

EULIMENE

Vol 10 (2009)

EULIMENE 10-12 (2009-2011)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

EULIMENE

ΤΟΜΟΣ 10-12
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2009-2011

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 10-12
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2009-2011

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Επικ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του Περιοδικού ευχαριστούν θερμά το Fujian White Crane Kung Fu Club για την χορηγία του στη δαπάνη της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank
The Fujian White Crane Kung Fu Club for their sponsorship.

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2009-2011
EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Τορούη)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Επικ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Toruń)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενα από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD ή DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinas@phl.uoc.gr)

Επικ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit one hard copy of your text and a version on a digital storage media (CD or DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinas@phl.uoc.gr)

Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 10-12 (2009-2011)

List of Contents
EULIMENE 10-12 (2009-2011)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Anthi Dipla , The beginning of narrative art in attic vase painting: A review of proposed theories.....	11
Γιάννος Κουράγιος , Ο αρχαίος δήμος των Αιξωνιδών Αλών Αττικής (σημ. Βούλα –Βουλιαγμένη).....	33
Μανόλης Ι. Στεφανάκης – Βασιλική Πατσιαδά , Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση	63
Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου – Νίκος Λίτινας , Ροδιακό όστρακο με ερωτικό επίγραμμα.....	135
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Giuseppe Guzzetta (a cura di), « <i>Morgantina a cinquant'anni dall'inizio delle ricerche sistematiche</i> ». <i>Atti dell'Incontro di Studi (Aidone, 10 dicembre 2005)</i> . Caltanissetta: Salvatore Sciascia Editore, <i>Triskeles</i> , 4, 2008 (Paolo Daniele Scirpo).....	157
Ιωάννης Τουράτσογλου, <i>Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6ος-3ος αι. π.Χ.)</i> . Αθήνα: ΚΕΡΜΑ ΙΙ, 2010 (Στέλλα Δρούγου).....	159
Malcolm Cross, <i>The Creativity of Crete: City States and the Foundations of the Modern World</i> . Oxford: Signal Books, 2011 (Martha W. Baldwin Bowsky).....	162

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Anthi Dipla, The beginning of narrative art in attic vase painting: A review of proposed theories, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ* 10-12 (2009-2011), 11-32.

Η αρχή της αφηγηματικής τέχνης στην αττική αγγειογραφία: Μια επισκόπηση των προτεινόμενων θεωριών. Το άρθρο αυτό διερευνά διάφορες θεωρίες των τελευταίων 60 χρόνων σχετικά με την αρχή της αφηγηματικής τέχνης στην αττική αγγειογραφία (και την ελληνική τέχνη γενικότερα). Το διηγηματικό περιεχόμενο μιας σκηνής συνδέεται κλασικά με τη δυνατότητα ανασύνθεσης μιας συγκεκριμένης ιστορίας ή τουλάχιστον μιας συγκεκριμένης πράξης ή δραστηριότητας, ενώ μια πιο στρουκτουραλιστική προσέγγιση το αναγνωρίζει ακόμη και ελλείψει ιδιαίτερων ή συγκεκριμένων στοιχείων, δηλαδή ακόμη και σε σκηνές γενικού περιεχομένου.

Μετά το τέλος της μυκηναϊκής εποχής και ύστερα από μια μακρόχρονη περίοδο ανεικονικής τέχνης αρχίζουν και εμφανίζονται στα αττικά αγγεία, σταδιακά από τη μεσογεωμετρική περίοδο, εικονιστικές σκηνές, με αποκορύφωμα πολυπληθείς παραστάσεις πρόθεσης, εκφοράς και μαχών σε μνημειακά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, τα οποία φαίνεται ότι προορίζονταν ως σήματα σε τάφους αριστοκρατών.

Το περιεχόμενο αυτών των σκηνών έχει προσελκύσει αλληπάλληλες συζητήσεις με διάφορους άξονες: είναι γενικό ή ειδικό, συνδέεται δηλαδή στην αντίληψη των αγγειογράφων και των σύγχρονων θεατών με συγκεκριμένα πρόσωπα, τόπο και χρόνο, δηλαδή με την εκφορά και τα κατορθώματα των νεκρών, με τους οποίους συνδέονται τα αγγεία, οι οποίοι ζούσαν στην Αθήνα του τέλους του 8ου αι. π.Χ.; Ακόμη και αν είναι όμως γενικό το περιεχόμενό τους, αυτό σημαίνει απαραίτητως ότι δεν μπορεί να είναι διηγηματικό; Είναι ιστορικό και συγκεκριμένο, αναφέρεται σε γεγονότα της ζωής των νεκρών, ή γενικά στο στυλ μιας ζωής τμημένης και περιπετειώδους; Ή είναι ίσως μυθικό-ιστορικό, αναφέρεται δηλαδή στους ένδοξους προγόνους των νεκρών; Ή μήπως πρόκειται εν τέλει για μυθικές σκηνές; Με γενικό ηρωικό ή συγκεκριμένο περιεχόμενο; Αν ναι, συνδέονται με γνωστά γραπτά έργα, για παράδειγμα το ομηρικό έπος, ή και με έργα που δεν μας έχουν παραδοθεί, ή απηχούν μήπως τρέχουσες προφορικές ιστορίες, που δεν μπορούν μοιραία να ανιχνευθούν; Τελικά μπορούμε να περιμένουμε μυθικές σκηνές στην ελληνική τέχνη πριν από τον 7ο αι., τουλάχιστον σε ό,τι αφορά ορισμένες, λιγοστές σκηνές σε υστερογεωμετρικά αγγεία, που δεν ακολουθούν την εικονογραφία της πρόθεσης και της εκφοράς, λ.χ. μιας σκηνής ναυαγίου, ή αποχαιρετισμού (ή απαγωγής;) γυναίκας από πολεμιστή, που την κρατά από τον καρπό, ένδειξη γαμήλιου δεσμού (ή απαγωγής) κ.ο.κ.; Κάποιες σκηνές πάλης με λιοντάρι, που κατά τεκμήριο ακολουθούν συριακά πρότυπα, έχουν ήδη κατά τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια συσχετισθεί με τον Ηρακλή ή αποτελούν αντικείμενο μηχανικής αντιγραφής;

Διάφορες θεωρίες αντιπαραβάλλονται και αποτιμώνται (Carter, Ahlberg-Cornell, Webster, Boardman, Snodgrass, Stansbury-O'Donnell), υπό το φως νέων δεδομένων, αρχαιολογικών (λ.χ. σχετικά με τη φύση και την έκταση των επαφών Ελλάδας και Ανατολής, τον προορισμό ή όχι των αγγείων στη γεωμετρική -ή και

άλλες εποχές- για συγκεκριμένους πελάτες), εικονογραφικών (λ.χ. για τους τρόπους της αφήγησης μιας ιστορίας ως εικόνας σε τόσο πρώιμες εποχές, την αλληλεπίδραση ή όχι τέχνης και λογοτεχνίας και με ποιους όρους) και φιλολογικών (λ.χ. για τον τόπο και τον χρόνο σύνθεσης των επών).

Στην πορεία της συζήτησης αναλύεται ακόμη η σημασία δυο επίμαχων μοτίβων α) της ασπίδας του Διπύλου, που κρατούν ορισμένοι πολεμιστές, κάποτε και σε σκηνές εκφοράς, και έχει συνδεθεί με την οκτάσχημη μυκηναϊκή ασπίδα, ως υποτιθέμενο σύμβολο αναφοράς στο έπος ή εν γένει στην ηρωική εποχή (θεωρία που ανασκευάζεται συστηματικά, με αρχαιολογικά και εικονογραφικά επιχειρήματα) και β) των λεγόμενων Ακτοριόνων/Μολιόνων, μιας παράξενης διπλής μορφής με κοινό σώμα, αλλά και με δύο κεφάλια και ζευγάρια άκρων, που έχει ερμηνευτεί ως οι γνωστοί μυθικοί δίδυμοι ή ως καλλιτεχνική σύμβαση για την απόδοση μορφών που τοποθετούνται δίπλα-δίπλα, ή ως συμβολική αναφορά σε μορφές αχώριστες ή εξαρτώμενες η μία από την άλλη (υποστηρίζεται βάσει εικονογραφικών και άλλων στοιχείων η μεγαλύτερη πιθανότητα της τρίτης άποψης, χωρίς να αποκλείεται εντελώς και η δεύτερη).

Από τα πιο βασικά συμπεράσματα που συνάγονται είναι καταρχάς ότι οι πρώτες μυθικές σκηνές πιθανώς δεν χρονολογούνται πριν από το τέλος της ύστερης γεωμετρικής Ι, αν όχι της ύστερης γεωμετρικής ΙΙ, και κατά τεκμήριο πληθαίνουν από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη σύγχρονη στην ηρωική πραγματικότητα ίσως σχετίζεται με τις αξιώσεις της αριστοκρατίας της εποχής για καταγωγή από ηρωικές ή μυθικές μορφές. Το έπος, προ-ομηρικό, ή αργότερα και το ομηρικό, φαίνεται να προλείανε το έδαφος για τη χρήση μυθικών προτύπων. Η δε εισροή μοτίβων από την Ανατολή, όπως της πάλης ήρωα με λιοντάρι ή της σφιγγας, που εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ., πρέπει να ενθάρρυνε την ταύτισή τους με μορφές της ελληνικής μυθολογίας, ή πιθανότερο να ενέπνευσε γενικά τη δημιουργία εικονογραφικών τύπων για την απεικόνισή τους, όπως επίσης ίσως και η ανεύρεση μυκηναϊκών τεχνουργημάτων με ανάλογες σκηνές. Είτε πραγματική, είτε μυθική, ωστόσο, το σημαντικό είναι ότι τα αττικά αγγεία του τέλους της γεωμετρικής εποχής διηγούνταν μια ιστορία, σημειώνοντας την αυγή μιας διηγηματικής τέχνης, που έμελλε να αναπτυχθεί και να μεγαλοουργήσει κατά την ανατολιζούσα και, κυρίως, κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Γιάννος Κουράγιος, Ο αρχαίος δήμος των Αιξωνιδών Αλών Αττικής (σημ. Βούλα – Βουλιαγμένη), *EΥΛΙΜΕΝΗ* 10-12 (2009-2011), 33-62.

The ancient deme of Aixonides Halai, Attica (the modern deme of Voula – Vouliagmeni). The article deals with the reconstruction of the history of the ancient deme of Aixonides Halai, Attica, through the recent rescue-excavations, which were conducted by the Archaeological Service.

The ancient deme included the south part of the modern deme of Voula and the modern deme of Vouliagmeni. It constituted the coastal trittys of the Kekropis tribe after the Kleisthenian reform. The first legal excavation was conducted in 1927 at the Laimos peninsula, Vouliagmeni, where the temple of Apollo Zoster (the cult center of the deme) was discovered. The inscriptions from the temple and the funerary stele and inscriptions from the cemetery, which were discovered later at the site Pigadakia in Voula, identified the whole area with the ancient municipality of Aixonides Halai. Since then the archaeological research has revealed the continuous occupation of the region through the Neolithic, Mycenaean, geometric,

archaic and classical times. Because of the intense building activity in the areas of Voula and Vouliagmeni in the past decade, hundreds of rescue-excavations have been conducted by the archaeologists of the 21st Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. They have brought to light numerous ancient remains: Part of an extensive early Helladic settlement, Geometric graves, parts of the ancient Classical town, including public structures (e.g. roads and towers), a public building (which is considered to be the Agora), houses of the settlement and graves with rich offerings.

Μανόλης Ι. Στεφανάκης – Βασιλική Πατσιαδά, Η αρχαιολογική έρευνα στον αρχαίο δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 10-12 (2009-2011), 63-134.

The archaeological research at the ancient Demos of Kymissaleis (Rhodes) during the years 2006-2010: A preliminary report. The archaeological research in Kymissala (Rhodes) started in 2006 as a combined project of the Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean and the 22nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in collaboration with the School of Rural and Surveying Engineering of the National Technical University of Athens. The region, already known in Medieval Times for its antiquities, has suffered great damage during the last two centuries, mainly caused by unprecedented tomb raiding, while only limited scientific research was carried out in the course of the twentieth century. The main object of the new archaeological research in Kymissala is to determine, for the first time, the spatial organisation and the development of a country-side Demos of Rhodes, as well as to look at the way the community exploited natural resources of the area through time. So far parts of the acropolis and the vast central necropolis have been systematically explored through excavation, while a number of sites, comprising the Demos of Kymissaleis, have been located and surveyed.

Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου – Νίκος Λίτινας, Ροδιακό όστρακο με ερωτικό επιγράμμα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 10-12 (2009-2011), 135-155.

An Erotic Epigram on a Rhodian Ostrakon. During excavations on a plot in the central cemetery of Rhodes a deep filling of black earth with evidence of burning was explored. It contained disintegrated skeleton remains, clay urns, pottery fragments, stamped amphora handles, many small artifacts and a large number of inscribed potsherds. All seem to be transferred there from elsewhere to settle the area probably after a natural disaster. As far as the contents of the inscribed texts are concerned, apart from one literary ostrakon, which is edited in this article, all the other ostraca are documentary and their edition is under preparation.

Based on the palaeographical details the ostrakon can be dated to the end of the third and the first half of the second century B.C. The scribe does not write breathings, accents and other diacritics. Some phonological interchanges are justified as local linguistic characteristics. Lines 1-10 preserve two elegiac distichs and lines 11-14 contain one pentameter and one incomplete hexameter. Two hypotheses can be advanced: (a) The epigram consisted of (at least) four elegiac distichs. The hexameter of the third elegiac couplet and the pentameter of the fourth elegiac couplet have been omitted, either deliberately or by mistake. (b) The

epigram consisted of three elegiac distichs and the scribe wrote the pentameter of the last distich before the hexameter.

The content of the epigram(s) is that Glykera, perhaps a Samian hetaira, managed to be freed from her *eros* by vowing to dedicate a painting of a *pannychis* that had taken place on some occasion. Now a deity is asked that a *thiasos* already offered should also function as a *lysis* from *eros* for Papyrides. However, the kind of the *thiasos* and the way it is dedicated are not clear. Also, there are some questions concerning the corresponding elements between the two stories of Glykera and Papyrides. Since there are missing verses or the verses are reversed, as said above, it is uncertain whether the text constitutes one or two different epigrams. In the first scenario, it is most likely that the epigram belongs to the category of erotic ones, in which the poet refers to a past event and now asks the deity to act likewise in a parallel situation. However, it is not certain whether Glykera and Papyrides were involved in the past. The name Glykera is characteristic for *hetairae*, while the name Papyrides, which derives from Papylos, is attested only in a Byzantine inscription in Bithynia. The deity involved in this story may be Dionysus (because of the *thiasos*) or Adonis (because of the *pannychis*).

The verses preserved on the Rhodian ostrakon are not included in the *Anthologia Graeca*. It would be tempting to assume that the surface of the ostrakon was used for writing down a hasty and incomplete draft of a poet's original creation. However, it seems more likely that we are dealing with the copy of an already existing text. The style and content of the Rhodian erotic epigram, which is written in the Ionic dialect, do not offer internal evidence concerning the poet's identity. The phrase *τὴν τότε παννυχίδα* is found in Posidippus, the phrase *ἀνέθηκεν ὀρᾶσθαι τοῖς φιλέρωσιν* finds a good parallel in the Callimachean *ἀνέθηκεν ἐπεσομένοισιν ὀρᾶσθαι*, the word *φιλέρωσ* was used by Meleager, and the phrase *καὶ οὐ δέχου* is found in two Byzantine epigrams (Julian and Agathias). But these phrases alone could not indicate Posidippus or Callimachus as the potential composer of our epigram. Besides, the metric sequence dddsd in the third verse, where a spondee occurs before the bucolic diaeresis (Naeke's law), is almost prohibitive in the Hellenistic epigram, with the exception of one verse of Asclepiades of Samos, one verse of Posidippus and another of Leonides. Moreover, a word-break after the first short syllable of the fourth foot is rare. Therefore, it is more likely that the composer of our epigram is either a poet of the third century B.C., from whom Posidippus borrowed the phrase *τὴν τότε παννυχίδα*, or a poet of the third or the early second century B.C., who borrowed that phrase from Posidippus.

We might be entitled to conclude that the reference to a Samian *hetaira* could indicate a Samian epigrammatist, such as Asclepiades or Hedylus. First, Asclepiades influenced Posidippus, Hedylus and Callimachus. The metrical sins in l. 1 and 3 present a strong counter argument to our hypothesis that Asclepiades could be the poet in question, even though the violation of Naeke's law occurs once in Asclepiades' poems. However, there exist some other evidence that fits Asclepiades' vocabulary, style and themes: he had composed another erotic epigram on Samian *hetairai* (*AP* 5.207), he had used phrases that refer to Homer (cf. for instance the Homeric *ἐν πίνακι* on the Rhodian ostrakon), and to other lyric poets (cf. the phrase *ἀποίθεμαι ἔρωτα*, which refers to Theognis, the adjective *ἠδύπικρος* and the participle *θέλουσα*, which refer to the Sapphic *γλυκύπικρος* and *κῶκ θέλουσα*

respectively). Moreover, Asclepiades includes technical terms that have a poetic dimension (such as the legal phrase *τάσσω λύσιν* in the Rhodian epigram) and creates new words by changing one component of an already existing known poetic word (for example the word *ἡδυπίκρους* instead of *γλυκυπίκρους*). Finally, some words of our epigram are placed in the same metrical position as in other epigrams of Asclepiades. More precisely, in the *AP* 5.207, *αἱ Σάμιαι* are cited in the beginning of the epigram at the start of the first verse, just like *ἡ Σαμίη* in the Rhodian epigram. In the case of *AP* 5.202, 6, attributed to Asclepiades or Posidippus, the pronoun *τήνδε* occurs in the same position in the pentameter of the third elegiac couplet. The composer of our epigram creates an alliteration of Δ *καὶ σὺ δέχου θάσσον τῆς ση... τάξας Παιπλίδη τήνδε λύσιν δακρύων* (which becomes stronger if we restore *Ἄδωνι* or *Διόνυσε* in the missing part). Alliteration is a characteristic feature of Asclepiades, such as the alliteration of Λ in the epigram *AP* 5.164, 3 and the alliteration of X in the epigram *AP* 5.162, 2-3. Moreover, the way Asclepiades treats love can be traced in the Rhodian epigram: there is no sign of erotic lust, heterosexual love dominates the epigram and the intense erotic feelings are ridiculed. Finally, the composition of short epigrams (usually of two distichs, but also some of three distichs) is characteristic in Asclepiades. In addition, the adjective *ἡδυπίκρους* combined with the name *Παιπλίδης* might suggest a word play with the name Hedylyus. This could support the hypothesis that either Hedylyus, also from Samos, was the composer of the epigram, if we accept that he made a word play with his name, or one of his circle and friends (e.g. Asclepiades) played with his name.

All these observations do not exclude the assumption that the epigram on the ostrakon was a composition which imitated well known Hellenistic themes (e.g. of *hetaira*) and styles (e.g. of Asclepiades, Hedylyus or Posidippus).

Finally, the archaeological context of the ostrakon is not indicative of its use and purpose and cannot explain why and how a Samian woman could be of interest in Rhodes.

THE BEGINNING OF NARRATIVE ART IN ATTIC VASE PAINTING: A REVIEW OF PROPOSED THEORIES

This article explores the nature of narration in Geometric vase-painting, reviewing various theories advanced on the first occurrence of scenes with narrative content on Attic vases of the 8th c. B.C., or even earlier. Such scenes would invite the viewer to identify the figures involved and through them to reconstruct a particular story,¹ or even a particular action or activity,² depending on the interpretation of pictorial narrative. According to a more structural definition, daily or generic scenes may also be regarded as narrative, despite the lack of individuality and specificity.³

Attic pottery is regarded to have set the model for all Greek Geometric, mainly because of its diverse and well-travelled production, although some other important areas, in central and northern Greece, the Peloponnese or Euboea can be attested.⁴ It is mostly with Attic vases, however, that representational and narrative art gradually reestablished itself in Greece,⁵ after a break of almost three centuries, what has been called a “long, pictureless hiatus”,⁶ with scarce exceptions of single-figure emblems or even extended scenes, dating from the Protogeometric or Early and Middle Geometric, and coming principally from Crete,⁷ as well as Cyprus, Euboea or Argos.⁸

---

¹ Hanfmann 1957, 71-72.

² Moignard 2006, 76.

³ Stansbury-O'Donnell 1999, 31-35. In this view, we may detect pictorial narratives, at the basic structural level, before the Late Geometric period, in figured scenes from the 10th down to early 8th c. B.C. See Stansbury-O'Donnell 2006, especially, 247-248.

⁴ Boardman 2001, 15-16. Cf. Cook 1997, 16-17. See also Whitley 1991, 70-73.

⁵ Attic, as well as Argive and Euboean figured vase painting, with their elaborate repertoires, seem to have been the most influential in the Geometric period, as compared to the sparse specimens, of social rather than geographical relevance, from Corinth, which would soon, however, become a leading force in the Protocorinthian period. Morgan 1999, 279, 282-3.

⁶ Benson 1970, 10.

⁷ Boardman 2001, 19-20. Sinantoni-Bournia 1997, 65-68. Cretan examples are explained by a more direct link with Eastern art and a less drastic break from Bronze Age or Minoan tradition. See, for example, Boardman 1998, figs. 22.1-2; 23.1-2. See also Lemos 2000, 12. Benson 1970, 77-78. Morris 1997, 58. Coldstream (2006, 161-162) stresses the conscious imitation of older, Minoan models at Knossos, mostly pictorial larnakes, which were constantly discovered and even put into Geometric graves. See also Stansbury-O'Donnell 2006, 250-253.

⁸ It is mostly recent excavation finds that fill this “hiatus”. Cypriot examples are more prolific and adventurous than the Euboean ones, although both bear heavy Near Eastern influence. Coldstream 2006, 160-161. In mainland Greece Argos we find some bold scenes, dated from the Middle Geometric II, which deviate from the limited repertoire of Argive Late Geometric. Pappi 2006, 232-236.

The figured style in Attica evolved from some occasional Middle Geometric representational motifs. The Protogeometric almost completely lacks representations; only the horse sometimes appears in inconspicuous places or where no geometric decoration would normally be applied. In Middle Geometric we find a very limited repertoire of animals (horse, deer, bird) isolated among the dominant abstract designs, once the figure of a mourner,⁹ and in Middle Geometric II two innovative scenes: first of two men with a horse, in a descriptive, not simply decorative juxtaposition, possibly drawing from contemporary life (horse-taming); then of a naval battle, the first manifestation of interest in action scenes (**fig. 1. See also fig. 6**).¹⁰ The beginning of Late Geometric witnesses a rapid development, in both subject range and narrative complexity, with monumental, multi-figured representations on grave vases, which can be seen as an expansion of the limited Middle Geometric representational vocabulary (the mourner, the battle), effectively combined with its rich stock of abstract geometric patterns.¹¹ This increase and expansion over a short time period possibly served the need to distinguish social elite, which sought to represent its status through new forms, as other classes had already adopted earlier funerary iconography.¹²

The Late Geometric extended figured scenes are found on vast vases functioning as grave markers over the graves of aristocracy, pedestalled kraters for men (**figs 3-4**), belly-handled amphorae for women (**fig. 5a**).¹³ The subjects are directly related with death: the *prothesis* of the dead, the ceremonial display of the corpse on a couch or coffin, surrounded by mourners (**figs 4, 5b**) or, very rarely, the *ekphora*, the procession to the cemetery (**fig. 3a-b**), combined, in relatively few cases, and then mostly on fragmentarily preserved kraters, with chariot or warrior processions¹⁴ (**figs 3a, 4**) and battle scenes on land and sea.¹⁵ They appear by the beginning of the Late Geometric period, around 750 B.C., and for a very limited period of time, the *prothesis* scenes for two generations, and the battle scenes for no more than a decade.¹⁶

Geometric drawing is characterized by conceptuality and assumes an analytical approach: single figures and composition are analyzed and rendered as structures with

---

⁹ On the first occurrence of a horse combined with a mourner, around the handle of a Middle Geometric krater, and its significance for the evolution of Late Geometric *prothesis* and *ekphora* themes, see Simantoni-Bournia 1997, 68, fig. 57 (in her view mourner and horse have not yet been connected with each other). For Coldstream (2006, 160) these figures may be interpreted as *a pars pro toto*, alluding to the rituals, *prothesis* and *ekphora*, to be depicted in full by the Dipylon Workshop.

¹⁰ Carter 1972, 28 (Protogeometric horses; see also Rombos 1988, 64-65); Carter 1972, 28, 31-33 (Middle Geometric animals); 36 (Middle Geometric mourner); 28-29, 34-35 (Middle Geometric men with horse/naval battle).

¹¹ Carter 1972, 37.

¹² Stansbury-O'Donnell 2006, 251-253.

¹³ Coldstream 1991, 37, 46. These were used to mark the status of rich men and women already from the 9th c. B.C. Whitley 1991, 131-137. Lemos 2000, 17-18. It is difficult to prove generally that the use of figured Geometric vases was socially exclusive, as is commonly assumed, with the exception of grave-markers, most of which come from the Dipylon cemetery and telling contexts. Geometric vases were also used as grave gifts, placed in the grave, or offered to gods or heroised dead. Snodgrass 1998, 44-45. See also n. 36.

¹⁴ On the possible symbolic value of the epic-like chariot and warrior processions, alluding to the aristocratic status of the dead and the fulfilment of their service to the state as warriors, see Pedley 2002, 121.

¹⁵ See Rombos 1988, 77-160 for a systematic iconographic analysis.

¹⁶ Snodgrass 1980, 148; Ahlberg-Cornell 1971a, 107; 1971b, 21, 23-24, 221.

few but distinct details. Painters draw not what they would normally see, but what they know to be there, itemizing their figures. Likewise they strictly select those facts which are essential to the story or the situation depicted. The figures are geometrized to match the rest of the vase's geometric ornament.¹⁷ The composition is based upon a relatively limited stock of *formulae*, rather like the *epithets* in Homer (fixed types and schemes of general character, created by a severe process of abstraction) and particularity or differentiation of meaning is achieved by different combinations of these *formulae* or by addition of special details.¹⁸ Rendering of volume and creation of space is symbolic, making use of some aspects of reality. Painters choose maybe not the most characteristic, as many may have argued, but rather the most two-dimensional aspect of real volume, e.g. chest in frontal view, nose and legs in profile, corpse and shroud as if viewed from above. Overlapping is basically avoided, since the silhouette technique used would otherwise have caused confusion, and is only reserved for inseparable figures (see also the twin figure discussion below). When a further object is meant to be fully or partially hidden by a nearer object it is either depicted beside the nearer object (e.g. the further wheel of a chariot, **figs 3b, 4, 6**), or above it (e.g. the group of mourners above the bier, as in **fig. 4**, may be thought of as hidden by it or, conversely, the group of mourners between the legs of the bier, as in **fig. 5b**, as actually sitting in front of it). A bird's eye perspective is thus employed to give the impression of depth: below in the visual field means in front, above may mean just above (set on a horizontal plane above the ground) or behind.¹⁹

On Attic Geometric vases a prominent compositional scheme involves the isolation of motifs, conceived and meant to be comprehended together as a whole in separate panels. The role of any filling ornament which goes beyond decorative purposes for the representation of actual objects is neglected in Athens, as compared for example to Argive Geometric pottery where it is emphasized and developed, making up for the limited repertoire of figured scenes.²⁰ Attic Geometric focuses on figured scenes themselves, thus contributing critically to the development of narrative art in Greece.²¹

Carter believed that narrative art started not with the massed Late Geometric scenes, which he regards as generic and non-narrative, but as a result of the Greeks' interest in the narration of action, a point in common with contemporary *epos*, in combination with the transplantation of oriental images in the context of an early (earlier than the conventional beginning of the Orientalising period) current of borrowing from

---

¹⁷ Coldstream 1991, 48-49. The application of an abstract style to physical entities may be seen as a manifestation of the Geometric artist's fascination for abstract values, which is why later figural representations are often more schematic than the earlier, still under the influence of their models from other cultures. Benson 1988, 75. See also Benson 1970, for example 79-88 (Minoan/Mycenaean influence).

¹⁸ Consider, for example the scene of a naval battle on one side of the skyphos in our **fig. 1**. While the ship locates the battle on the sea, the two flanking figures, holding Dipylon shields and not engaged in any activity, may serve here to indicate the nearby shore. The ship may be landing or fleeing from an unsuccessful raid. Stansbury-O'Donnell 1999, 37-38.

¹⁹ Brunsåker 1962, 188-195, 206-210. Ahlberg-Cornell 1971b, 285, 287.

²⁰ See for example Rombos 1988, 71-72. Pappi 2006, 230. For Benson (1988, 69, 75) the fact that Geometric ornament, e.g. zigzag lines, can be used interchangeably, either as a decorative filler or as a symbol or geometrised representation of an object, water in this case (quoting Boardman 1983), reveals a mental agility which can be regarded as an early version of symbolic logic.

²¹ Boardman 1983, 19, 24-25.

the art of the Orient, which especially affected Athens. Thus images such as the lion-killing man, which made no sense to the Greeks, encouraged them to give them a familiar content, drawing from their own mythical tradition.²² So the lion-killing man became Herakles and the Nemean lion.²³ And the oriental sphinx was adapted to give ultimately the iconographic form of a centaur. At first the adoption of the image must have been purely decorative and baffling, so the Greek vase painter may have given the body of this strange oriental beast a second half of an animal more familiar to him, the horse. It is more probable, however, that the figure of centaur was inspired by an Assyrian demon (as it appears, for example, on seals of the 13th c. B.C.), with the body of a horse, tail of a scorpion, and the torso of a bearded man, but winged and characterized as an archer.²⁴ Interestingly we do find cases of a winged centaur, though not among the earliest examples.²⁵ In any case, Greek artists would have soon adapted the oriental original and given it more familiar features and content (abolished the more demonic wings and scorpion tail, and replaced the bow with branches) to suit their own centaurs, as known from previous epic tradition.

Imported artifacts found in the Lefkandi cemeteries, Euboea, and elsewhere, or cultural influence traced in legends, or cults and burial customs of oriental origin, have proved since Carter's theory that communication with the Near East had already been

---

²² Carter 1972, 38-44. As a trace of this oriental influence two generations before the actual beginning of the Orientalising period Carter draws attention to the sudden appearance, with the Dipylon workshop, of the continuous frieze of birds, deer, and goats. The two latter occur in poses traceable in oriental art in more or less ancient times and there is a parallel phenomenon in Attic golden bands related with Late Geometric burials. In fact oriental imports, ranging widely from fine textiles to mass-produced objects, exercised a superficial impact on Greek art, comparable to the fashion for imported textiles from China, Japan and India in Europe from the 17th century AD onwards. In both cases the imported items soon brought about totally adapted, native versions of new motifs and techniques that transformed their sources beyond recognition; Gunter 2009, 72-73.

²³ It should be noted that scenes of men with lions depict them either in the role of victim or of slayer (Rombos 1988, 195-208, scheme C). Such images of man-eating monsters die out soon, just because Greek myths, as recited in current epic poetry, prefer heroes who vanquish them. Morris 1997, 59-60. The best known example and the only Attic representation where the man slays the lion can be found on one of the four legs of a stand from Kerameikos (here **fig. 2**). According to Rombos (quoting Fittschen 1969, 87) all four scenes should be considered as different phases of the same, non-mythical story of hunters encountering a lion, extraordinary though this may be for this period (*ibid.* 199, 208). Lions were not native in Greece though by the time this scene was painted, so this may just as possibly be an imitation of a Near Eastern motif before the time when it was actually explained by identification with the story of Herakles and the Nemean Lion. So also Ahlberg-Cornell 1992, 24-25. Moignard 2006, 77. For narrative as a *discourse*, see Stansbury-O'Donnell 2006, especially 248: if the story originally intended by the artist is unknown in a foreign place, it will be substituted with a local familiar story, provided there is a need or occasion for the exchange, constituting a new narrative, but also making use of the fundamental structural components of the original.

²⁴ Padgett 2003, 5-6, 10.

²⁵ The earliest is an Attic example, dating from the Late Geometric IIb, considered by others to be an intermediate form between a sphinx and a centaur. Carter 1972, 45-49. Webster 1955, 48-49. Rather a sphinx for Rombos 1988, 244-245. Also, Boardman 1998, 27. Coldstream (2003, 133) explains the strange form from the fact that the painter had possibly never seen an oriental original. See also n. 89. Conversely, two Protoattic examples look more like sphinxes (they have human arms, as well as forelegs, unlike our earliest known centaurs, but also equine hindquarters and they are holding branches. *LIMC* 8, s.v. "Kentauroi et Kentaurides", nos. 345-346. Padgett 2003, 9, 38, n. 42.

reestablished by the 10th c. B.C., with Cyprus and Crete as intermediaries.²⁶ The earliest datable combination of the powerful elite symbol of the horse and the human figure, adapted from a Near Eastern model, so as to represent the first mythical image of a centaur, also seems to come from Lefkandi: the clay figurine of a centaur found at the Toumba cemetery and dated approximately to the second half of the 10th c. B.C.²⁷ Such figures though remain a rarity till the end of Late Geometric.²⁸ Furthermore, the formative stage of poetry which commemorated heroic saga in Greece, estimated to the period from mid-10th to mid 9th c. B.C., may have antedated the introduction of mythical scenes by more than a century, with Thessaly and Euboea again playing an important role.²⁹

According to Carter we cannot expect mythical representations before the end of Late Geometric I and then not in a large number before the end of the 8th c. B.C. Counterparts between Late Geometric I images, especially battle scenes, and the Homeric epics do exist but it is just as possible that they are both inspired by contemporary reality, given that, by the consensus of scholars, Homeric poetry reflects more the contemporary than the Mycenaean world. The pictures of Achilles' shield in the *Iliad*, with parallel motifs traceable in Geometric art, are believed by the majority of researchers to have been inspired, with some exceptions, by everyday life, and they must reflect the subject-matter of contemporary visual arts.³⁰

The content of the "standard" Late Geometric *prothesis* and battle scenes has been the subject of intense debate among scholars. Are all these scenes connected, in the mind of vase painters and contemporary viewers, with a particular person, place and time, the funeral and the deeds of the dead person who lived in Athens of the late 8th c. B.C., in other words are they particular or typical, individual or generic? And, even if they are generic, does that mean that they are also non-narrative? Are they historic and particular, or historic and generic? Do they refer to events from the life of the dead or do they just show that they led an honourable life of fighting and sea-faring? Or are they maybe mytho-historical and refer to the great ancestors of the dead? Or are they mythical scenes, after all? And if so, are they inspired by a known literary work, or some unknown one, or even some untraceable current oral traditions?³¹

Against scholars like Carter, who, as we have seen, believed in the generic character of these Geometric scenes, Ahlberg-Cornell makes a case for their particularity, drawing attention to various features of individualization and particularization: female corpses (**fig. 5b**), the occasional inclusion of children, boys and girls, even of different

---

²⁶ Phoenician or North Syrian effects can be traced in Rhodes, Laconia, Thera, Attica, Boiotia, Thessaly, Thasos and the North Aegean. Morris 1992, 128-146. Stampolidis 2003, 47-57. Imported exotica, or their imitations, are usually linked to aristocratic elite which had exclusive access to them. On the context and agents of this image circulation, based on evidence from sanctuary dedications, see Morris 1997, 63-67.

²⁷ Nicholls et al 1970, 28-30. Carter 1972, 48.

²⁸ Among 11th and 10th c. B.C. Greek statuettes etc of suggestive form that have been identified as centaurs, the best candidates come from Cyprus, while the Cretan ones have rather been interpreted as sphinxes. Between these, the Lefkandi centaur and their Late Geometric successors (statuettes of the third quarter and Attic vase-paintings of the last quarter of the 8th c. B.C.) we can trace a gap of almost two centuries. Padgett 2003, 7,9. Rombos 1988, 232-244.

²⁹ West 1988, 159-165. Lemos 2000, 17-19.

³⁰ Carter 1972, 51, 55. See also Snodgrass 1998, 40-44, 67-68.

³¹ Most of these interpretations are enumerated in Hanfmann 1957, 72. Palaiothodoros 2009, 46.

sizes (therefore of mixed ages)³² (figs 3-4, 5b), or of the guard of the horses and of the figures carrying the bier in *ekphora* scenes (fig, 3b), the chariot scenes which can be connected with rituals and *athla* (figs 3a, 4), the emphatic appearance of spearmen in one case, the presentation of oars in another in the accompanying scenes, the illustration of details, such as the support for the chin of the dead or the dead (?) birds below the bier (allegedly used at some ritual,³³ fig. 3b). Possibly these allusions, limited by the formulaic character of Geometric style, were far more easily and fully intelligible to the contemporary viewer. Moreover the size and cost of the vases, along with their function as monumental markers of a particular grave might suggest that they were produced by order, which in turn would support the possible individual character of their scenes.³⁴

Even later in the history of Greek vases, however, although there are evidently some types of commissioned vases, such as the Panathenaic amphorae, we can only rarely detect vases made to an individual patron's order for some special occasion.³⁵ This is partly also due to the frequent lack of excavational data. With regard to Attic Geometric vases in particular, even more solid evidence from closed archaeological contexts, such as graves, appears to be mixed: grave markers seem to have been either especially commissioned for the burial, in cases where an exclusive shape or type of decoration is employed, or just have been chosen for the ceremony among vase forms with particular design, also used as domestic equipment and found in well deposits, too.³⁶

A modern school of iconographic analysis, moreover, attempts to draw attention away from the –so far dominant and exclusive- factor of producers and their background towards an exploration of the clients' choices, differentiating between locally manufactured and imported vases. The best documented case for commissioning comes from a late-8th c. amphora from one of the burials in the *polyandrion* in Paros, containing the bones of an important warrior killed in battle. This was a local product but under heavy Attic influence. Three scenes, vertically aligned from the neck to the belly, may recite the story of the warrior's death from a arrow in fight, the removal of his corpse, and his *prothesis*, where the unique addition of an arrow in the hand of one of the lamenters seems to allude to the very way that the warrior met his death.³⁷

---

³² In Geometric art smaller size does not necessarily imply youth, unless it is combined with other clues, such as physique, e.g. lack of breasts, conduct, e.g. vigorous dancing, or culture, e.g. lack of sword. Langdon 2008, 58-60.

³³ See also Boardman 2001, 22 (courtyard animals) and cf. also *ibid.* 192-193 (food offerings).

³⁴ Ahlberg-Cornell 1971b, 285-287, 290.

³⁵ Johnston 1991, 215-218. Sparkes 1991, 131-135.

³⁶ Whitley 1991, 134-135. It is possible that nearly all battle kraters attributed to the Dipylon Workshop were produced for a restricted group of rich burials on Piraeus street in Athens, perhaps a single family or clan. Elite patronage of Geometric imagery, however, attested for the Late Middle Geometric and the Early Late Geometric period, seems to have gradually led to a wider circulation of images. Langdon 2008, 40-42. Coldstream 2003, 133-137. Furthermore, there is evidence to suggest commissioning of a particular shape, *louterion*, with particular decoration, chariot scenes, to give as offerings to the heroised dead in a prehistoric tomb at Menidi. Snodgrass 1998, 45.

³⁷ Coldstream (2003, 398-399) dates the vase to c. 730 B.C. The publisher Zaphiropoulou (2006, especially 275-276) ascribes heroic overtones to these scenes, admittedly of real life (see also n. 54), through the inclusion of the fight over the dead warrior, which she regards as Homeric in type. Hurwitt (2011, 13-14) identifies a "strong" image of a real event (see also below, n. 55). In his view the deceased is the leading

Snodgrass accepts that not only did vase painters intend to tell some story -though not readily intelligible, perhaps even by their contemporaries, owing to their limited means, but also that they used –or even invented- a narrative method generally used in Archaic art, the so-called *synoptic*, by which a number of episodes taking place at different times are compressed in a single picture, as if happening simultaneously.³⁸ This allusion to future or past moments in time can be achieved through the inclusion of figures or actions operative before or after the main episode depicted or by simply giving its protagonists meaningful gestures or attributes pointing to the past or future.³⁹ Thus we have, for example, *prothesis* scenes combined with a funerary ritual which would in reality succeed *prothesis* in time, the chariot procession (**fig. 4. cf. fig 3a**); we can furthermore detect a differentiation of charioteers or dancers (performing two different movements alternately, as on the Shield of Achilles?), apparently illustrating different stages of a ritual, but pictured together. Homer himself, having often his characters foreshadow a future event, seems to resemble Geometric artists in their use of this method to advise the viewers about what will happen.

In the aforementioned mixture of *prothesis* and *ekphora* scenes in the same picture, however, I see rather a narrative method known as *continuous*, assuming that one or more agents, such as the mourners, are probably repeated, or at least shared (against the guiding principle of synoptic narrative, that no figure should appear more than once), in pictures which blend together against a common background with time shifting and place changing or remaining the same.⁴⁰ On the aforementioned amphora from the Parian *polyandron*, furthermore, the vase painter creates a series of consecutive, but segregated scenes depicting separate actions, with one or more of the agents repeated and time and space changing from one picture to the next, in a *cyclic* type of narrative. Both variants of this narrative method are normally known from the Classical and the Hellenistic period.⁴¹

The most important question about the content of standard Geometric scenes revolves around whether they reflect the contemporary reality or the heroic past. Moreover, even if these scenes reflect the reality, can we expect some mythical representation before the end of the Geometric period? At least in those few peculiar scenes which deviate from the typical imagery of Attic Geometric vase painting (see below)?

sling shooter behind the horizontal dead warrior on the body, who has also just been hit by an arrow in the head, and, accordingly, on the *prothesis* scene the lamenter does not touch the dead man's head with an arrow but pulls it out of his eye. Palaiothodoros 2009, 45-48, 58-59.

³⁸ Snodgrass 1987, 136-138, 140-142, 153-157. Boardman 1989, 57-59. Snodgrass 1998, 55-66.

³⁹ A view also entertained by Hanfmann (1957, 71). Stansbury-O'Donnell 1999, 83-91. Woodford 2003, 39-42. The scenes on the Achilles' shield, as described in the *Iliad*, seem to suggest a similar narrative strategy. Stansbury-O'Donnell 1999, 42-44. Snodgrass 1998, 55, 57-59, 64-65. According to the structuralist view, every episode is treated as something of an attribute of each figure and time sequence is sacrificed to serve this principle. The traditional view sees a compression of these episodes as a manifestation of time defiance. Snodgrass 1987, 147-169.

⁴⁰ Stansbury-O'Donnell 1999, 4, 7, 149-155. Cf. also Brunsåker 1962, 210-211: it may either be that two places are meant, separated in reality but placed close to each other in a common symbolic field, or that the chariot parade is meant as happening in close connection with the *prothesis*, around the bier in the open air or around the house denoted by the central scene of bier and mourners.

⁴¹ Stansbury-O'Donnell 1999, 4, 7, 145-155.

Webster believed that the battle scenes along with the *prothesis* scenes and some of those few with different subjects, such as dances, processions, departure of a man, are heroic and inspired by *epos*. Not the Homeric *epos*, however, but the contemporary Athenian epic poetry, which must have been closely related to the Homeric. This relation can be explained from a common poetic tradition which had not yet been divided some 250 years before the composition of the *Iliad*, and from the provable contact between the two centres, Athens and Ionia, during the 8th c. B.C.⁴²

Related with this theory is Webster's celebrated suggestion that the Dipylon type of shield is in fact an adaptation of the long extinct, figure-of-eight Mycenaean shield whose form had been preserved in some still surviving Mycenaean monuments and introduced by Geometric artists to indicate a warrior as heroic (see also below). In addition to the occurrence of the Dipylon shield Webster drew attention to the enigmatic double figure, which he accepted as depicting the Moliones, maybe in their Homeric battle with Nestor, and to the observed common points between the Geometric and the Homeric battle scenes, as to the type of fighting (in connection with ships it might suggest the Battle for the Ships or some Homeric raid) and as to the manner of fighting (weapons used, type of collision or death).⁴³

If the battle scenes are heroic, however, what about the burial scenes with which these scenes of war are combined on the kraters meant for male burials? It should be expected that they are of the same character and Webster attempted to show that they also draw from the same sources.⁴⁴ Apart from the Dipylon warriors found occasionally among the mourners or interspersed among the chariots (**fig. 4**), and the impressive magnificence of representation, as compared to later similar scenes, he points again at the several matching details between scenes on vases and analogous scenes described by Homer: the anointment, the use of shroud, the sacrifice, the type of mourning, the *ekphora* on a wagon, the chariot drive around the pyre, the chariot race with most of the funerary games as described in the Patroklos' *athla*. As for the other scenes that he regards as Homeric, Webster mentions depictions of dances (male, female, mixed, with the accompaniment in some cases of a lyre player) and processions (women with sprays and pitchers approaching a lyre-player, women with sprays approaching a seated goddess) which match scenes in the *Iliad* and the *Odyssey*, a scene of a kneeling man holding lyre and spray among two men in which he sees the rescue of Phemios by Odysseus and Telemachos, and a scene of departure of what he regards as Homeric heroes (whereas others have seen the abduction of Helen or Dionysos or Ariadne by Theseus, see below).⁴⁵

Webster's theory raises various objections. In the last few years there has been a move among Homerist scholars to bring down the date of Homeric epics late in the 8th or in the 7th c. B.C., while it is assumed that their texts remained fluid until still later,

---

⁴² Webster 1955, 38-39, 49-50.

⁴³ Webster 1955, 41-44.

⁴⁴ Johansen (1967, 18-25), a major advocate of Homeric inspiration for works of art, doubts the heroic significance of these scenes. They may nevertheless bear some general influence from accounts in heroic poetry, in the process of the glorification of the dead (cf. also n. 54); not the Homeric *epos* though, which may have dated from about the same years, or even later –may therefore not yet been established- but rather the pre-Homeric oral epic tradition, which had been long popular and widespread.

⁴⁵ Webster 1955, 46-48.

within the 6th c. B.C.⁴⁶ Furthermore, many recent works on the relation of image and word have furnished sufficient evidence against the dependence of pictorial on literary tradition in ancient times down until relatively late. Artists, who seem to have had limited access to texts, seem to have drawn from oral or visual sources and to have depicted stories rather than illustrating texts, that is specific stories told by specific writers.⁴⁷ Moreover, even less than in later centuries can we make a case for Geometric vase painting as a derivative minor art, since there is sufficient evidence to suggest that it enjoyed, in the Late Geometric at least, an unusually prestigious and influential status as the dominant medium, which even set models for art-forms in the round, such as in later times sculpture or painting set for vase-painting. Geometric vase painters could therefore be expected to display an independent spirit in devising their own rules and pioneering the visual representation of Greek myth, also because they had few, if any, precedents at their disposal in their or related media.⁴⁸

Snodgrass takes a somewhat different view from Webster: the vase painter does not seek to illustrate a particular heroic incident, as known from Homer or any other of the contemporary epic poems, but only to generally indicate that the scene is set in the heroic past. Even in later vase painting artists seem to draw from other literary sources than Homer. The alleged typical, non-narrative content of Geometric vase painting might be due to such an intention on the part of the vase painter. The production of these heroic scenes must have been encouraged by a general interest of contemporary Greeks in the heroic age, as manifested by the introduction early in the third quarter of the 8th c. B.C. of hero cults at Mycenaean tombs.⁴⁹ In a more recent treatment of the problem, however, developing and adapting this theory, Snodgrass maintains that Geometric vase painting was produced at a time when the Greek mainland had not yet come under the influence of the *epos*.⁵⁰ If so, current beliefs must have inspired the Geometric pictures. These included the heroization of the anonymous, recently deceased, one of the two types of heroism developed since the Early Bronze Age, traceable as early as 950 B.C.⁵¹ and regarded as the product of evolution of the worship of ancestors. To this type of heroism one should add worship of ancestors itself, as well as local beliefs. Snodgrass concedes, however, that it is not possible to assess how these beliefs could have affected the clients' demands and, subsequently, the vase painters' choice of subject.

---

⁴⁶ Snodgrass 1998, 12-13 (and bibliography to p. 13), 42-44, 76-77. Snodgrass reports this trend without subscribing to it. Hurwit 2011, 2-3 and n. 7 (researches the Homeric Question in brief). See also n. 44.

⁴⁷ See for example Small 2003; or earlier still Cook 1983, who concludes that "...though there is no proof either way...Greek artists did not regularly or often make deliberate use of epic poetry for their subjects, but preferred the folk tales they knew, probably from childhood" (1983, 6). Compare works such as Shapiro (1994) and Woodford (2003), which attempt to trace intersections between painted and written images.

⁴⁸ Snodgrass 1998, 44-50. On the intellectual delicacy and sophistication of Geometric art in general, see Schweitzer 1969, *passim*. See also n. 20.

⁴⁹ Snodgrass 1980, 51-53, 57.

⁵⁰ Snodgrass 1987, 159-165. Cf. also Snodgrass 1998, *passim*, e.g. 49-53, 76-78: regardless of whether pre-Homeric or Homeric poems were available at that time, the Geometric artist seems to have developed his own concerns and aspirations independently.

⁵¹ A *heroon* over a pair of burials at Lefkandi; Snodgrass 1987, 161.

Such “generalized heroic” scenes can also be found in Archaic art but then not all scenes are heroic and not all heroic scenes are generalized. We cannot even be sure whether the painters did not actually have a particular scene in mind, which they perhaps did not indicate because it was easily comprehensible by their contemporaries. Or whether a generic scene was not originally conceived as a specific incident, which gradually degenerated into generic through unconscious repetition by hacks.⁵²

Stansbury-O’Donnell develops the theory of “generalized heroic” Geometric scenes and introduces the notion of “generic narrative”.⁵³ Vase painters focus on actions and types of agents or places (see **fig. 1** and comment in n. 18) and they can use some elements, such as for example peculiar weapons, to refer to them, but do not seem to illustrate specific incidents either from the life of the dead or from myth, in other words they are generic. The Dipylon shield may in fact act as a sign that these generic scenes refer on one level to real life and on another to the heroic past, conforming to the heroic aspirations of contemporary society for the distinguished dead.⁵⁴ Though generic, however –seemingly even more so than in later times due to the formulaic character of Geometric style- they are nevertheless narrative; they do tell a story, but a more general one, so as to create multiple links and possible interpretations in the mind of the viewers. This seems to be also the case with mythical scenes of the Archaic or even Classical period where sometimes inscriptions play a critical role so that the viewers identify a specific subject after maybe entertaining several other as possible. What is important is the recognition of the action, not the subject or the agents, for a scene to have narrative value.

Among more recent treatments of the issue which assume a similar approach, Hurwitt acknowledges this ambiguity for the majority of Geometric images, but also stresses the specificity of some other, introducing a new classification for Late Geometric iconography. Beyond the standard categories of mythical or heroic, typical or particular, he claims that we can rather distinguish between “strong” or “weak” images, depending on whether the description is concrete enough to evoke specifics of either real life or myth.⁵⁵

The supposed epic character of the Geometric *prothesis* and battle scenes is based largely upon Webster’s interpretation of the Dipylon shield (visible in **figs 1-2, 3a, 4, 6**),⁵⁶ allegedly derived from the Mycenaean figure-of-eight type, which has ever since been the point of controversy.

---

⁵² Boardman 1983, 25. Contra Webster 1964, 206.

⁵³ Stansbury-O’Donnell 1999, 44-53.

⁵⁴ Benson (1988, 71-73) seems to point in the same direction, maintaining that ambiguity is an essential feature of Geometric art and actually of Greek mentality, which does not seem to make a strict distinction between reality and myth, at least not before the introduction of philosophical reasoning. An action might not have been meant as heroic but given nevertheless heroic overtones. Splendid funerals or battles might refer to actual happenings in the life of the dead, just as well as act as a poetic simile for that life. Langdon (2006, 207; 2008, 30) also entertains the possibility of blurred boundaries between myth and reality, suggesting a “situational” evocation of mythological prototypes, in which the viewers could see themselves. This could imply that even “generic” scenes were just meant to function as templates awaiting specific content, allowing for a variety of readings.

⁵⁵ Hurwit 2011, 11-16.

⁵⁶ Webster 1955, 41.

I share Boardman's and Carter's view that the Dipylon shield is not just an imaginary form, inspired by a Mycenaean type long extinct, and used in art to mark a scene as mythical. There is evidence to suggest the actual existence of the Dipylon shield as a type of light shield, in use along with the figure-of-eight, which was adapted at the end of the Bronze Age and persisted into the following centuries and down to mid-8th c. B.C. on Attic Geometric vases, before being driven away by the round hoplite shield towards the end of the 8th c. B.C. Of course no Dipylon shield has survived, but the same goes, for example, for the figure-of-eight shield, which is generally held to have been in actual use. The reason is their perishable materials.⁵⁷ Furthermore this seems to be the case for almost all Greek shields, with the exception of metal attachments of the hoplite shields.⁵⁸

Snodgrass doubts that the Dipylon shield was an existing evolution of either of the Mycenaean types mentioned above.⁵⁹ He claims that the body shield was driven away by the single-grip round shield by the end of the 14th c. B.C. (round bosses with a spike were found in Protogeometric and Geometric tombs in Athens and elsewhere). In view of the fact, moreover, that the hoplite equipment can be dated back into the Late Geometric, if the Dipylon shield had actually existed, it would appear that it strangely had replaced the single-grip round shield at some point in the 9th c. B.C. and then in turn given way to a new round shield soon after the middle of the 8th c. B.C., but had nevertheless also been preserved in art as an archaizing element.⁶⁰ However, the round bosses cannot be used as evidence for the exclusive use of single-grip round shields in the Geometric period. Even if they were indeed shield bosses, their dating and their distribution could only suggest an early commonness for mainland Greece, down to the 10th c. B.C. But even if they did exist later, this could not have excluded the use of other types.⁶¹

A strong argument against the Webster and Snodgrass theories is the mixture of warriors carrying round and Dipylon shields in the same picture (see for example **fig. 2**). Webster attributed it to the painters indulging in varying the shapes in stock; he even went as far as to suggest a mixing of contemporary with heroic figures.⁶² For Snodgrass the principal reasons for this mixture are the generally observed lack of consistency in Geometric art, even in matters of perspective for example, the vase painters' interest in decorative variety, and the generalized heroic character of the scenes. The Dipylon shield served therefore to mark not necessarily the bearer as a hero but the whole scene as heroic and thus its use in art could have been optional.⁶³ In either case, however, one wonders whether the painter would have been sophisticated enough to vary the represented shapes, unless he had had an actual variation of real shapes in hand.⁶⁴

Snodgrass also raises the issue of the Boeotian shield, regarded by many as an imaginary form, associated with certain mythical figures (Ajax, Achilles, Herakles, the

---

⁵⁷ Carter 1972, 55-56.

⁵⁸ Boardman 1983, 29.

⁵⁹ Snodgrass 1980, 54-55.

⁶⁰ Webster 1955, 41-42.

⁶¹ Carter 1972, 56. See also Snodgrass 1964, 38-51.

⁶² Webster 1955, 42.

⁶³ Snodgrass 1980, 54.

⁶⁴ Carter 1972, 57.

Amazons) which was introduced in the 7th c. B.C. and used until well into the 6th c. B.C. This seems to have been developed from or inspired by the Dipylon shield whose shape it echoes and it could also be slung around the neck by a *telamon*; it was therefore a light shield, though it was also constructed like a hoplite shield, with *porpax* and *antilabe*.⁶⁵ If the Boeotian shield had acted indeed as an anachronistic element, this would not necessarily have contradicted the actual existence of the Dipylon shield, since at the time of the representation of the Boeotian shield, the Dipylon shield had already been out of use.⁶⁶ Yet this anachronistic use of the Boeotian shield in art could still be evaluated as a comparable case of adapting an extinct type for artistic reasons. There is sufficient evidence, however, to suggest the actual existence of the Boeotian shield itself as an alternative hoplite shield to mark an officer and, accordingly, in mythical scenes, a prominent hero.⁶⁷

Last but not least, if the Dipylon shield was indeed used only in art, to identify a scene as mythical, why does it begin to disappear in Late Geometric II, just when we can probably find the first mythical scenes in Attic vase painting? And why is it so rare in those few Geometric vase scenes regarded as mythical? Would its wide distribution in Geometric vase painting and art not be strange, if it were merely an artistic imaginary form? And why would the artists have chosen a type of shield not described by Homer to indicate the epic character of their scenes?

There are therefore good arguments for the existence of the Dipylon shield. It was a type of light shield, as known since the Bronze Age, along with the figure-of-eight, the tower, the circular, and the crescent type. It assumed a form similar to that of the Dipylon shield by the end of the Bronze Age, which persisted in the following centuries, so that it appeared in the middle of the 8th c. B.C. on Attic Geometric vases along with other light or experiment types of various shapes, circular, square (**fig. 6**), rectangular, and it eventually vanished with the invention of the heavy round hoplite shield by the end of the 8th c. B.C. Thereafter the light shield will be found again on Archaic vases and terracottas only in connection with certain warriors who need to keep their arms free, such as charioteers.⁶⁸

Apart from the typical funeral and battle scenes, there is a relatively small number of unusual Geometric scenes, for which various mythical interpretations have been suggested.⁶⁹

Some scholars place the beginning of mythical scenes in the last quarter of the 8th c. B.C., with the depiction of centaurs and of Herakles with the Nemean lion (**fig. 2**) or

---

⁶⁵ Snodgrass 1964, 59-60. Snodgrass 1980, 57. Boardman 1983, 29-31.

⁶⁶ Carter 1972, 55-56.

⁶⁷ Boardman 1983, 29-32. Arguments in support of its existence would be a) Its realistic representation b) The fact that there is no parallel depiction in Archaic art of imaginary objects, apart from magical objects and Athena's helmet c) There was apparently no conscious antiquarianism at least in the Archaic art (the artist conceives the heroes in contemporary dress) and probably also in the Geometric. In Homer the case is different but it is only the persistence of an old poetic heritage d) A variation is found used by the guard on the Persepolis reliefs of Darius and Xerxes, which otherwise display a distinctive realistic character.

⁶⁸ Similar in outline but smaller, this should be distinguished from the Boeotian shield. Boardman 1983, 27-28, 30. Carter 1972, 57.

⁶⁹ Compared to generic scenes these remain extremely rare and can at best be proven to be possibly, never certainly mythical. Coldstream 2003, 355-356. Langdon 2008, 5. Hurwit 2011, 8-9.

the Stymphalian Birds,⁷⁰ though there is arguably still no clear indication that these imported oriental motifs had actually been connected and identified with familiar mythical personae with which they bore similarities. They could therefore just as well be interpreted as art-beasts of decorative function.⁷¹ Similarly, the lack of any clues has led some scholars to see in the celebrated scene of a man about to board a ship holding a woman by the wrist a contemporary scene, farewell or other, depending on the interpretation of the *cheir-epi-karpo* gesture,⁷² rather than Helen abducted by Paris, Medea by Jason, or Ariadne by Theseus, or, as we have seen, the departure of heroes participating in the Trojan War.⁷³ Somewhere in between, it has also been suggested that this is only a vaguely heroic pair, acting as a mythical paradigm, in which human brides and grooms would have liked to recognise themselves.⁷⁴

In those few Late Geometric II scenes of possibly mythical content the identification is based on the use alone of circumstantial details. Let us, first, consider the famous shipwreck scene, with a man mounting an upturned ship, while all ten companions of his have fallen overboard, which has often been thought to reflect the Homeric account of Odysseus' shipwreck by the island of Calypso.⁷⁵ A closer inspection of the details, however, reveals that all figures scattered in the sea are actually still struggling for survival, trying to grasp hold of the ship or of someone already holding it! Given that Geometric style is so economic in the application of gestures, as we have seen, this option should have a central meaning to the interpretation of the story, which is possibly that all but one –who lies prostrate on the keel– will eventually survive. If so, this shipwreck would bear little, if any, similarity to that recounted in the *Odyssey*, and could rather be referring to a contemporary adventure, as a memorial or funerary reference to the dead man's brave, heroic-like life.⁷⁶

---

⁷⁰ Fittschen 1969, 200; Schefold 1966, 22-23; Webster 1955, 40, 49. In other media of non-Attic provenance we have also Herakles and the Lernean Hydra (Ahlberg-Cornell 1992, 38-39; in combination with a horse-on-wheels, the Trojan horse, Giuliani 2003, 77-81), Herakles fighting Apollo over the Delphic tripod (Schefold 1966, 22; contra Ahlberg-Cornell 1992, 26), Herakles and Nessos? (Padgett 2003, 133-137; Langdon 2006, 211; Hurwit 2011, 12), a centauromachy (Padgett 2003, 140-143; cf. Langdon 2006, 209-210).

⁷¹ Carter 1972, 45-49, 51-52. See also n. 23 and cf. nn. 25 and 28.

⁷² Carter 1972, 52. Ahlberg-Cornell (1992, 26-27) sees an abduction, associated with real life, but with nuptial, rather than funerary connotations.

⁷³ Webster 1955, 47. Schefold 1966, 26. Coldstream 1991, 52-53. Coldstream ventures to suggest that the circular object held by the woman is the crown of light, by means of an attribute of the kind used to identify mythical figures from the 7th c. B.C. onwards. He goes even further to suggest that a series of Late Geometric IIb scenes of women dancing holding similar objects are meant to depict the Crane Dance. Snodgrass (1998, 33-35) draws attention to the close resemblance with scenes on Minoan or Mycenaean rings, entertaining the possibility that our scene reflects a very old, Minoan perhaps, version of Theseus' elopement with Ariadne.

⁷⁴ Langdon 2006, 205-208. Langdon 2008, 25-32. See also n. 54.

⁷⁵ Originally proposed by Hampe 1952, 26-30. For further discussion of this identification see Hurwit 2011, 1-2, and nn. 4, 6.

⁷⁶ Ahlberg-Cornell 1992, 27-28. Snodgrass 1998, 35-36. On the conditions for accepting Homeric inspiration for works of art, see Snodgrass 1998, 12-13, 67-73. Hurwit (2011, especially 4-8, 14-16) attempts to restore the possible mythical content of this -unique in all of Attic Geometric- shipwreck scene (a "protonarrative", see also Hurwit, 1985, 106). He explains any differences from an imaginable non-Homeric poetic or a vernacular source, or even from an artistic freedom of deviation from the Homeric model and reconstructs the story of drowning men struck by disaster, combined with the eventual survival of only the

A fragmentary representation of a man holding a boy and lifting his sword to kill him, while a woman by his side raises desperately her hands, has been identified as the Death of Astyanax by Neoptolemos, on the basis of a comparable iconographic scheme applied on a number of later parallels. Similarly, in another medium and of non-Attic provenance, on two clay seals from Samos and Ischia, made from the same stone stamp, a man carries a gigantic corpse over his shoulders, in the way Ajax carries dead Achilles on later vases. This may be the earliest identifiable scene from the Trojan War, though again not derived from Homeric epic.⁷⁷

Of all three cases, however, only the shipwreck dates from the Late Geometric IIa, while “Ajax and Achilles” falls into Late Geometric IIb, and the “Death of Astyanax” dates from as late as about 700 B.C.

Finally, let us discuss the much-debated twin figure (single-bodied, two-headed, four-legged and with four arms, often operating in both directions), which appears on four of the previously discussed massed figured scenes (such as under the left handle of **fig. 5**, not visible), as well as on a battle scene (**fig. 6**).⁷⁸ It has been interpreted as the legendary Siamese twins, the Aktoriones or Moliones fighting Nestor,⁷⁹ or as an artistic convention to depict figures standing side by side, or conceived as inseparable or interdependent.⁸⁰ The first theory has been shown to display many weak points. Although the twin figure admittedly looks as if two upper bodies have merged and are linked at a slim waist, such as in a typical Geometric human figure, it seems that a similar device had been used for the representation of apparently overlapping horses, that is an almost common body with double neck and head, and four pairs of limbs (see for example **figs 3a-b, 4, 6**). The subject strangely disappears from Attic vase painting along with the decline of the Geometric style of drawing. Why would anyway such a myth be of interest in Athens? The suggestion that it might have been used by the Neleid family, which claimed descendancy from Nestor,⁸¹ is improbable since the myth actually illustrated Nestor’s defeat and, moreover, the twin figure has too wide a geographical distribution to have been part of a single family’s history in Athens.⁸² The various settings

---

axially placed figure striding the keel, in a “synoptic” type of narrative. Hurwit considers the shipwreck to be a “strong” image, according to his aforementioned classification, that may have acted as a prompt for the production of a story “on the spot” among drinking companions filling their cups from the oenochoe that carried this scene.

⁷⁷ Scheffold 1966, 27; Coldstream 1991, 52; Carter 1972, 52-54. Snodgrass 1998, 36-38. On the possibility that the story about the Death of Astyanax developed from imported Near Eastern images of ritual child sacrifice, maybe as early as the Bronze Age, which the Greeks were reluctant to admit and displaced into the realm of myth, exchanging the sacrifice detail with that of war casualty, see Morris, 1997, 62-63.

⁷⁸ Ahlberg-Cornell 1971b, 246-247. Fitschen 1969, 68-75 gives a list of eight pictures featuring the twin figure (M1-8), complemented by Ahlberg-Cornell by six more, 1992, 32-35, 62-63, nos 1-9, 34-38, some dating to the Orientalising period. Six scenes come from Athens, the rest from at least five more regions.

⁷⁹ Webster 1955, 41, see also above. Scheffold 1966, 23. Coldstream 1991, 51. *LIMC* 1, s.v. “Aktorione”, 472.

⁸⁰ Cook 1934-1935, 206; Boardman 1983, 25-26; Carter 1972, 52-53.

⁸¹ Webster 1955, 41.

⁸² It would therefore make better sense to depict Herakles with the Moliones, who would anyway serve only as informants about the identity of the victor. Why would either of these mythical incidents, of course, be of significance for Attic vases in a funerary context could not be readily explained. King 1977, 37. Stansbury-O’Donnell 1999, 46. See also *LIMC* 1, s.v. “Aktorione”, nos 6-10, for depictions of Herakles

in which it appears also make it difficult to connect with a particular story. The strongest argument, however, is that the twin figure appears four times in total on a krater,⁸³ twice successively in a chariot procession, once in a *prothesis* scene, and once in a strange scene with a tripod. Ahlberg-Cornell saw in these three scenes the successive events of king Amarynkeus' funeral, narrated by Homer, as a unique example of an epic representation among the *prothesis/ekphora* scenes, applied on a grave vase to add to the prestige of a particular dead.⁸⁴ In that case, how could one account for the fact that such a concept had no parallels or imitations? And how could one furthermore explain the appearance of the twin figure in successive chariots in the procession scene? Ahlberg-Cornell also saw the Moliones in **fig. 6**, where, in her opinion, the connected helmet crests and the seemingly single square shield allude to their Siamese nature. In the two remaining Attic scenes, moreover, where the twin figure assumes a marginal position, she explains it as a device for drawing overlapping figures and she concludes that the motif must have been used for both purposes or originally for one of them which was then adapted for the other.⁸⁵ This may be true to a certain extent. Rather than seeing in these figures a convention for showing overlapping figures, which would counter two basic principles of Geometric art, its two-dimensionality, which allows no overlapping, and its striving to clearly indicate each figure's individual action, other scholars have opted to recognize a more symbolic formula for interdependence, inseparability or acting as a team, conceivable for example for ordinary –or even legendary– twins or sworn brothers.⁸⁶ The twin figure, as a convention for drawing overlapping, or, more likely, inseparable figures, seems to have eventually been adapted, so as to serve portray the legendary Siamese twins in scenes of their fight with Herakles from the end of Late Geometric onwards. Here emphasis is placed on their deformity, their bodies clearly not overlapping, but sharing a torso.⁸⁷

In conclusion, we can say that the first mythical scenes do not seem to antedate the end of Late Geometric I, if not Late Geometric II, certifiably gaining in number as of the beginning of the 7th c. B.C. This general shift of interest from contemporary to heroic

against the Moliones on late 8th and 7th c. Boeotian fibulae and on the Throne of Amyklai (third quarter of the 6th c. B.C.). Ahlberg-Cornell 1992, 62-63.

⁸³ Boardman 1966, 1-4

⁸⁴ Ahlberg-Cornell 1971b, 248. 1992, 33.

⁸⁵ Ahlberg-Cornell 1971a, 109-110; 1971b, 250-252, 289.

⁸⁶ Brunsåker 1962, 203-204. King 1977, 35, 37. Stansbury-O'Donnell 1999, 47. Contra: *LIMC* 1, s.v. "Aktorione", 476. In this sense I would see in the connected helmet crests and the single shield rather a sign of close relation, such as the shared *himation* by certain mythical or generic figures in Archaic vase painting. See for example Boardman 2001, figs 62, 64: Hestia, Chariklo and Demeter or the Horai on the François vase (Attic black-figure). Boardman 1998, fig. 399: three triads of women attending a chariot group (Corinthian red-ground). See also McNiven 1982, 106 (N10, 3a-b). It should be noted, moreover, that some legendary twins, such as the Boreads and the Harpies, are drawn in very close, almost complete, overlapping on some 6th c. vases. *LIMC* 3, s.v. "Boreadai", nos 1-2 (Attic black-figure), pl. 100. *Ibid.* no. 4 (Corinthian black-figure), Vojatzi 1982, 75, pls. 9-10 (B39). *Ibid.* nos 5- 6 (Laconian black-figure), Pipili 1987, 21, fig. 31 (65).

⁸⁷ Snodgrass 1998, 26-32. This is made clear on an Argive krater fragment from 700 B.C., where the painter has cross-hatched the chest of the creature, indicating thus the commonness of upper body. *LIMC* 1, s.v. "Aktorione", no. 15, pl. 365 (=Ahlberg 1992, 32 no. 3). Morgan (1999, 281) makes a similar assumption for a unique Corinthian example. Cf. here **fig. 6**, where the bodies look almost separate and independent, fighting in different directions and just holding jointly one large shield. Cf. Boardman 1966, 3.

reality in the last third of the 8th c. B.C. may be explained from the rise of a new aristocracy which sought to establish its legitimacy by claiming to be descended from the ancient heroes.⁸⁸ Moreover, Pre-Homeric epic poetry or later Homer, with their human-like heroes, seem to have paved the way towards a normative use of myth. Last but not least, the inflow of oriental motifs, traceable as early as the 10th c. B.C.,⁸⁹ must have further encouraged identification with daemonic beings of Greeks' own myths, or else the creation of similar forms to depict them.⁹⁰ Occasional finds of Mycenaean artifacts may have also given inspiration,⁹¹ renewing the Greeks' interest in Mycenaean heritage and providing models for the development of a new iconographic tradition.⁹² Admittedly there is no close correspondence, though, between these first possibly mythical themes, such as the lion attack, and their analogues in either Near Eastern or Mycenaean art, which seem rather to have inspired the story, but not have acted as direct models for pictorial narrative.⁹³ Beyond any "tabula rasa" or "artistic precursor" theories, the reemergence of figural imagery and narration appears to be a complex phenomenon, in which all these factors may have played a more or less important role: Near Eastern imports, Bronze Age finds, epic tradition, artistic ingenuity, patron demands, all set against the socio-historical context of the time.⁹⁴

Whether vase painters in Late Geometric Athens recounted a mythical or a real story, particular or typical, with or without heroic overtones, what seems certain and bears great significance is that they actually told a story. It is with these scenes, therefore, that narrative art reestablished itself in Greece, after the end of the Bronze Age and on the threshold of the Orientalising and the Archaic period, in which it would develop and thrive.

---

⁸⁸ Fittschen 1969, 200-201 (after the alleged Dorian invasion). Simantoni-Bournia 1997, 69. See also Stansbury-O'Donnell 1999, 44. Pappi (2006, 232,237) likewise associates the emergence of Argive figured style with the rise of an aristocracy with warrior features in the socio-political context of a newly formed city-state. In Crete funerary figural imagery might have developed in a more public context, to serve community practises and needs. Stansbury-O'Donnell 2006, 251, 253.

⁸⁹ In Attica, however, direct access to oriental imports seems to have dwindled by the end of the 8th c. B.C. Coldstream 2003, 133.

⁹⁰ This fashion for imported Near Eastern luxury items (textiles, metalwork, ivories) and its influence on Greek figurative painting has been compared to the role of *japonisme* (the taste for and impact of Japanese prints) in late 19th century European painting. These portable works of art, whose culture was actually unknown to Greece or Europe respectively, encouraged break with an exhausted tradition, by presenting different solutions, conventions or techniques; Gunter 2009, 73-74.

⁹¹ Benson (1970, 4) talked of a conscious imitation of Mycenaean models, of a "revival", rather than a "survival". Coldstream (2006, especially 162-163) opposed this view and even suggested a Minoan influence, in the context of Cretan connections with Athens in the 8th century. Cretan Geometric seems to have inspired some themes of Attic Late Geometric on vases and gold bands, such as hunt scenes, lion combats, scenes with a seated goddess, possibly through a Cretan metalworker working in Athens.

⁹² Hurwit 1985, 68. Hurwit, 2011, 12-13. Cf. Langdon 2008, 48-50 (Mycenaean influence may have been stronger in Early Late Geometric, while the expansion of themes in Late Geometric II may rather reflect foreign influence and native innovation). There are admittedly some similarities in style or even repertoire between Mycenaean (scattered cases, none from Attica) and Attic Early Late Geometric vase painting (Dipylon Workshop). See, for example, Dakoronia (2006) who attempts such a comparative study of Late Helladic IIC vase scenes with war ships, chariot and warrior processions, hunting etc from Kynos, in East Lokris, and their Geometric counterparts (she discerns even common iconographic elements).

⁹³ Stansbury-O'Donnell 1999, 40-42.

⁹⁴ Stansbury-O'Donnell 2006, 248, 253.

ACKNOWLEDGEMENTS

I should like to thank Professor Sir John Boardman who suggested the subject to me a few years ago, read an earlier version of this article and honoured me, once again, with his insightful comments.

BIBLIOGRAPHY

- Ahlberg-Cornell, G. 1971a. *Fighting on Land and Sea in Greek Geometric Art* (Stockholm).
- Ahlberg-Cornell, G. 1971b. *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art* (Göteborg).
- Ahlberg-Cornell, G. 1992. *Myth and Epos in Early Greek Art. Representation and Interpretation. Sima 100* (Jonsered).
- Benson, J.L. 1970. *Horse, Bird, and Man: The Origins of Greek Paintings* (Amherst).
- Benson, J.L. 1988. Symptom and Story in Geometric Art. *BABESCH* 63, 69-76.
- Boardman, J. 1966. Attic Geometric Vases. Old and New. *JHS* 86, 1-5.
- Boardman, J. 1983. Symbol and Story in Geometric Art. In Moon ed., 15-36.
- Boardman, J. 1989. The Greek Art of Narrative. In Descoedres ed., 57-62.
- Boardman, J. 1998. *Early Greek Vase Painting; 11th-6th Centuries B.C.* (London).
- Boardman, J. 2001. *The History of Greek Vases; Potters, Painters and Pictures* (London).
- Brunsåker, S. 1962. The Pithecan Shipwreck. A Study of a Late Geometric Picture and Some Aesthetic Concepts of the Geometric Figure-Style. *OPROM* 4, 165-242.
- Buitron D., Cohen B., Austin N., Dimock G., Gould T., Mullen W., Powell B.B. and Simpson M. 1992. *The Odyssey and Ancient Art. An Epic in Word and Image* (New York).
- Carter, J. 1972. The Beginning of Narrative Art in the Greek Geometric Period. *BSA* 67, 25-58.
- Coldstream, J.N. 1991. The Geometric Style. Birth of the Picture. In Rasmussen and Spivey eds, 37-56.
- Coldstream, J.N. 2003. *Geometric Greece. 900-700 B.C.*² (London/New York).
- Coldstream, J.N. 2006. "The Long, Pictureless Hiatus". Some thoughts on Greek Figured Art between Mycenaean Pictorial and Attic Geometric. In Rystedt and Wells eds, 159-163.
- Cook, R.M. 1934-1935. Protoattic Pottery. *BSA* 35, 165-211.
- Cook, R.M. 1983. Art and Epic in Archaic Greece. *BABESCH* 58, 1-10.
- Cook, R.M. 1997. *Greek Painted Pottery*³ (London / New York).
- Dakoronia, M. 2006. Bronze Age Pictorial Tradition on Geometric Pottery. In Rystedt and Wells eds, 171-175.
- Descoedres, J.-P. (ed.) 1989. *EYMOYΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou. Mediterranean Archaeology Suppl. 1* (Sydney).
- Fittschen, K. 1969. *Untersuchungen zur Beginn der Sagendarstellungen bei den Griechen* (Berlin).
- Gunter, A.C. 2009. *Greek Art and the Orient* (Cambridge/New York).
- Hampe, R. 1952. *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit* (Tübingen).
- Hanfmann, G.M.A. 1957. Narration in Greek Art. *AJA* 61, 71-78.
- Hurwit, J. 1985. *The Art and Culture of Early Greece, 1100-480 B.C.* (Ithaca/London).
- Hurwit, J. 2011. The Shipwreck of Odysseus: Strong and Weak Imagery in Late Geometric Art. *AJA* 115.1, 1-18.
- King, C. 1977. Another Set of Siamese Twins in Attic Geometric Art. *Archaeological News* 6(2), 29-40.
- Johansen Friis, K. 1967. *The Iliad in Early Greek Art* (Copenhagen).
- Johnston, A. 1991. Greek Vases in the Market Place. In Rasmussen and Spivey eds, 203-231.
- Langdon, S. (ed.) 1997. *New Light on a Dark Age: Exploring the Culture of Geometric Greece* (Columbia/London).

- Langdon, S. 2006. Maiden Voyage: from Abduction to Marriage in Late Geometric Art. In Rystedt and Wells eds, 205-215.
- Langdon, S. 2008. *Art and Identity in Dark Age Greece, 1100-700 B.C.E.* (Cambridge/New York).
- Lemos, I. 2000. Songs for Heroes: the Lack of Images in Early Greece. In Rutter and Sparkes eds, 11-21.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, from 1981.
- McNiven, J. J. 1982. *Greek Gestures in Attic Vase Painting: Use and Meaning, 550-450 B.C.* Ph.D. diss., Univ. of Michigan (Michigan).
- Moignard, E. 2006. *Greek Vases. An Introduction* (London).
- Moon W.G. (ed.) 1983. *Ancient Greek Art and Iconography* (Madison).
- Morgan, C. 1999. The Human Figure in VIIIth Century Corinthian Vase Painting. In Villanueva Puig et al eds, 279-287.
- Morris, S.P. 1992. *Daidalos and the Origins of Greek Art* (Princeton).
- Morris, S.P. 1997. Greek and Near Eastern Art in the Age of Homer. In Langdon ed., 56-71.
- Nicholls, R.V., Desborough V.R. d'A, Popham, M. 1970. A Euboean Centaur. *BSA* 65, 21-30.
- Norskov V., Hannestad L., Isler-Kerenyi C., Lewis S. (eds) 2009. *The World of Greek Vases* (Roma).
- Padgett, J.M. 2003. *The Centaur's Smile. The Human Animal in Early Greek Art* (New Haven/London).
- Palaiothodoros, D. 2009. Archaeological Contexts and Iconographic analysis: Case Studies from Greece and Etruria. In Norskov et al eds, 45-62.
- Pappi, E. 2006. Argive Geometric Figured style. The Rule and the Exception. In Rystedt and Wells eds, 229-237.
- Pedley, J. G. 2002. *Greek Art and Archaeology*³ (London).
- Pipili, M. 1987. *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.* (Oxford).
- Rasmussen T., Spivey N. (eds) 1991. *Looking at Greek Vases* (Cambridge).
- Rombos, T. 1988. *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery* (Jonsered).
- Rutter N.K., Sparkes B.A. (eds) 2000. *Word and Image in Ancient Greece* (Edinburgh).
- Rystedt, E., Wells B. (eds) 2006. *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001.* *SkrAth* 4°, 53 (Stockholm).
- Schefold, K. 1966. *Myth and Legend in Early Greek Art* (London).
- Schweitzer, B. 1969. *Die geometrische Kunst Griechenlands: Frühe Formenwelt im Zeitalter Homers* (Cologne).
- Shapiro, H.A. 1994. *Myth into Art. Poet and Painter in Classical Greece* (London/New York).
- Simantoni-Bournia, E. 1997. *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων: Οι αιώνες της διαμόρφωσης (1050-600 π.Χ.)* (Athens).
- Small, J. P. 2003. *The Parallel Worlds of Classical Art and Text* (Cambridge).
- Snodgrass, A.M. 1964. *Early Greek Armour and Weapons* (Edinburgh).
- Snodgrass, A.M. 1980. Towards the Interpretation of the Geometric Figure-scenes. *AM* 95, 51-58.
- Snodgrass, A.M. 1982. *Narration and allusion in archaic Greek art: a Lecture Delivered at New College Oxford, on 29th May, 1981* (London).
- Snodgrass, A.M. 1987. *An Archaeology of Greece* (Berkeley).
- Snodgrass, A.M. 1998. *Homer and the Artists: Text and Picture in Early Greek Art* (Cambridge).
- Sparkes, B.A. 1991. *Greek Pottery. An Introduction* (Manchester/New York).
- Stampolidis, N. 2003. A Summary Glance at the Mediterranean in the Early Iron Age (11th-6th c. B.C. In Stampolidis ed., 41-79.
- Stampolidis, N. (ed.) 2003. *Sea Routes. From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. B.C.* (Athens).
- Stanbury-O'Donnel, M.D. 1999. *Pictorial Narrative in Ancient Greek Art* (Cambridge).

- Stanbury-O'Donnel, M. 2006. The Development of Geometric Pictorial Narrative as Discourse. In Rystedt and Wells eds, 247-253.
- Villanueva Puig M.-C., Lissarrague F., Rouillard P., Rouveret A. (eds) 1999. *Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi. Actes du colloque international École du Louvre 26-27-28 avril 1995* (Paris).
- Vojatzki, M. 1982. *Frühe Argonautenbilder. Beiträge zur Archäologie*, 14 (Würzburg).
- Webster, T.B.L. 1955. Homer and Attic Geometric Vases. *BSA* 50, 38-50.
- Webster, T.B.L. 1964. *From Homer to Mycenae* (New York).
- West, M.L. 1988. The Rise of the Greek Epic. *JHS* 108, 151-172.
- Whitley, J. 1991. *Style and Society in Dark Age Greece: the Changing Face of a Pre-literate Society 1100-700 B.C.* (Cambridge).
- Woodford, S. 2003. *Images of Myth. in Classical Antiquity* (Cambridge).
- Zaphiropoulou, P.N. 2006. Geometric Battle Scenes on Vases from Paros. In Rystedt and Wells eds, 271-277.

Dr. Anthi Dipla

Adjunct Lecturer in Classical Archaeology and Art,
University of the Aegean
Tutor at the Hellenic Open University
and the Open University of Cyprus
dipla@rhodes.aegean.gr
anthidipla@tutors.eap.gr
anthi.dipla@ouc.ac.cy

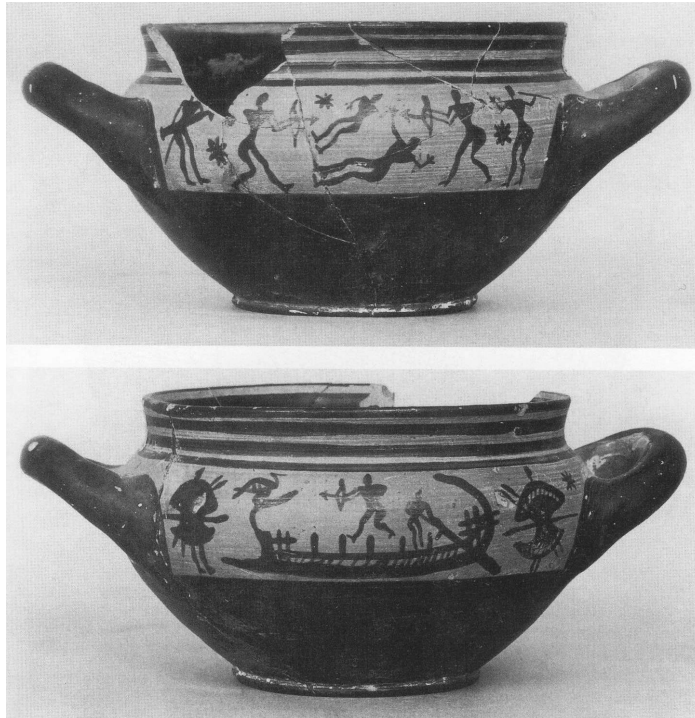

Fig. 1. Eleusis, Museum 741. Middle Geometric skyphos. Fighting on land and sea. Photo reprinted from Boardman 1998, fig. 41.1,2.

Fig. 2. Athens, Kerameikos Museum 407. Late Geometric tetrapod stand. Hero (?) and Lion. Photo reprinted from Boardman 1998, fig. 66.

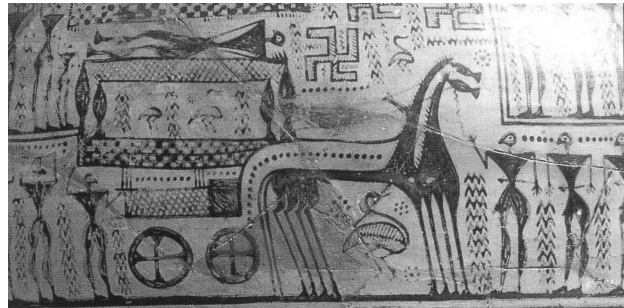

Fig. 3. Athens, National Museum 990. Late Geometric krater. *Ekphora* and chariot procession. Photos reprinted from Pedley 2002, fig. 4.24 (and detail p. 115).

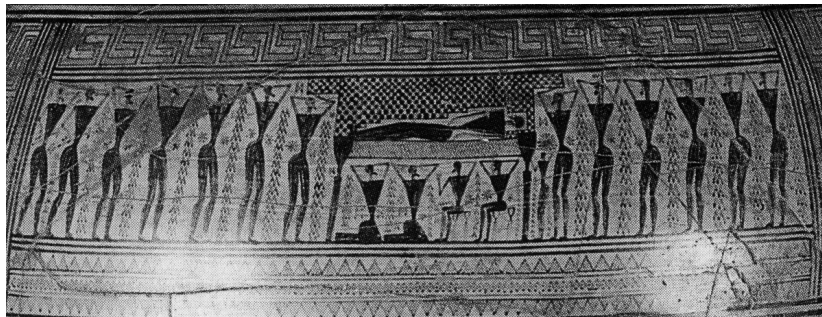

Fig. 4. Paris, Louvre A517. Late Geometric krater. *Prothesis* and chariot procession. Photo reprinted from Simantoni-Bournia 1997, fig. 61.

a

b

Fig. 5. Athens, National Museum 804. Late Geometric amphora. *Prothesis*. Photos reprinted from a) Boardman 2001, fig. 13 b) Beazley Archive.

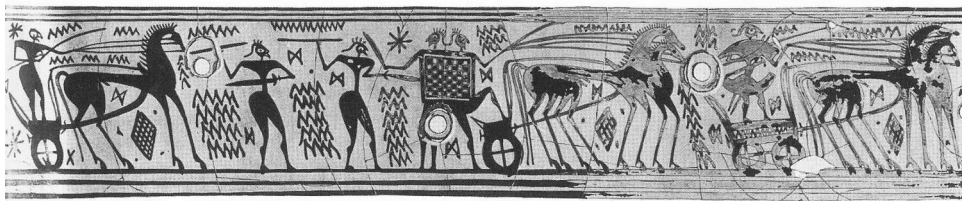

Fig. 6. Athens, Agora Museum P4885. Late Geometric oenochoe. Battle scene. Photo reprinted from Snodgrass 1998, fig. 11.

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣ ΤΩΝ ΑΙΞΩΝΙΔΩΝ ΑΛΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ (ΣΗΜ. ΒΟΥΛΑ – ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ)*

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΡΩΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Η μεγάλη σε έκταση περιοχή των Αλαιέων, που περιλαμβάνει τους σημερινούς δήμους Βούλας-Βουλιαγμένης¹ (**εικ. 1α**), ήταν κατοικημένη ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Στο ακρωτήριο Πούντα, ο Θεοχάρης² διαπίστωσε την ύπαρξη νεολιθικού οικισμού. Η νησίδα Κατραμονήσι ή Υδρούσα, που βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την ακτή του ναυτικού ομίλου της Βούλας, είναι γνωστή για τα προϊστορικά κατάλοιπα. Αλλά και ο λόφος στη χερσόνησο Καβούρι, υποδηλώνει την κατοίκηση της περιοχής ήδη από την Ύστερη Νεολιθική εποχή³.

Στην Αλυκή ή Νησί, όπως ονομαζόταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η περιοχή ανατολικά της χερσονήσου της Πούντας, ξένοι περιηγητές, όπως οι Fauvel και Gropius⁴ είχαν εντοπίσει αρχαιότητες στην περιοχή της Γλυφάδας και της Βούλας, που αγοράστηκαν από μουσεία του εξωτερικού⁵. Την ίδια περίοδο εντοπίστηκε από αρχαιολόγους μυκηναϊκό νεκροταφείο, που σήμερα τοποθετείται στα ΝΑ της πλατείας Κρήτης, στα σύνορα δηλαδή Γλυφάδας και Βούλας, εξ ου και στις παλιές δημοσιεύσεις αναφέρεται ως Αλυκή Γλυφάδας και άλλοτε ως Αλυκή Βούλας. Το νεκροταφείο συλλήθηκε περί το 1880 και τα ευρήματά του πουλήθηκαν σε Ξένα Μουσεία, όπως το Μουσείο του Βερολίνου⁶.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία ανέθεσε στον Δ. Φίλιο να ανασκάψει κάποιους από τους τάφους, που δεν είχαν συλληθεί, χωρίς τελικά να πραγματοποιηθεί η ανασκαφή. Το 1919, ο Αντώνιος Κεραμόπουλλος εντόπισε πενήντα συλλημένους θαλαμοειδείς τάφους⁷, ενώ η συστηματική ανασκαφή από τον Ιωάννη Παπαδημητρίου διήρκεσε από το 1953

---

* Θερμές ευχαριστίες για την άριστη συνεργασία απευθύνονται σε όλους τους συναδέλφους αρχαιολόγους, μονίμους και ωρομισθίους, αρχιτέκτονες, συντηρητές σχεδιαστές, αρχιτεχνίτες και εργάτες, αλλά και τους εθελοντές φοιτητές για την συνεργασία και τη βοήθειά τους στην πραγματοποίηση του δύσκολου ανασκαφικού έργου στην περιοχή του δήμου των Αιξωνίδων Αλών που δεν τελειώνει μόνο με την ανασκαφή. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στις μονίμους συναδέλφους κ.κ. Μαιρή Γιαμαλίδη και Λίνα Μακραδήμα, τις ωρομισθίες αρχαιολόγους κ.κ. Κατερίνα Κυλίτη και Λίνα Δεσποτίδου, καθώς και στη συνάδελφο αρχαιολόγο Ιουλία Λουρεντζάτου για τη συμμετοχή της στη σωστική ανασκαφή στον Αστέρα Βουλιαγμένης και για τη βοήθειά της στη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

¹ Eliot 1962, 25-26.

² Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 14.

³ Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 10.

⁴ Πρωτοφάλης 1947, 64-84.

⁵ Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 22.

⁶ Furtwängler 1885, 4-8 και Furtwängler und Loeschke 1886, 37-39, πιν. 18.

⁷ Κεραμόπουλλος 1919.

έως το 1957⁸. Ο τελευταίος ανέσκαψε δώδεκα ασύλλητους θαλαμοειδείς τάφους και έναν πρωτοελλαδικό λακκοειδή. Ήταν όλοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο και έδωσαν μία πληθώρα ευρημάτων, όπως πήλινα ειδώλια και αγγεία, κύλικες, κύπελλα, πρόχους, αμφορείς και πυξίδες⁹. Ο προϊστορικός οικισμός, που συνδέεται με το εκτεταμένο και πλούσιο νεκροταφείο της μυκηναϊκής εποχής, δεν έχει εντοπιστεί. Επίσης, η ανεύρεση και άλλων θαλαμοειδών τάφων στην οδό Πρίγκηπος Πέτρου¹⁰ αργότερα, δεν βοήθησε στον προσδιορισμό της θέσης. Τον Φεβρουάριο του 2009, στην οδό Καποδιστρίου 3, στη προέκταση της οδού Πρίγκηπος Πέτρου, κατά τις εργασίες διάνοιξης του αγωγού φυσικού αερίου εντοπίστηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος Γεωμετρικών χρόνων, κατασκευασμένος από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Μία από τις καλυπτήριες πλάκες του είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό χωρίς να προκαλέσει ζημιά στα αγγεία του τάφου (**εικ. 2α**). Περισυνελέχθησαν συνολικά έξι αγγεία –σκύφοι και πρόχοι– που χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική περίοδο. Ιδιαίτερος είναι ο σκύφος με την διακόσμηση οκτώσχημης ασπίδας που παραπέμπει σε μυκηναϊκά πρότυπα¹¹ (**εικ. 2β**).

ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Εξαιρετικά χρήσιμη για την μελέτη των ευρημάτων των νέων σωστικών ανασκαφών υπήρξε η μελέτη της αρχαιολόγου Ιωάννας Ανδρέου¹², που περιελάμβανε τα αποτελέσματα των παλαιότερων ανασκαφών της τότε Β΄ ΕΠΚΑ. Οι ανασκαφές αυτές αποδεικνύουν την κατοίκηση της θέσης και κατά τη Γεωμετρική εποχή. Φαίνεται ότι κατά την Γεωμετρική περίοδο είχαν αναπτυχθεί μόνιμες εγκαταστάσεις και νεκροταφεία κοντά στους βασικούς οικισμούς της Κλασικής περιόδου¹³. Για την Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι λιγότερα, αλλά επαρκή για να δώσουν στοιχεία για την τοπογραφία του αρχαίου δήμου των Αιξωνιδών Αλών. Τα στοιχεία για την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο είναι περισσότερα και φανερώνουν ότι στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., που συντελούνται οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένης¹⁴, αρχίζει και η οικιστική οργάνωση του δήμου¹⁵. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται η πρώτη κατασκευαστική φάση του ναού του Απόλλωνα Ζωστήρα, του θρησκευτικού κέντρου του δήμου των Αλαιών, της ιερατικής οικίας του ιερού¹⁶, καθώς και αρκετοί τάφοι και μικρά ιερά¹⁷. Από τα ανασκαφικά δεδομένα, διαπιστώνεται η καλύτερη διατήρηση οικοδομικών λειψάνων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ η ελληνιστική και η ρωμαϊκή εποχή αντιπροσωπεύονται από ελάχιστα οικοδομικά λείψανα και τάφους¹⁸. Από τις παλαιότερες ανασκαφές προκύπτει

⁸ Παπαδημητρίου 1954, 72-88. Παπαδημητρίου 1955, 78-79. Παπαδημητρίου 1957.

⁹ Ορισμένα από τα ευρήματα βρίσκονται στο αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, ενώ τα πιο σημαντικά στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

¹⁰ Ανδρέου 1994, 191.

¹¹ Coldstream 1968. Rombos 1988.

¹² Ανδρέου 1994.

¹³ Πετράκος 1979, 86 (Καβάλας και Λαρίσης).

¹⁴ Παπαχατζής 2004, 396, σημ. 3.

¹⁵ Ανδρέου 1994, 192.

¹⁶ Κουρουγιώτης 1927-28, 49. Σταυρόπουλος 1938, 3.

¹⁷ Πετράκος 1979, 78 (οικ. Πετράκη).

¹⁸ Ανδρέου 1994, 192. Αλεξανδρή 1973-74, 205 (οικ. Τσώλη). Κυριαζοπούλου 1985, 59 (οικ. Φωκά). Πετράκος 1987 (οικ. Κονσολάκη). Πετριτάκη 1980, 73 (οικ. Γαλιού). Κουρίνου 1981α, 50 (οικ. Περδικούρη). Κουρίνου 1981β, 53 (οδός Αθηνάς-Πολύμνιας-Βορρέου).

επίσης ότι κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και την Βυζαντινή εποχή ήταν σε χρήση οι αρχαίες οδικές αρτηρίες¹⁹, ενώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι λιγοστά.

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ – Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΤΩΝ ΑΙΞΩΝΙΔΩΝ ΑΛΩΝ

Ο Πausanias (1.31.1) με την έκφραση «ὡς ἔτυχεν ἕκαστος οἰκισθεὶς»²⁰ εννοεί πως οι συνοικισμοί της υπαίθρου, που και πριν τον Κλεισθένη ονομάζονταν δήμοι, δεν ήταν τεχνητοί πολιτικοί οργανισμοί όπως η πόλη, αλλά αυτόνομες εγκατάστασεις αγροτών, που σε όλη την αρχαιότητα συνιστούσαν τον πυρήνα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας²¹. Ο ρόλος τους στην πολιτική ζωή έγινε πραγματικά δημοκρατικός, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, διαχωρίζοντας τη δράση τους από τα συμφέροντα των ευγενών ή των συγγενικών οικογενειών. Για να το πετύχει αυτό ο Κλεισθένης μοίρασε ολόκληρη την Αττική, δηλαδή τις αγροτικές κοινότητες (δήμους) σε τριάντα μέρη, που ονόμασε τριττύες και με βάση αυτές σχημάτισε τις δέκα φυλές²². Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι κάθε φυλή είχε δέκα δήμους, θεωρώντας το συνολικό αριθμό τους εκατό, ενώ ο Στράβων δίνει ως συνολικό αριθμό εκατόν εβδομήντα με εκατόν εβδομήντα τέσσερις²³. Ο Πausanias, αντιθέτως, δεν έδειξε ενδιαφέρον να κατονομάσει τον ακριβή αριθμό των δήμων, αλλά ανέφερε μόνον είκοσι, που είχαν τις αξιολογότερες λατρείες, μεταξύ αυτών και ο δήμος των Αιξωνιδών Αλών²⁴. Επομένως, συνάγεται ότι ο αριθμός των δήμων δεν ήταν σταθερός σε όλες τις εποχές. Ο Στράβων, απαριθμώντας τους παραλιακούς δήμους από τον Πειραιά προς το Σούνιο, αναφέρει πρώτα το Φάληρο, έπειτα τον Αλιμούντα (Αλιμο), τρίτη την Αιξωνή (Γλυφάδα) και τας Αλάς Αιξωνίδας (σημερινή Βούλα-Βουλιαγμένη) και έπειτα τον Αναγυρούντα (Βάρη)²⁵.

Ο δήμος των Αιξωνιδών Αλών μαζί με τη γειτονική Αιξωνή²⁶, απαρτίζουν την παραλιακή τριτύ της Κεκρωπίδος φυλής, που περιλάμβανε τέσσερις δήμους του άστεως και πέντε της Μεσογαίας, συνολικά δηλαδή έντεκα²⁷ (**εικ.1β**). Η ονομασία του δήμου οφείλεται αφενός μεν στη γεωγραφική θέση δίπλα στη Αιξωνή και αφετέρου στην

¹⁹ Τοιριγώτη 1982, 57 (οικ. Πολλέντρι). Κυριαζοπούλου 1984, 39 (οικ. Μάμαλη).

²⁰ «Δῆμοι δὲ οἱ μικροὶ τῆς Ἀττικῆς, ὡς ἔτυχεν ἕκαστος οἰκισθεὶς, τὰδε ἐς μνήμην παρείχοντο· Ἀλιμουσίους <μὲν> Θεσοφόρου Δήμητρος καὶ Κόρης ἐστὶν ἱερόν, ἐν Ζωστήρῃ <δὲ> ἐπὶ θαλάσσης καὶ βωμὸς Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Λητώυς. τεκεῖν μὲν οὖν Λητώ τοὺς παῖδας ἐνταῦθα οὐ φασι, λύσασθαι δὲ τὸν ζωστήρα ὡς τεξομένην, καὶ τῷ χωρίῳ διὰ τοῦτο γενέσθαι τὸ ὄνομα».

²¹ Παπαχατζής 2004, 396, σημ. 3.

²² «Καὶ ταύτας ἐπονομάσας τριττύς, ἐκλήρωσεν τρεῖς εἰς τὴν φυλὴν ἑκάστην, ὅπως ἑκάστη μετέχη πάντων τῶν τόπων. καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκούντας ἐν ἑκάστῳ τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν. ὅθεν καὶ καλοῦσιν Ἀθηναῖοι σφᾶς αὐτοὺς τῶν δήμων» (Αριστοτέλης, *Αθην. Πολιτ.* 21,4). Δέκα περιελάμβαναν την περιοχή του άστεως, την Αθήνα και τα προάστια, δέκα τα παράλια εκτός από τα παράλια του Πειραιά και του Φαλήρου που ανήκαν στο άστυ και δέκα τη Μεσογαία, δηλαδή την περιοχή της Πεντέλης και του Υμηττού. Κάθε μία από τις φυλές πήρε το όνομά της έναν μυθικό ήρωα, Παπαχατζής 2004, 396, σημ. 3.

²³ Ηρόδοτος 5.69, Στράβων 9.396.

²⁴ Πausanias 1.31.1.

²⁵ «Μετὰ δὲ τὸν Πειραιᾶ Φαληρεῖς δήμος ἐν τῇ ἐφεξῆς παραλίᾳ· εἴθ' Ἀλιμούσιοι Αἰξωνεῖς Ἀλαιεῖς οἱ Αἰξωνικοὶ Ἀναγυράσιοι· εἶτα Θοραιεῖς Λαμπτρέις Αἰγυλιεῖς Ἀναφλύστιοι Ἀζηνιεῖς· οὗτοι μὲν οἱ μέχρι τῆς ἄκρας τοῦ Σουνίου... καὶ κατὰ τοὺς Αἰξωνέας δ' ἔστιν Ὑδροῦσσα» (Στράβων 9.1.21).

²⁶ Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990. Από τον δήμο της Αιξωνής, που ήταν πολύ μεγαλύτερος και πιο ανεπτυγμένος από των Αιξωνιδών Αλών, έχουν αποκαλυφθεί ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα.

²⁷ Whitehead 1986, 372.

ύπαρξη Αλυκών κατά μήκος της ακτής στην περιοχή της πλάζ του ΕΟΤ²⁸. Οι Αλαιείς εξέλεξαν έξι βουλευτές, αριθμός που αντιστοιχεί σε διακόσους ελεύθερους πολίτες σε ένα σύνολο οκτακοσίων περίπου πολιτών²⁹.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Δρόμοι. Η οικιστική ανάπτυξη του αρχαίου δήμου οργανώθηκε γύρω από τους μεγάλους άξονες κυκλοφορίας, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις εσωτερικές τους ανάγκες αλλά και τους συνέδεαν με τους γειτονικούς δήμους³⁰. Οι τέσσερις βασικές αρχαίες αρτηρίες ταυτίζονται με μεγάλη ακρίβεια με τις αντίστοιχες σημερινές κεντρικές οδούς της λεωφόρου Βουλιαγμένης, Βάρης, Καλύμνου και Βασιλέως Παύλου. Η σημερινή λεωφόρος Βάρης συνέδεε τους Αλαιείς με το δήμο του Αναγυρούντος. Η σημερινή οδός Ελευθερίας ταυτίζεται με το σημαντικότερο οδικό άξονα, που συνέδεε τους οικισμούς των Αιξωνιδών Αλών με το Ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος στη Βουλιαγμένη, διασχίζοντας το κεντρικό νεκροταφείο του δήμου, που τοποθετείται στη σημερινή περιοχή Πηγαδάκια³¹. Η κατασκευή των δρόμων ήταν σχετικά απλή και συχνά, όπου επιτρεπόταν, χρησιμοποιούσαν ως οδόστρωμα η επιφάνεια του φυσικού βράχου. Σε σημεία που το έδαφος ήταν επικλινές κατασκευάζονταν αναλημματικοί τοίχοι και το οδόστρωμα διαμορφωνόταν από λίθους και χώμα³², ενώ στις πεδινές περιοχές τα οδοστρώματα διαμορφώνονταν από χώμα, λίθους, άμμο, θηραϊκή γη, χαλίκια και στάχτη³³. Οι περισσότεροι δρόμοι είχαν πλάτος 2,50-3μ., ενώ αποκαλύφθηκαν και οδικές αρτηρίες με πλάτος 5μ.³⁴ (**εικ. 3**). Ο τρόπος κατασκευής τους είναι παρόμοιος με αυτόν των οδικών αρτηριών του αρχαίου δήμου της Αιξωνής, που έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή της σημερινής Γλυφάδας³⁵.

Δύο τμήματα αρχαίου δρόμου εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή του τροχιόδρομου από τη Γλυφάδα έως τη Βούλα³⁶. Το πρώτο τμήμα αποκαλύφθηκε επί της Λεωφόρου Αλκυονιδών, μεταξύ της εισόδου του ΠΙΚΠΑ και του χώρου στάθμευσης της παραλίας, σε βάθος 2,00μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της λεωφόρου. Το δεύτερο τμήμα αποκαλύφθηκε λίγο πιο κάτω και οριζόταν από αναλημματικό τοίχο κατασκευασμένο από διπλή σειρά αργών λίθων, που κατά τόπους συνδέονταν μεταξύ τους με μικρότερους, συνολικού σωζόμενου μήκους 45μ. και πλάτους

²⁸ Κεραμόπουλλος 1919, 32. Κουρουνιώτης 1927-28. Eliot 1962, 25-26.

²⁹ Traill 1975, 64. Με το να χρησιμοποιεί στο όνομά του κάθε πολίτης και το δήμο και να παραλείπει το όνομα του γένους, άρχισε σύμφωνα με τον Αριστοτέλη να αμαυρώνεται η φήμη των παλαιών αριστοκρατικών γενών και να ευδώνεται έτσι η εξέλιξη προς τη δημοκρατία, Παπαχατζής 2004, 396, σημ. 3.

³⁰ Ανδρέου 1994, 186, εικ. 2.

³¹ Λιάγκουρας 1973-74, 63-64, 58 (οικ. Τριπολιτσιώτη-Παλαγγιά). Πετράκος 1979, 78 (οικ. Βρυζάκη) και 76. Λιάγκουρας 1967, 134 (οικ. Μουτζουβή). Κουρίνου 1981α, 49 (οικ. Παπαϊωάννου και οικ. Σιβρίδη) και 48 (οικ. Τουλούμη), Λιβιεράτου 1987, 86 (οικ. Γαλανοπούλου). Αλεξανδρή 1973-74, 160 (οικ. Περβανίδη και Λαμπροπούλου). Πετράκος 1979, 78 (οικ. Κριμήλη- Καλελιοπούλου). Τσιριγώτη 1982, 55 και 57 (οικ. Ροδίτη και Πολλέντρι). Κυριαζοπούλου 1984, 39-40 (οικ. Αυγουστάτου και Μπένου). Πετράκος 1987, 79 (οικ. Σίμωση), 88 και 90 (οικ. Λώλου και Κανιαμού). Κυριακού 1979, 79 (οικ. Καμαρωτού και Κόκκοτα).

³² Ανδρέου 1994, 194.

³³ Αλεξανδρή 1973-74, 160 (οικ. Λαμπροπούλου). Λιβιεράτου 1987, 86 (οικ. Γαλανοπούλου).

³⁴ Κουρίνου 1981α, 49 (οικ. Παπαϊωάννου). Κυριαζοπούλου 1983, 50 (οικ. Αποστολάτου).

³⁵ Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 87-88, εικ. 75, εικ. 76.

³⁶ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο ύψος της Α΄ πλάζ της Βούλας από την αρχαιολόγο Κατερίνα Κυλίτη.

0,70μ. Ο τοίχος χανόταν κάτω από τις επιχώσεις του χώρου στάθμευσης της παραλίας. Στα δυτικά του εντοπίστηκε μία στρώση από βότσαλα, πλάτους 2,00μ., που αποτελούσε το οδόστρωμα του δρόμου. Ο χώρος κατακλύζονταν συνεχώς από τα αναβλύζοντα ύδατα, καθώς βρισκόταν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, δυσχεραίνοντας ιδιαίτερα το ανασκαφικό έργο. Ο αρχαίος δρόμος μετά το περάς της ανασκαφής καταχώθηκε χωρίς να καταστραφεί.

Οικισμοί. Οι οικισμοί των Αλαιέων ήταν δύο και αναπτύχθηκαν στο κέντρο του δήμου, γύρω από τις κεντρικές αρτηρίες. Στους χαμηλούς λόφους, μακριά από τις Αλυκές και τις ελώδεις εκτάσεις, ιδρύθηκαν οι συνοικισμοί, ενώ στην υπόλοιπη έκταση του δήμου υπήρχαν μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις³⁷. Παλιές σωστικές ανασκαφές στην περιοχή της Βούλας έδειξαν ότι ο δήμος περιελάμβανε ανεπτυγμένα οικιστικά σύνολα, για τα οποία οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες, όπως συμβαίνει και για τους υπόλοιπους δήμους εκτός άστεως³⁸. Στους αγροτικούς δήμους συνήθως συναντάμε μονάδες αγροτικού χαρακτήρα, όπως στο χώρο του αεροδρομίου των Σπάτων³⁹. Όπως αναφέρει και η Ανδρέου έχουν αποκαλυφθεί και μεμονωμένα συγκροτήματα σπιτιών, διάσπαρτα κατά μήκος των βασικών δρόμων⁴⁰.

Ακρόπολη. Στην κορυφή του χαμηλού λόφου, που ονομάζεται Καστράκι, ακριβώς στα σύνορα των δήμων Βουλιαγμένης και Βάρης εντοπίζεται η ακρόπολη των Αιξωνιδών Αλών⁴¹. Πρόκειται για ένα μικρό πλάτωμα διαστάσεων 100x40μ. με πανοραμική θέα σε όλο το Σαρωνικό και τη Δυτική Αττική, με φυσική οχύρωση ανατολικά και δυτικά, που προστατεύεται από τη βραχώδη και απότομη φυσική διαμόρφωση και από έναν ισχυρό τεράγωνο πύργο διαστάσεων 10x10μ. (εικ. 4). Το τείχος της ακρόπολης είναι ορατό στην νοτιοανατολική πλευρά. Είναι κατασκευασμένο από μεγάλους ογκόλιθους, αλλά μεγάλο τμήμα του έχει καταρρεύσει και είναι ορατή μόνο η θεμελίωση. Στο εσωτερικό του λόφου υπάρχουν πολλά κτίσματα, τα οποία διακρίνονται επιφανειακά⁴². Σε πρόσφατη αυτοψία περισκελέγησαν όστρακα και κεραμίδες οροφής που χρονολογούνται στον 5^ο-4^ο αι. π.Χ. Η θέση εξασφάλιζε τον πλήρη έλεγχο όλης της περιοχής και επόπτευε τους οικισμούς, τις οδικές αρτηρίες και κυρίως το Ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος⁴³.

Συνοικισμοί⁴⁴. Σύμφωνα με την Ανδρέου οι βασικοί συνοικισμοί του δήμου ήταν δύο, ο βορειοδυτικός και ο νοτιοανατολικός. Ο ΒΔ έχει σχεδόν τριγωνικό σχήμα –και σύμφωνα πάντα με την Ανδρέου⁴⁵– αναπτύχθηκε στη σύμβολη δύο βασικών οδικών αρτηριών και γύρω από αρχαίο ναό⁴⁶ διαστάσεων 8,50x5,75μ., με πρόδομο και σηκό. Στον συνοικισμό αποκαλύφθηκαν και άλλες μικρότερες οδικές αρτηρίες, μικρότερα

³⁷ Ανδρέου 1994, 194-195.

³⁸ Ανδρέου 1994, 195.

³⁹ Σταϊνχάουερ 1982.

⁴⁰ Ανδρέου 1994, 195.

⁴¹ Travlos 1988, 467.

⁴² Ανδρέου 1994, 196, εικ. 5.

⁴³ Ανδρέου 1994, 195, εικ. 4.

⁴⁴ Ιδιαίτερα σημαντικές για την συμπλήρωση της εικόνας της οικιστικής οργάνωσης και του πολεοδομικού ιστού του αρχαίου δήμου ήταν οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στους σύγχρονους δήμους της Βούλας και της Βουλιαγμένης από το 2006 που ανέλαβαν ως υπεύθυνοι αρχαιολόγοι αυτών των περιοχών ο υπογράφων και η κα Μαίρη Γιαμαλίδη.

⁴⁵ Ανδρέου 1994, 196, εικ. 6.

⁴⁶ Ο ναός είχε αποκαλυφθεί στο Ο.Τ. 120 του σημερινού δήμου της Βούλας στην οδό Καλύμνου, στο οικόπεδο Περβανίδη, Λιάγκουρας 1973-74, 63-64.

ιερά⁴⁷, κατοικίες⁴⁸, αλλά και εργαστήρια κεραμικής πλήρως εξοπλισμένα με δεξαμενές και αγωγούς⁴⁹. Στον ίδιο συνοικισμό βρέθηκαν θεμέλια κυκλικών κτισμάτων με πιθανή λατρευτική σημασία, αλλά δυσδιάγνωστη χρήση⁵⁰. Στον ΝΑ οικισμό, που αποτελεί ένα ενιαίο πολεοδομικό σύνολο, έχει επίσης τριγωνικό σχήμα και οριοθετείται από τρεις αρχαίες οδικές αρτηρίες (σημερινές οδοί Καλύμνου και Βάρης), οι οικίες είναι κτισμένες μεταξύ δευτερευόντων δρόμων⁵¹ και αποτελούνται από τρία ή τέσσερα δώματα⁵². Αποκαλύφθηκαν επίσης αρκετά μικρά ιερά με ιδιαίτερους περιβόλους και κυκλικά κτίσματα ίσως λατρευτικού χαρακτήρα⁵³.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα του οικισμού είναι το συγκρότημα κατοικιών που αποκαλύφθηκε το 1973⁵⁴ και οριοθετείται από τις οδούς Ηρακλειδών, Καλύμνου και Δραγατσάνιου, που δείχνει τη διάρκεια χρήσεως των οικιών από τα τέλη του 4^{ου} έως τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. με διάφορες προσθήκες, διαμορφώσεις και κατασκευαστικές φάσεις. Περιλαμβάνει έξι ή επτά οικίες, που ορίζονται από μικρούς δρόμους (εικ. 5), και ανάμεσα στις οποίες διακρίνεται για την κάτοψη του ένα μονόχωρο κυκλικό κτίσμα διαμέτρου 6μ. που έχει είσοδο από την αυλή ενός σπιτιού. Κοντά στα συγκροτήματα αυτά βρέθηκαν δεξαμενές ύδρευσης με αποχετευτικά δίκτυα και εργαστήρια⁵⁵. Χαρακτηριστικός είναι ο μικρός ναός με πρόδομο, σηκό και μικρή εσχάρα, που διατηρεί ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια.

Εκτός από τους οργανωμένους οικισμούς υπήρχαν και μικρότερες οικιστικές μονάδες, αλλά και εγκαταστάσεις αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα⁵⁶, που εξυπηρετούνταν από σειρά αναλημματικών τοίχων, που βρέθηκαν στις πλαγιές του Υμητιού στη νότια περιοχή του αρχαίου δήμου⁵⁷, αλλά και πρόσφατα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κούγια, στην οδό Γληνού. Είναι αμελούς κατασκευής από τοπικούς λίθους και εκτείνονται στη πλαγιά ενός χαμηλού λόφου σε μήκος 35μ. περίπου. Κατασκευάστηκαν για να συγκρατούν τα πρηνή του εδάφους, εκμεταλλευόμενοι το χρώμα για τις καλλιέργειες (εικ. 6).

Για τα κτίσματα δημόσιου χαρακτήρα του δήμου των Αιξωνίδων Αλών δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένας πύργος τετράγωνης κάτοψης στη οδό Σπύρου Μελά, ο οποίος είναι ορατός μέχρι σήμερα⁵⁸ και διατηρείται σε πολύ

⁴⁷ Τσιριβάκος 1969, 89-90 (οικ. Καλούμενου).

⁴⁸ Λιάγκουρας 1967, 134 (οικ. Γιαννάκη). Τσιριβάκος 1969, 89 (οικ. Καλούμενου). Λιάγκουρας 1973-74, 60 (οικ. Σέρρα), 44 (οικ. Χριστοφορίδου και Πρεζάνη). Αλεξανδρή 1973-74, 160 (οικ. Ζήκκου).

⁴⁹ Τσιριβάκος 1969, 89 (οικ. Καλούμενου).

⁵⁰ Λιάγκουρας 1973-74, 63 (οικ. Σέρρα). Κυριαζοπούλου 1984, 40 (οικ. Κατινάκη).

⁵¹ Ανδρέου 1994, 196-200, εικ. 7-9.

⁵² Λιάγκουρας 1967, 134 (οικ. Μουτζουβή). Λιάγκουρας 1973-74, 60 (οικ. Νέγκα). Αλεξανδρή 1973-74, 105-108 (οικ. Ερμογένη, Τσώλη και Κεχαγιά), 158 (οικ. Σκαφιδά), 160 (οικ. Ζιγδη). Πετράκος 1978, 58 (οικ. Γιαννίδη). Πετράκος 1979, 78 (οικ. Χριστιδης), 80 (οικ. Ψάλιτη). Πετριτάκη 1980, 72 (οικ. Καρακίτσου). Κουρίνου 1981β, 53 (οικ. Τσαντάνη). Κυριαζοπούλου 1985, 54-57 (οικ. Λογοθέτη), 57-59 (οικ. Βασιλειάδη). Πετράκος 1987, 76 (οδός Ηρακλειδών-Δαιδάλου), 80-81 (οδός Σερίφου-Δαιδάλου), 82 (οικ. Καραλή), 83 (οικ. Μανωλά). Χαρακτηριστικό δείγμα κατοικίας αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Παπαχαραλάμπους στο Ο.Τ. 158, Ανδρέου 1994, 197, εικ. 10.

⁵³ Αλεξανδρή 1973-74, 158 (οικ. Σκαφιδά). Κυριαζοπούλου 1984, 39 (οικ. Μάμαλη).

⁵⁴ Οικόπεδο ιδιοκτησίας Καλαμπόκα, εκτάσεως επτά στρεμμάτων Ανδρέου 1994, και σημ. 42 (σελ. 208).

⁵⁵ Ανδρέου 1994, 196, εικ. 7.

⁵⁶ Ανδρέου 1994, 201.

⁵⁷ Ανδρέου 1994, 202, εικ. 2.

⁵⁸ Ανδρέου 1994, 192- εικ. 1 θέση 1-2, 201, 202- εικ. 13.

καλή κατάσταση μπροστά από συγκρότημα σύγχρονων κατοικιών. Έχει διαστάσεις 10x10μ. και είναι επιμελημένης και ισχυρότατης κατασκευής, παρόμοιας με των τετράγωνων πύργων του Σουνίου⁵⁹.

Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Σε μικρή απόσταση από την ακτή μεταξύ των οδών Μάρνης και Κερκύρας υπάρχει ένα οικόπεδο πέντε στρεμμάτων που παραχωρήθηκε από τον ΟΛΠΕ στο Ελληνικό Δημόσιο λόγω της ύπαρξης πολλών αρχαίων καταλοίπων. Στη δεκαετία του 1960, σε όμορη ιδιοκτησία, αποκαλύφθηκαν λείψανα Ύστερων Ρωμαϊκών και Παλαιοχριστιανικών χρόνων⁶⁰. Από το 2007 με τη συνδρομή εθελοντών αμερικανών φοιτητών του Διεθνούς Κέντρου Ελληνικών και Μεσογειακών Σπουδών πραγματοποιείται ανασκαφική έρευνα στο εγκαταλελειμένο εδώ και πολλά χρόνια οικόπεδο (**εικ. 7α**). Πριν την ανασκαφή ήταν ορατοί από τον δρόμο ορισμένοι πολύ μεγάλοι ορθογωνισμένοι δόμοι από τοίχο κτιρίου επιμελούς κατασκευής, οι οποίοι είναι παρόμοιοι με αυτούς του πύργου στην οδό Μελά. Ορισμένοι ήταν πεταμένοι μέσα στο οικόπεδο, πιθανότατα μετά τη διάνοιξη του δρόμου που κατέστρεψε τον τοίχο, ενώ επιφανειακά ήταν ορατή η άνω επιφάνεια ενός άλλου ισχυρού τοίχου.

Ο πρώτος καθαρισμός και η σε μικρό βάθος ανασκαφή αποκάλυψαν μία μικρή μονόκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική του 5^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ⁶¹, η οποία είχε κτιστεί πάνω σε τετράγωνο οικοδόμημα του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ., και στην είσοδό της βρέθηκε εντοιχισμένη στήλη με περιτένεια. Διακρίνεται η αφίδα του ιερού ανατολικά και η είσοδος του στα δυτικά, ενώ για το δάπεδο του έχουν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες (**εικ. 7β**).

Εκτός από το ναΐσκο αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ήδη ορατού ισχυρού τοίχου⁶², σχεδόν παράλληλα με το κλασικό οικοδόμημα που είχε χρησιμοποιήσει η βασιλική. Προς ανατολές εντοπίστηκαν άλλοι δύο ορθογώνιοι χώροι που κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται στην Ύστερη Αρχαιότητα. Στο εσωτερικό του κλασικού οικοδομήματος αποκαλύφθηκε εργαστηριακός χώρος καμίνευσης με δύο κεραμικούς κλιβάνους (**εικ. 7γ**). Ο πρώτος είναι σχεδόν κυκλικός, πλινθόκτιστος, έχει διάμετρο 1,5μ. και το μήκος του δρόμου του είναι 1-1,20μ. Σώζει το κεντρικό στήριγμα της εσχάρας του –και αυτό από ψημένες πλίνθους– και τμήμα της εσχάρας για την οποία έχουν χρησιμοποιηθεί καλυπτήριες κεραμίδες οροφής.

Ο δεύτερος κλίβανος είναι σχεδόν τετράγωνος, διαστάσεων περίπου 2,50x2,50μ. Σώζει την αφιδωτή είσοδό του, την εσχάρα του κατασκευασμένη από πηλό και σχεδόν όλες τις πλευρές του, εκτός από την ανατολική που είναι κατεστραμμένη από σύγχρονη παραβίαση. Οι πλευρές του είναι κτισμένες με πλίνθους, ενώ έχει καταστραφεί εντελώς η θόλος του. Μπορεί να συγκριθεί με έναν ρωμαϊκό κλίβανο που έχει βρεθεί στην Πομπηία, αλλά και έναν σύγχρονο κλίβανο από την Πούλια της Κάτω Ιταλίας⁶³. Τα όστρακα που περιουλεγγήσαν είναι λιγοστά, ενώ η ποσότητα ψημένων πλίνθων και

⁵⁹ Young 1956, 129, σχ. 6.

⁶⁰ Καλλιπολίτης 1964.

⁶¹ Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 155-159, για την παρόμοιου τύπου βασιλική της Γλυφάδας.

⁶² Μεταξύ του τοίχου αυτού και της αφίδας αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι (δύο καλυβίτες και ένας κιβωτιόσχημος), για τα πλαινά τοιχώματα των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί όρθιες πέτρες, ενώ για τον πυθμένα δύο στρωτήρες κεραμίδες. Επίσης, βρέθηκε τμήμα μικρής μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ.

⁶³ Cuomo di Caprio 1985, 138-145, εικ. 18-20.

κεραμίδων οροφής είναι πολύ μεγάλη και μάλλον αυτή θα ήταν και η παραγωγή του εργαστηρίου. Και οι δύο κλίβανοι χρονολογούνται στην Ύστερη Αρχαιότητα⁶⁴.

Οικόπεδο Κοτσαγιάννη. Στη λεωφόρο Βουλιαγμένης στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κοτσαγιάννη, που βρίσκεται μέσα στα όρια του ΒΔ συνοικισμού του αρχαίου Δήμου, ήταν ορατά πριν την ανασκαφή τμήματα αρχαίων τοίχων. Ήρθε στο φως πολύ αποσπασματικά σωζόμενη οικία κλασικών χρόνων αποτελούμενη από δύο δωμάτια, διάδρομο και δύο διαφορετικούς χώρους. Σχεδόν όλα τα κτιριακά κατάλοιπα εδράζονταν στον φυσικό βράχο. Επίσης, βρέθηκαν αγωγοί λαξευμένοι στο φυσικό βράχο που καλύπτονταν με πλακοειδείς λίθους και χρησίμευαν για την συλλογή των όμβριων υδάτων. Συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα χρηστικής άβαφης κεραμικής και αρκετές αγνύθες.

Οικόπεδο Λάιου. Επί της οδού Δαιδάλου 8, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λάιου βρέθηκαν κτιριακά κατάλοιπα της κλασικής περιόδου. Πρόκειται για ένα κτίριο, ορθογωνίου σχήματος, στο κέντρο του οποίου βρέθηκαν τμήματα τριών κίωνων από πωρόλιθο, οι οποίοι σώζονται σε ύψος περίπου 0,40μ. Οι κίονες αυτοί πιθανότατα χώριζαν το δωμάτιο σε δύο εσωτερικούς χώρους. Το πιο εντυπωσιακό εύρημα της ανασκαφής ήταν ο θησαυρός από τριάντα δύο αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα, του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵ μέσα σε μικρό αγγείο (**εικ. 8**).

Αγορά. Η σημαντικότερη ανασκαφική έρευνα στην περιοχή πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αδελφών Σκλαβενίτη, επί της λεωφόρου Βάρης και των οδών Μυστρά και Αθηναϊδος.⁶⁶ Η ανασκαφή έφερε στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κλασικών χρόνων (τέλη 5^{ου}-αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.) τα οποία πιθανότατα ταυτίζονται με την Αγορά του αρχαίου δήμου των Αιξωνίδων Αλών. Αποκαλύφθηκε μεγάλο τετράγωνο κτιριακό συγκρότημα που καταλαμβάνει έκταση 1500 τ.μ. (**εικ. 9α**) και το μεγαλύτερο μέρος του είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο (**εικ. 9β**). Γύρω από ένα τετράγωνο αίθριο αναπτύσσονται δώδεκα δωμάτια ποικίλων διαστάσεων (**εικ. 9γ**). Στο αίθριο αποκαλύφθηκε κυκλική δεξαμενή βάρους 2,50μ. λαξευμένη στο φυσικό βράχο, απαραίτητη για τις ανάγκες υδροδότησης του χώρου⁶⁷.

Ένα από τα δωμάτια με διμερή κάτοψη –πρόδομο και σηκό– και διαστάσεις 5x7μ. ταυτίζεται με μικρό ιερό. Το ιερό αυτό βρίσκεται παράλληλο σε ένα παρόμοιο ιερό που έχει αποκαλυφθεί το ΒΔ συνοικισμό των Αλαιέων στην οδό Καλύμνου⁶⁸. Ο ναός αυτός αποτελείται από πρόδομο και σηκό και φέρει εξωτερικές διαστάσεις 8,50x5,75μ. Το μικρό αυτό ιερό εντάσσεται στην κατηγορία των αστικών ιερών, όπως και αυτό της οδού Καλύμνου⁶⁹. Ο πρόδομος έχει δάπεδο από κονίαμα και ο σηκός από πήλινες πλάκες. Η ταύτισή του με το ιερό της Αγοράς ενισχύεται από την εύρεση ειδωλίων γυναικείων

⁶⁴ Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο οικόπεδο συνεχίζεται και θα συνεχιστεί για πολλά χρόνια λόγω της μεγάλης έκτασής του, εφόσον όμως εξασφαλιστούν οι απαραίτητες χρηματοδοτήσεις για τη συνέχιση της έρευνας.

⁶⁵ Αθημοσίευτο υλικό.

⁶⁶ Η ανασκαφή στο συγκεκριμένο οικόπεδο εκτάσεως περίπου 6 στρεμμάτων ξεκίνησε το 2005 από τη συνάδελφο κα Κάτουλα και ολοκληρώθηκε από τον υπογράφωντα, την Γιαμαλίδη Μαίρη και την έκτακτη αρχαιολόγο Δεοποτίδου Λίνα το Μάρτιο του 2007.

⁶⁷ Παρόμοιες δεξαμενές έχουν βρεθεί και σε άλλα οικόπεδα της περιοχής της Βούλας, Ανδρέου 1994, 196.

⁶⁸ Ανδρέου 1994, 196.

⁶⁹ Ανδρέου 1994, 203.

μορφών, όπως κουροτρόφου (**εικ. 9ε**) και άλλων, αλλά και ενός τετράγωνου κτιστού βωμού στα νότια του κτιρίου, που περιβάλλεται από ημικυκλικό ισχυρό περίβολο. Δίπλα ακριβώς στην είσοδο του ιερού αποκαλύφθηκε ένας μικρός χώρος, πιθανότατα μαγειρείο, όπως φαίνεται από την εύρεση πολλών χονδροειδών αγγείων στην θέση τους. Εντάσσεται στο συνήθη τύπο αστικών ιερών που περικλείονται από περίβολο, πάντοτε έχουν πρόδομο και σηκό και συχνά φέρουν εσχάρα-βωμό μέσα ή έξω από τον σηκό. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση ο βωμός ήταν παρακείμενος στα ανατολικά⁷⁰. Δίπλα σε αυτό το δωμάτιο υπήρχε ένας άλλος μεγάλος χώρος, που πιθανότατα πρόκειται για τον χώρο εστίασης των πιστών του ιερού.

Το κτιριακό συγκρότημα περιβάλλεται προς βορρά από ορθογώνιο μεγάλο κτιστό περίβολο με διαστάσεις 22x17μ., που συνεχίζεται σε όμορη ιδιοκτησία, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι πρόκειται για ένα σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα (**εικ. 9δ**). Ωστόσο, δεν υπάρχουν ανάλογα παραδείγματα περιβόλων σε άλλα κτιριακά συγκροτήματα στη Βούλα, παρά μόνο σε ιερά⁷¹ ή νεκροταφεία (ταφικούς περιβόλους)⁷². Ίσως ο περίβολος ήταν ένας μεγάλος αύλειος χώρος, επειδή στο εσωτερικό του δεν εντοπίστηκαν άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Προς τα ανατολικά πλησίον ισχυρού τοίχου, κατασκευασμένου από μεγάλους ογκόλιθους, βρέθηκε τετράγωνο κτιστό πηγάδι ιδιαίτερα επιμελημένης τοιχοποιίας, όπως αυτά στο οικόπεδο Καλαμπόκα⁷³, καθώς και είσοδος για απευθείας πρόσβαση στο εσωτερικό αίθριο του κτιριακού συγκροτήματος. Εκτός από το κτιριακό συγκρότημα με τους περιβόλους, το ιερό και τη δεξαμενή, στη ΒΔ γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου, μήκους 25μ., ο οποίος σώζει σε πολύ κατάντη κατάσταση το ανάλημμα του. Αποτελεί τμήμα της αρχαίας κεντρικής αρτηρίας που οδηγούσε στον ναό του Απόλλωνα Ζωστήρα και είχε εντοπιστεί προς βορρά το 1987 σε όμορο οικόπεδο. Είναι, άλλωστε σύνηθες, τα αστικά ιερά να ιδρύονται μέσα στον πολεοδομικό ιστό δίπλα στις οδικές αρτηρίες του δήμου⁷⁴. Μία από τις σημαντικότερες οδικές αρτηρίες πρέπει να ήταν και αυτή που συνέδεε τον οικισμό των Αλαίων με το Ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος. Η κατασκευή των δρόμων, όπως και αυτός στο οικόπεδο Σκλαβενίτη, είναι απλή. Η επιφάνεια του φυσικού βράχου αποτελούσε το οδόστρωμα του δρόμου και όπου η κλίση το επέβαλε κατασκευάζονταν αναλλημματικοί τοίχοι στη μία ή και στις δύο πλευρές και η επάνω επιφάνεια του δρόμου διαμορφωνόταν από χώμα και μικρές πέτρες⁷⁵. Το μέσο πλάτος των δρόμων είναι από 2,50μ. έως 5μ.⁷⁶.

Η ανασκαφή έδωσε πληθώρα οστράκων και αγγείων, τα οποία ακόμα δεν έχουν συντηρηθεί, αλλά και θησαυρό χάλκινων νομισμάτων διαφόρων πολεών, όπως Αθηνών, Αίγινας, Ερμιόνης, Θηβών, Κορίνθου, Σαλαμίνας, καθώς και δύο ασημένια νομίσματα⁷⁷.

---

⁷⁰ Ανδρέου 1994, 203.

⁷¹ Ανδρέου 1994, 197.

⁷² Ανδρέου 1994, 206.

⁷³ Travlos 1998, σημ. 35 και Αλεξανδρή 1973-74, 105-108 (οικ. Ερμογένη).

⁷⁴ Ανδρέου 1994, 194.

⁷⁵ Ανδρέου 1994, 194.

⁷⁶ Κουρίνου 1981α, 49 (οικ. Παπαϊωάννου). Κυριαζοπούλου 1983, 50 (οικ. Αποστολάτου).

⁷⁷ Τα νομίσματα μελετώνται και θα δημοσιευθούν από τη συνάδελφο Γιαμαλίδη Μαίρη. Το σημαντικότερο όλων είναι το αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ' που χρονολογείται στο 336-323 π.Χ. Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται η κεφαλή του Ηρακλή-γενάρχη των Μακεδόνων, ενώ στην πίσω όψη ο ένθρονος Ολύμπιος Δίας που κρατά αετό και σκήπτρο. Ο Αλέξανδρος επέβαλε νομισματική μεταρρύθμιση, η οποία προσέδωσε στο μακεδονικό νόμισμα ανταγωνιστικότητα και διεθνή χαρακτήρα. Τριάντα ένα

Σημαντική επίσης ήταν η ανακάλυψη σαράντα μολύβδινων σταθμίων κολουροκωνικού και δύο τετράγωνου σχήματος συγκεντρωμένων σε ένα από τα δωμάτια (**εικ. 9ζ**), καθώς και ακατέργαστων μαζών μολύβδου, που δηλώνουν την επί τόπου παραγωγή τους. Από τα σταθμια ξεχωρίζει ένα τετράγωνο με ανάγλυφη παράσταση αμφορέα και την επιγραφή ΔΗΜΩ (**εικ. 9η**), καθώς επίσης και χάλκινη πλακέτα με το όνομα ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΑΙΕΥΣ. Επίσης, αποκαλύφθηκαν σε κοντινό δωμάτιο συγκεντρωμένα πολλά πήλινα υφαντικά βάρη.

Νεκροταφεία. Το βασικό νεκροταφείο του δήμου των Αιξωνιδών Αλών εντοπίστηκε στη θέση Πηγαδάκια, ανάμεσα στον ΝΑ συνοικισμό και την ακρόπολη στο Καστράκι. Οι περισσότεροι τάφοι του νεκροταφείου είχαν συλληθεί ήδη από τον περασμένο αιώνα. Αποκαλύφθηκαν μετά από σειρά ανασκαφών⁷⁸ ταφικοί περίβολοι, εκατοντάδες τάφων διαφόρων τύπων –λακκοειδείς, πυρές, κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, εγχυτρισμοί, μαρμάρινες και πώρινες σαρκοφάγοι, λάρνακες– που χρονολογούνται από τη Γεωμετρική ως και την Ύστερη Κλασική εποχή.

Αξίζει να αναφερθεί ο μνημειώδους κατασκευής περίβολος, που βρέθηκε στην οδό Ελευθερίας στο πλάι του δρόμου που διέσχιζε το νεκροταφείο και οδηγούσε στο ιερό του Απόλλωνα Ζωστήρα. Περιελάμβανε τυμβοειδή διαμόρφωση που περιέκλειε βωμό⁷⁹. Στις δεκαετίες του 1970 και 1980 αποκαλύφθηκαν πολλές μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινες λουτροφόροι, που σήμερα φυλάσσονται στο αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, καθώς και επισημάτια που αναγράφουν ονόματα κατοίκων του Δήμου⁸⁰. Το νεκροταφείο διέσχιζε ένας κεντρικός δρόμος που ταυτίζεται με την σημερινή οδό Ελευθερίας και άλλοι δευτερεύοντες. Στο κέντρο του νεκροταφείου είχε ιδρυθεί δίδυμο ιερό με περίβολο⁸¹.

Στην **οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης Καβάλας** είναι ορατός ταφικός περίβολος που αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε στη δεκαετία του 1970. Περιέκλειε τριάντα ταφές του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. Οι ταφές καταχώθηκαν, ωστόσο ο περίβολος διατηρήθηκε και έχει χρησιμοποιηθεί ως τοίχος περίφραξης σύγχρονης κατοικίας.

Οικόπεδο Χιωτάκη: Επί των οδών Αυλώνων και Αντιόχειας, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χιωτάκη, αποκαλύφθηκε πηγάδι λαξευμένο στο φυσικό βράχο διαμέτρου 1,50μ. και βάθους 5μ., το οποίο έδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής κυρίως Γεωμετρικών χρόνων. Από το πηγάδι προέρχονται δύο ακέραιες οινοχόες με τριφυλλόσχημη προχή και άλλων τύπων αγγεία γεωμετρικής περιόδου (**εικ. 10**). Σε μικρή απόσταση από το παραπάνω πηγάδι αποκαλύφθηκε γεωμετρική κιβωτιόσχημη ταφή που περιείχε ακέραιο σκύφο και τριφυλλόσχημη οινοχόη.

νομοματοκοπεία λειτουργούσαν από τις Αιγές και την Πέλλα μέχρι την Βαβυλώνα και την Αλεξάνδρεια και παρήγαγαν τετράδραχμα σε εντυπωσιακές ποσότητες.

⁷⁸ Αλεξανδρή 1973-74, 158-159 (οικ. Τσιγάλη). Πετράκος 1977, 42 (οδός Αθηνών- Καβάλας-Θεσσαλονίκης). Πετράκος 1979, 76 (οικ. Καμαρωτού), 77 (οικ. Νικολαράκου), 78 (οικ. Καζαντζάκη), 81-87 (σκάμματα Ε.Ε.Υ). Τσιριγώτη 1982, 54-55 (οικ. Βούτσελα), 56-57 (Μπιρσιτζόγλου), 57 (οικ. Χατζηχριστοφί). Κασσίμη-Σούτου 1984, 34 (οικ. Παπαγιαννόπουλουκαι Πετράκη), 35 (οδός Λαρίσης). Πετράκος 1985, 65 (οικ. Γρίφτη).

⁷⁹ Ανδρέου 1994, 205-206, **εικ. 16**.

⁸⁰ Κυπαρίση 1927-28, 44-47.

⁸¹ Λιάγκουρας 1973-74, 59-60 (οικ. Καρρά). Κουρίνου 1981α, 49-50 (οδός Αθηνών-Καβάλας). Ανδρέου 1994, **εικ. 17**.

Στο **οικόπεδο Φωτόπουλου**, στην οδό Ρίτσου, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός νεκροταφείου με πλούσιες ταφές (**εικ. 11α**)⁸². Εντοπίστηκε σημαντικός ταφικός περίβολος με διαφορετικούς τύπους ταφών. Ήδη μέσα στο οικόπεδο ήταν ορατή μαρμάρινη συλλημμένη σαρκοφάγος που είχε άμεση σχέση με τον ταφικό περίβολο. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ταφικού αυτού περιβάλλοντος. Στη νότια πλευρά του σχεδόν σε επαφή με το νότιο τοίχο του, αποκαλύφθηκαν επτά εγχυτρισμοί. Για τους εγχυτρισμούς χρησιμοποιήθηκαν διαφόρων τύπων αγγεία, όπως οξυπύθμενοι αμφορείς, ενώ δεν έφεραν κτερίσματα. Εκτός από τους εγχυτρισμούς αποκαλύφθηκαν επτά ταφικές πυρές ανοιγμένες στο φυσικό έδαφος διαφορετικών διαστάσεων σε ασυνήθιστα μεγάλο βάθος, που κυμαίνονταν από 1,50μ. έως 1,80μ. Τα οστά ήταν πλήρως αποσαθρωμένα λόγω της καύσης και τα ευρήματα ήταν πενιχρά, κυρίως χάλκινα αγγεία μικρών διαστάσεων σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Το σημαντικότερο από πλευράς κινητών ευρημάτων ήταν η αποκάλυψη δύο ορθογώνιων κοιλοτήτων ανοιγμένων στο φυσικό κμηλόχωμα, που έδωσαν μεγάλη ποσότητα ακέραιων ταφικών αγγείων, τα περισσότερα μικρογραφικά. Συνολικά συλλέχθηκαν είκοσι πέντε ακέραια αγγεία διαφόρων τύπων (**εικ. 11β**). Επίσης αποκαλύφθηκαν τέσσερις μαρμάρινες σαρκοφάγοι, εκ των οποίων οι τρεις σε άριστη κατάσταση και μια πόρινη. Οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν όλες συλλημμένες και τα αετωματικά καλύμματα τους ήταν είτε σπασμένα στη θέση τους, είτε ελαφρώς μετατοπισμένα. Με βάση τα κινητά ευρήματα, τον τρόπο κατασκευής του ταφικού περιβάλλοντος και τον τύπο των ταφών (εγχυτρισμοί, σαρκοφάγοι, πυρές) τοποθετούμε χρονολογικά τη χρήση του ταφικού περιβάλλοντος στο τέλος του 5^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο περίβολος αυτός γεινιάζει με την αρχαία οδική αρτηρία, κοντά στην οποία έχουν εντοπιστεί και άλλοι ταφικοί περιβάλλοντες και η οποία συμπίπτει με τη σημερινή οδό Ελευθερίας, που οδηγούσε στο Ναό του Απόλλωνος Ζωστήρος.

Η ανασκαφή στο **οικόπεδο ιδιοκτησίας Τσιρίκου** στην οδό Σπετσών έφερε στο φως τμήμα περιβάλλοντος. Η συνέχεια του είχε ανασκαφεί σε όμορο προς ανατολάς οικόπεδο το 1982. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι που ορίζουν πύοσχημο περίβολο διαστάσεων 9x6μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους ορθογωνιασμένους ογκόλιθους τοπικού πετρώματος, ενώ τα κενά μεταξύ τους γεμίζονταν με λίθους μικρότερων διαστάσεων. Εντός του περιβάλλοντος εντοπίστηκαν μόνο κινητά ευρήματα, κυρίως κεραμική, καθώς επίσης τμήματα μαρμάρινων περιστεριών, ένα αποσπασματικά σωζόμενο πήλινο ειδώλιο αναβάτη, τμήμα πήλινου γυναικείου καθιστού ειδωλίου και τμήματα αλαβάστρων. Εκτός περιβάλλοντος εντοπίστηκε μία συλλημμένη πόρινη σαρκοφάγος διαστάσεων 2,20x1,0μ. Το κάλυμμά της ήταν σπασμένο και κατά το ήμισυ μετατοπισμένο (**εικ. 12**). Επίσης ανασκάφηκαν δύο πυρές. Η πρώτη ήταν πιθανότατα λατρευτική και από το εσωτερικό της περισυλλέχθηκαν όστρακα μικρογραφικών αγγείων, οστά ζώων και λιγοστά μεταλλικά θραύσματα. Η δεύτερη ήταν ταφική, και έδωσε καμένα οστά και ένα ακέραιο άβαφο αγγείο.

---

⁸² Η ανασκαφή ξεκίνησε υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου κ. Τριανταφυλλιάς Κάτουλα και συνεχίστηκε από τον γράφοντα και την κ. Λίνα Δεσποτιδου.

Σε **οικόπεδο** επί των οδών Βασιλέως Παύλου, Αυλώνος και Πλαστήρα **ιδιοκτησίας Τσιγκου**, βρέθηκε τμήμα ενός πολύ καλά οργανωμένου νεκροταφείου⁸³. Αποκαλύφθηκαν είκοσι οκτώ ταφές, συγκεκριμένα μία πόρινη σαρκοφάγος, ένας κεραμοσκεπής τάφος, δύο εγχυτρισμοί και είκοσι τέσσερις ταφικές πυρές ανοιγμένες στο φυσικό έδαφος (**εικ. 13α**). Στην πηλοταφή μικρού παιδιού (**εικ. 13β**) ο πίθος ήταν τοποθετημένος στα πλάγια, το στόμιο του φραζόταν από μεγάλη πέτρα, ενώ εξωτερικά για την καλύτερη προστασία του είχαν τοποθετηθεί σχιστολιθικές πλάκες. Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκαν δέκα επτά ερυθρόμορφα και μελανόμορφα ακέραια αγγεία –σκύφοι και ληκύθια με πλούσια διακόσμηση, θήλαστρο– όλα αττικών εργαστηρίων χρονολογούμενα στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Δεν εντοπίστηκαν καθόλου οστά στο εσωτερικό του πίθου. Ο δεύτερος εγχυτρισμός βρέθηκε μέσα σε λίθινη τετράγωνη κατασκευή (**εικ. 13γ**). Το αγγείο, το οποίο πρόκειται για ακέραιη ερυθρόμορφη πελίκη ύψους 0,40 μ. περιείχε οστά και εδραζόταν εντός δουλεμένου λίθου κυκλικής διατομής. Στην πρόσθια όψη του αγγείου απεικονίζονται τρεις μορφές: στα αριστερά μία νεαρή γυναικεία μορφή, που φορά ποδήρη χιτώνα, είναι στραμμένη προς τη μορφή γυμνού Σιληνού, καθισμένου σε βράχο, που παίζει αυλό, μπροστά από τον οποίο στέκεται ενδεδυμένη μορφή νέου που κρατά κλαδί (**εικ. 13δ**). Στην πίσω όψη απεικονίζονται άλλες τρεις ενδεδυμένες μορφές. Το αγγείο χρονολογείται γύρω στο 450-440 π.Χ. Οι ταφικές πυρές ήταν οργανωμένες σε συστάδες δύο ως τεσσάρων ταφών και το πλήθος των ευρημάτων προήλθαν κυρίως από αυτές. Πρόκειται περίπου για εξήντα έξι αγγεία (**εικ. 13ε**), μεταλλικά καρφιά και τμήματα χάλκινων αντικειμένων, καθώς και δύο επιτύμβιες στήλες⁸⁴.

Στο πλαίσιο των εκοκαφών που διενεργήθηκαν στον Δήμο της Βούλας για την τοποθέτηση του δικτύου του φυσικού αερίου, εντοπίστηκε στην **οδό Ι. Μεταξά**, συλημένος μαρμάρινος κιβωτιόσχημος τάφος του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο τάφος που ανοίχθηκε έφερε δύο μεγάλες καλυπτήριες πλάκες από ακατέργαστο υμήττειο μάρμαρο μεγάλων διαστάσεων. Ο κιβωτιόσχημος αυτός τάφος ήταν ασυνήθιστα μεγάλος με διαστάσεις 2,20x1,20μ. και ύψος σχεδόν 1μ. (**εικ. 14**). Η ιδιαίτερα καλά κατασκευασμένη αυτή ταφή αποτελείται από πέντε πολύ καλά δουλεμένες με φιλό βελόνι μαρμάρινες χοντρές πλάκες –δύο για τις στενές, δύο για τις μακρές και μία ενιαία για τον πυθμένα. Στον τάφο βρέθηκε μόνο σκελετικό υλικό, γιατί ίσως να είχε συλληθεί κατά την αρχαιότητα.

Ιερά. Τα ιερά του δήμου των Αιξωνίδων Αλών, σύμφωνα με την Ι. Ανδρέου, μπορούν να καταταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες⁸⁵: (α) Το θρησκευτικό κέντρο του δήμου, το ιερό του Απόλλωνα Ζωστήρα. (β) Τα λεγόμενα αστικά ιερά ιδρυμένα μέσα στο πολεοδομικό ιστό των συνοικισμών, μικρών ή μεσαίων διαστάσεων, με πρόδομο και σηκό που περιβάλλονται συνήθως από περίβολο και έχουν βωμό εσωτερικά ή εξωτερικά όπως αυτά που πρόσφατα αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Σκλαβενίτη και στο οικόπεδο Καλαμπόκα⁸⁶. (γ) Τα αγροτικά ιερά, διάσπαρτα εκτός των συνοικισμών, δίπλα στις

⁸³ Το νεκροταφείο γεινιάζει νότια με την αρχαία οδική αρτηρία που συνέδεε τους αρχαίους παράκτιους δήμους και συμπίπτει με την σύγχρονη οδό Βασιλέως Παύλου, ενώ δυτικά οριζόταν από ταφικό περίβολο, ο οποίος σώζεται αποσπασματικά.

⁸⁴ Ευχαριστίες απευθύνονται στις συντηρήτριες της ΚΣΤ΄ ΕΠΚΑ και ιδιαίτερα στην Πέγκυ Πετεινάτου για την πολύ καλή και γρήγορη συντηρήρηση των αγγείων, για τα χάλκινα στις Τατιάνα Παναγοπούλου και Ευγενία Δρόσου και για τα ειδώλια στην Βαρβάρα Γιαννακάκα, όπως και στη Λένα Παπαθανασίου.

⁸⁵ Ανδρέου 1994, 203.

⁸⁶ Ανδρέου 1994, 202.

βασικές οδικές ορτηρίες, από τα οποία όμως σήμερα δεν σώζεται κανένα⁸⁷. (δ) Τα ιερά του κυρίως νεκροταφείου του δήμου, ιδρυμένα δίπλα σε δρόμους στην γνώστη σήμερα περιοχή με το όνομα Πηγαδάκια⁸⁸. Ούτε από αυτά σώζεται κάποιο.

ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ

Στη δυτική ακτή της Αττικής, γύρω στα 20χλμ νότια από την Αθήνα, υπάρχει η Χερσόνησος της Βουλιαγμένης, που αποτελεί τη νοτιότερη απόληξη του Υμηττού και εισχωρεί βαθιά στη θάλασσα και διακλαδώνεται σε τρία άνισα ακρωτήρια που ονομάζονται Μεγάλο Καβούρι (ή Κάβουρας), Μικρό Καβούρι (Αλυκές ή Ουρά ή Λομβάρδα) και Φασκομηλιά (ή Πούντες)⁸⁹ (εικ. 15). Στην αρχαιότητα δόθηκε το όνομα Ζωστήρ στην ευρύτερη περιοχή του Μικρού Καβουριού⁹⁰. Για το όνομα αυτό υπάρχουν δύο απόψεις· η πρώτη συνδέεται με την πολεμική σημασία της λέξης «ζωστήρ», δηλωτικό της πολεμικής υπόστασης του Απόλλωνα⁹¹. Σύμφωνα με αυτή την άποψη η εγκαθίδρυση της λατρειας των Ζωστηριών θεοτήτων σχετίζεται με την προσπάθεια της Αθήνας στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., να προβάλλει πολιτικές αξιώσεις στη Δήλο –ιερό νησί του Απόλλωνα– αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της Κλεισθένειας δημοκρατίας⁹². Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, που αναφέρει ο Πausανίας, το τοπωνύμιο της θέσης οφείλεται στον ζωστήρα της Λητούς, η οποία κυφορούσα τα παιδιά του Δία και κυνηγημένη γι' αυτό το λόγο από την οργισμένη Ήρα, πιστεύοντας ότι ήρθε η ώρα του τοκετού, σταμάτησε σε αυτό το σημείο της Αττικής και χαλάρωσε το ζωστήρα της για να γεννήσει⁹³. Η καλά προστατευμένη χερσόνησος ανάμεσα σε δύο κόλπους προς δυσμάς και προς ανατολάς είναι ένα φυσικό οχυρό παρατηρητήριο σε μία εξαιρετικά καίρια θέση, σπουδαιότατη για την άμυνα ολόκληρης της δυτικής ακτής της Αττικής⁹⁴. Κατοικήθηκε από πολύ νωρίς, ήδη από την Πρωτοελλαδική περίοδο, όπως μαρτυρά η αφθονία ευρημάτων της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., αλλά και της Μέσης Εποχής του Χαλκού (2000-1600 π.Χ.). Κατοικήθηκαν κυρίως ο πρώτος λοφίσκος μετά το λαιμό του ακρωτηρίου, η μικρή δηλαδή χερσόνησος που σχηματίζεται μεταξύ του Λαιμού και του πρώτου ορμου της δυτικής ακτής του Ζωστήρος⁹⁵.

Αστέρας. Εντός της έκτασης που καταλαμβάνει η ξενοδοχειακή μονάδα Αστήρ Παλλάς Βουλιαγμένης (ιδιοκτησίας της Εθνικής Τράπεζας) και στο πλαίσιο του «Έργου ανακαίνισης των καμπανών και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου», στη θέση Μικρό Καβούρι, διεξήχθησαν τον Φεβρουάριο του 2008 εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης ορυγμάτων για την τοποθέτηση καλωδίων ύδρευσης, ηλεκτροδότησης και πυρόσβεσης, κατά τη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκαν αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

⁸⁷ Ανδρέου 1994, 203.

⁸⁸ Ανδρέου 1994, 203.

⁸⁹ Eliot 1962, 27-28, σημ. 11.

⁹⁰ Eliot 1962, 26.

⁹¹ Ο Pausanias (9.17.3) ετυμολογεί το επίθετο από το ρήμα «ζώννυμαι» που είχε την έννοια εξοπλίζομαι: «τὸ δὲ ἐνδύειν τὰ ὄπλα ἐκάλουν ἄρα οἱ παλαιοὶ ζώσασθαι», Kourouniōtis 1927-28, 47-48, σημ. 3. Παπαχατζής 2004, 397, σημ. 1.

⁹² Eliot 1962, 25, σημ. 1.

⁹³ Pausanias 1.31.1, Υπερείδης, *Δηλιακός*, αποσπ. 67, Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, στα λήμματα «Ζωστήρ» και «Τεγύρα».

⁹⁴ Kourouniōtis 1927-28, 48.

⁹⁵ Kourouniōtis 1927-28, 10-11.

διαφόρων περιόδων και άφθονη ποσότητα κεραμικής. Η εύρεση των αρχαιολογικών καταλοίπων επέβαλε τη σωστική ανασκαφή από το Φεβρουάριο 2008 έως το Μάιο του 2008 σχεδόν σε όλη τη ΒΔ χερσονήσο, όπου βρίσκονται οι καμπάνες του ξενοδοχειακού συγκροτήματος, οι οποίες κατασκευάστηκαν τη δεκαετία του 1960 χωρίς την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁹⁶.

Στο Σκάμμα 1 που ανοίχτηκε στις ΝΑ υπώρειες του πευκόφυτου λόφου αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος από λασπόχτιστη αργολιθοδομή, μέγιστων ορατών διαστάσεων 4,17x0,60μ., ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε τμήμα περιβόλου καθώς οι υπόλοιπες ενδείξεις πλησίον αυτού δεν ενθαρρύνουν την άποψη να πρόκειται για κτιριακό κατάλοιπο. Πλησίον αυτού αποκαλύφθηκαν κατάλοιπο κατεστραμμένου τοιχίου, τρεις ενδείξεις πυρών και δύο ορθογώνιοι χώροι, πιθανότατα κατάλοιπα οικιών, μέγιστων ορατών διαστάσεων 2,70x1,10μ. και 1,20x0,50μ. αντιστοίχως. Στο εσωτερικό των χώρων αυτών εντοπίστηκαν δύο ακέρατοι οξυπύθμενοι αμφορείς και συνανήκοντα όστρακα από δύο τουλάχιστον ακόμα αμφορείς, που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 16α**). Η ανασκαφή δεν επεκτάθηκε προς Βορρά λόγω της ύπαρξης της παρακείμενης καμπάνας, η οποία ήταν θεμελιωμένη πάνω σε αυτά και πιθανότατα τα είχε καταστρέψει κατά την θεμελίωση της το 1960. Πιθανότατα τα κατάλοιπα αυτά να ανήκουν σε αποθηκευτικούς χώρους οικιών. Περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής, δύο χάλκινες αιχμές βελών, μολύβδινοι σύνδεσμοι και τρία χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το ένα στην πρόσθια όψη φέρει την προτομή του Μ. Αλεξάνδρου και στην οπίσθια έναν αετό. Επίσης, περισυνελέγησαν όστρακα γραπτών αττικών αγγείων. Ξεχωρίζουν αυτά από ερυθρόμορφο κρατήρα με παράσταση Ηρακλή συνοδευόμενο από μία γυναικεία μορφή και η ενσφράσγιστη λαβή αμφορέα με την επιγραφή «Α Γ Ε Λ Ο».

Στο Σκάμμα 2, στη ΒΔ πλαγιά της χερσονήσου της Βουλιαγμένης, με θέα την παραλία του Λαιμού και το Ιερό του Απόλλωνα Ζωστήρα, ανασκάφηκε, διατηρήθηκε και αναδείχθηκε τμήμα επιμελώς κατασκευασμένης οικίας με τρεις χώρους σχετικά μικρών διαστάσεων (**εικ. 16β**). Οι χώροι αυτοί αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου κτηριακού συγκροτήματος, το οποίο επεκτείνεται προς Βορρά και Νότο κάτω από τις σύγχρονες καμπάνες. Οι εν λόγω χώροι φέρουν μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 3,25x2,00μ., 1,05x1,50μ. και 2,70x2,45μ., ενώ οι δύο από αυτούς επικοινωνούν μεταξύ τους με άνοιγμα στον κοινό εσωτερικό τους τοίχο. Από την ανασκαφή του κτιρίου περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα οστράκων, ως επί το πλείστον αγάνωτων χρηστικών αγγείων, με επικρατέστερο τύπο εκείνο του αμφορέα, που συνηγορεί στη χρονολόγηση του κτηριακού καταλοίπου στα Κλασικά–Ελληνιστικά χρόνια, μετάλλινα αντικείμενα και χάλκινο νόμισμα ιδιαίτερα οξειδωμένο.

Στο Σκάμμα 3, στον πευκόφυτο λόφο, σε μία καιρία θέση με απεριόριστη ορατότητα στους δύο κόλπους του Λαιμού της Βουλιαγμένης, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα που προέρχονται από την προϊστορική, αλλά και την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Ήταν το μεγαλύτερο από όλα τα σκάμματα–συνολικά ανοίχτηκαν είκοσι τέσσερα τετράγωνα των 5x5μ. Όσον αφορά τα

⁹⁶ Διενεργήθηκε ανασκαφή με την επίβλεψη των εκτάκτων αρχαιολόγων Ασημάκου Κατερίνα, Κουφοβασίλη Δημήτρη, Λουρεντζάτου Ιουλία και Σταφυλά Ρήγα σε τέσσερα διαφορετικά σημεία ΒΔ και ΒΑ της έκτασης της ξενοδοχειακής μονάδας, τα οποία ονομάστηκαν συμβατικά Σκάμμα 1, 2, 3 και 4.

ευρήματα της προϊστορικής περιόδου πρόκειται για κατάλοιπα τοίχων, που σώζονται σε μήκος περίπου 9μ. έκαστος, καθώς και εκτεταμένες λιθορριπές, ίχνη πυρών και λατομείσεις φυσικών βράχων. Ωστόσο, σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση χρησιμοποιήθηκε τμήμα των τοίχων αυτών. Το ενδιαφέρον εστιάζεται σε ορθογώνιο κτίσμα, με εσωτερικές διαστάσεις 3,6x5,50μ. (**εικ. 16γ, 16δ**). Εντός του κτίσματος εντοπίστηκαν τέσσερις διαφορετικοί χώροι. Αξίζει να αναφερθεί μία περιεργη ορθογώνια μικρή κατασκευή από μικρές και μεγάλες πέτρες τοποθετημένες κάθετα στο έδαφος, που στο εσωτερικό της αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλα ακέραια όστρεα του τύπου *Murex Trunculus*. Σε μεγαλύτερο βάθος ανασκάφηκαν ένας ορθογώνιος κτιστός τάφος, εσωτερικών διαστάσεων 0,62x1,30μ. και τρεις ελεύθερες ταφές ή ανακομιδές. Από τους τάφους περισυνελέγησαν κεραμική, λίθινοι τριπήρες, μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων λεπίδων οφριανού, κατεργασμένα θαλάσσια όστρεα, τριγωνικές αιχμές βελών από οφριανό, δύο πήλινες ψηφίδες και τμήμα κορμού πήλινου γυναικείου ειδώλειου, το οποίο σώζεται από το ύψος του στήθους μέχρι και το κεφάλι. Από τον ευρύτερο χώρο περισυνελέγη προϊστορική κεραμική, από την οποία ξεχωρίζει λαβή τηγανόσχημου, μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων, λεπίδων αλλά και πυρήνων οφριανού, φαλλόσχημα αντικείμενα και σχηματοποιημένα ειδώλια, που κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται στο τέλος της Νεολιθικής εποχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τριγωνικές αιχμές βελών από οφριανό, ένα μεγάλο απότμημα λεπίδας οφριανού (μήκους 68εκ.) που διατηρεί τις αιχμές του και δύο λίθινοι μικροί πελέκεις, που συνηγορούν στην πρόωμη χρονολόγηση των καταλοίπων, πιθανότατα στην Εποχή του Χαλκού, ενώ ορισμένα από αυτά απαντώνται και στην τελική Νεολιθική περίοδο⁹⁷. Εκτός από τα προϊστορικά κατάλοιπα, αποκαλύφθηκαν δύο διαφορετικά κτηριακά συγκροτήματα, που χρονολογούνται στον 5^ο-4^ο αι. π.Χ. (**εικ. 16ε**). Πρόκειται για οικίες που θεμελιώθηκαν επάνω στα προγενέστερα κτήρια καταστρέφοντας μεγάλο τμήμα τους. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων 10x6μ. με τέσσερις επιμέρους εσωτερικούς χώρους ορθογώνιας κάτοψης. Στο εσωτερικό των χώρων αυτών αποκαλύφθηκαν οξυπύθμενοι αμφορείς κατά χώρα. Η ανασκαφή όλου του χώρου αυτού ήταν πολύ δύσκολη λόγω της ύπαρξης των πεύκων. Πολλά από αυτά είχαν φυτρώσει πάνω από τους αρχαίους τοίχους και χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια να κοπούν χωρίς να θειχθούν τα αρχαία κατάλοιπα (**εικ. 16ζ**). Σε άμεση συσχέτιση με το προαναφερθέν κτήριο αποκαλύφθηκε ένας μονόχωρος αποθηκευτικός χώρος, αφού βρέθηκαν πολλά χρηστικά αγγεία και αμφορείς. Επίσης αποκαλύφθηκαν άλλα δύο δωμάτια, που αποτελούν ένα δεύτερο κτήριο και ένας μακρόστενος χώρος, διαστάσεων 5,60x1,05μ., που αποτελεί ένα είδος διαδρόμου μεταξύ των δύο κτηρίων. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν κατά χώραν πληθώρα κεραμίδων από την κατάρρευση της οροφής του κτηρίου. Πιθανότατα, τα δύο αυτά μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα να αποτελούν μέρος ενός μεγαλύτερου οικισμού που θα υπήρχε στην κορυφή του λόφου γύρω στα τέλη του 5^{ου} ή τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., που συνεχίστηκε μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια. Από το προαναφερθέν οικιστικό σύνολο περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ένα μικύλο αγγείο, ένας ακέραια σωζόμενος λύχνος με μελαμβαφές επίχρισμα και ένα χάλκινο νόμισμα.

⁹⁷ Παρόμοια ευρήματα ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της ιερατικής οικίας. Σταυρόπουλος 1938, 20-21.

Στο Σκάμμα 4, στη ΝΑ πλαγιά του λόφου, εντοπίστηκε μία εκτεταμένη λιθορριπή, κατάλοιπα τεσσάρων τοίχων θεμελιωμένων στον φυσικό βράχο–ιδιαίτερα διαταραγμένων από τις σύγχρονες επεμβάσεις που έγιναν στην δεκαετία του 1960 για την κατασκευή των όμορων καμπανών. Πιθανότατα οι τοίχοι αυτοί να είναι κατάλοιπα κάποιου οικιστικού συνόλου της κλασικής εποχής. Ωστόσο, τα κινητά ευρήματα από τον εν λόγω χώρο είναι αξιολογικά: άφθονη κεραμική, αμφορείς, ένας ακέραιος δίωτος οξυπύθμενος αμφορέας, νομίσματα και μεταλλικές αιχμές βελών με τα στελέχη τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη ενός ακέραιου ακόσμητου κρατήρα με κιονόσχημες λαβές κάτω από τη λιθορριπή, του οποίου το στόμιο φραζόταν από κεραμίδες οροφής και στηριζόταν στο έδαφος για να προστατευθεί πάλι από κεραμίδες (**εικ.16η**). Ακριβώς δίπλα στο χείλος του αγγείου αποκαλύφθηκαν μία σιδερένια και μία χάλκινη αιχμή βέλους με τα στελέχη τους. Η ανασκαφή και στο σημείο αυτό ήταν πολύ δύσκολη λόγω της ύπαρξης των ριζών του μεγάλου πεύκου, που προσπαθήσαμε να διατηρήσουμε χωρίς να κοπεί. Τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν στο Σκάμμα 1 και 4 έχουν ήδη καταχωθεί χωρίς να καταστραφούν. Τα σκάμματα 2 και 3 διατηρούνται και θα παραμείνουν ορατά και επισκέψιμα. Ήδη τα αρχαία κατάλοιπα έχουν συντηρηθεί από τον συντηρητή Γιώργο Καράμπαλη με χρηματοδότηση της Εθνικής Τράπεζας και προχωρεί η διαμόρφωση και ανάδειξη τους. Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, ο Λαιμός της Βουλιαγμένης είναι μία θέση με διαρκή χρήση από τα προϊστορικά έως τα Ύστερα Κλασικά χρόνια που δεν εγκαταλήφθηκε ποτέ λόγω της στρατηγικής της σημασίας, αλλά και του φυσικού της τοπίου.

Ναός. Στο μέσο περίπου του λαιμού του ακρωτηρίου στις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν οράτα λείψανα τοίχων⁹⁸. Τυχαία, το 1925 τα παιδιά από το ορφανοτροφείο της Βουλιαγμένης σκάβοντας στο σημείο αυτό αποκάλυψαν μαρμάρινα βάθρα και τμήμα επιγραφής, στο οποίο αναγραφόταν το ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος⁹⁹. Μετά από αυτό ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή του ιερού από τον Κ. Κουρουνιώτη, ο οποίος έφερε στο φως τον ναό του Απόλλωνος Ζωστήρος¹⁰⁰. Ο ναός κατασκευάστηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και αποτελούνταν αρχικά μόνο από τον σηκό, μια απλή ορθογώνια αίθουσα διαστάσεων 10,80x6μ. με είσοδο στα ανατολικά¹⁰¹. Αργότερα, προστέθηκε ένας εγκάρσιος τοίχος –ένα είδος άδυτου– και τον 4^ο αι. π.Χ. προστίθεται περίσπαση αποτελούμενη από μεμονωμένους κίονες πάνω σε τετράγωνα βάσεις, χωρίς να συνδέονται με στυλοβάτη¹⁰². Ο ναός απέκτησε την μορφή μικρού περίπτερου οικοδομήματος με τέσσερις κίονες στις στενές και έξι στις μακριές πλευρές¹⁰³. Ο βωμός βρίσκεται μπροστά από τον σηκό, σώζεται μόνο η κρηπίδα και έχει ορθογώνιο σχήμα και διαστάσεις 4,25x2,5μ.¹⁰⁴ (**εικ.17α**). Στο εσωτερικό του σηκού διατηρούνται τα βάθρα και δύο από τις βάσεις των αγαλμάτων, του Απόλλωνα, της Αρτέμης και της Λητούς και οι βάσεις τους (**εικ. 17β**). Στο κατώτερο μέρος των ακριανών βάσεων και στο ανώτερο μέρος του ενός βάθρου σώζονται επιγραφές της Αρχαϊκής περιόδου, οι οποίες

⁹⁸ Κουρουνιώτης 1927-28, 9.

⁹⁹ Κουρουνιώτης 1927-28, 12-13.

¹⁰⁰ Κουρουνιώτης 1927-28.

¹⁰¹ Κουρουνιώτης 1927-28, 22-26. Παπαχατζής 2004, 397, σημ. 1.

¹⁰² Κουρουνιώτης 1927-28, 49. Σταυρόπουλος 1938.

¹⁰³ Κουρουνιώτης 1927-28, 15, 29-32, 37, 52-53. Παπαχατζής 2004, 397, 401. Travlos, 1988, 467.

¹⁰⁴ Κουρουνιώτης 1927-28, 32-34. Παπαχατζής 2004, 397. Travlos 1988, 467.

αναφέρουν την ανάθεση τους από τον δήμο των Αιξωνιδών Αλών: Ἀλαιεῖς ἀνέθεσαν¹⁰⁵. Συνάγεται, συνεπώς, ότι στο Ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρος θα τελούνταν από κοινού λατρεία της απολλώνιας τριάδας. Την εικόνα του ιερού πλούτιζαν τα αναθήματα, όπως η μονολιθική μαρμάρινη τράπεζα με άκρα σε σχήμα ποδιών λέοντος. Στη πρόσθια επιφάνειά της φέρει επιγραφή δεκαπέντε στίχων του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία αναφέρεται στον ιερέα Πολύστρατο Χαρμαντίδου, που μαζί με κάποιους άλλους τιμάται από το Δήμο των Αλαιέων για την επισκευή και ανακαίνιση του ιερού του Απόλλωνος και τη διακόσμηση των αγαλμάτων, αλλά και την επιμέλεια των θυσιών κατά την ετήσια γιορτή των Ζωστηρίων¹⁰⁶. Στο νότιο τοίχο του σηκού, που είναι κατασκευασμένος από μεγάλες ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, υπάρχει ο μαρμάρινος θρόνος του ιερέα, παρόμοιος με αυτούς από τον Ραμνούντα¹⁰⁷. Στο δάπεδο του σηκού διατηρούνται διάφορες εμβυθύνσεις για την τοποθέτηση κιγκλιδώματος μπροστά από τα βήθρα και κάποιες άλλες στις μακριές πλευρές για την τοποθέτηση αναθηματικών στηλών¹⁰⁸. Βρέθηκαν πολλά ψηφίσματα και επιγραφές, καθώς και μαρμάρινος αναθηματικός ραβδωτός κιονόκομος με έμμετρο επιγράμμα, που αναφέρει την ανάθεση από έναν πιστό αγάλματος αφιερωμένου στον Χρυσόμαλλο Απόλλωνα του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁹. Έξω από το ναό υπάρχει μεγάλο τετράγωνο βήθρο, αποτελούμενο από δύο βαθμίδες, όπου θα ήταν στημένη η πλίνθος αγάλματος αφιερωμένου στο θεό¹¹⁰. Εκτός από το ναό, 30μ. ανατολικά του κτίσματος ο Κουρουνιώτης αποκάλυψε ένα πρόπυλο, το οποίο δεν σώζεται πια και το οποίο έχει καταχωθεί κάτω από τον σύγχρονο δρόμο¹¹¹.

Στο συγκρότημα του ιερού ανήκει και μία αρχαϊκή δεξαμενή που ανάσκαψε το 1960 ο Μαστροκώστας, περίπου 20μ. βορειότερα του ναού¹¹². Είναι μία πολύ μεγάλη δεξαμενή που κατασκευάστηκε κατά την ίδια περίοδο με την κατασκευή του ναού (**εικ. 18α**). Η κρήνη, κατά τον ανασκαφέα, είναι κτισμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα με μεγάλους καλοδουλεμένους ογκόλιθους τοπικού πετρώματος. Έχει μήκος 12,5μ. πλάτος 3μ. και βάθος 3μ. Είναι θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο, όπου υπάρχει υπόγεια πηγή γλυκού νερού¹¹³ (**εικ. 18β**).

Σε απόσταση 150μ. βορειοανατολικά του ναού υπάρχει –αλλά σε κακή κατάσταση– η ιερατική οικία που ιδρύθηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και ανασκάφθηκε το 1936 από τον Σταυρόπουλο¹¹⁴. Πρόκειται για τον χώρο όπου διέμεναν οι ιερείς του ναού και φιλοξενούνταν οι προσκυνητές¹¹⁵. Είναι συγκρότημα με πολλά δωμάτια, που

¹⁰⁵ Κουρουνιώτης 1927-28, 32-34. Παπαχατζής 2004, 397. Travlos 1988, 467.

¹⁰⁶ Κουρουνιώτης 1927-28, 26-27, 40-41, 53. Παπαχατζής, 2004, 397. Travlos, 1988, 467.

¹⁰⁷ Κουρουνιώτης 1927-28, 53. Travlos, 1988, 467.

¹⁰⁸ Κουρουνιώτης 1927-28, 21-22.

¹⁰⁹ Κουρουνιώτης 1927-28, 29, 37-38. Παπαχατζής 2004, 397.

¹¹⁰ Κουρουνιώτης 1927-28, 22-26.

¹¹¹ Κουρουνιώτης 1927-28, 53.

¹¹² Ανδρέου 1991, 202. Η δεξαμενή καταχώθηκε μετά την αποκάλυψή της και ξανααποκαλύφθηκε στο πλαίσιο των εργασιών ανακαίνισης και ανάπλασης της εισόδου της πλαζ του Αστέρα.

¹¹³ Η δεξαμενή δεν είναι σήμερα ορατή και έχει πρόχειρα καλυφθεί με ένα ξύλινο δάπεδο στην είσοδο της πλαζ. Μελετάται ο τρόπος ανάδειξης της που είναι πολύ δύσκολος εφόσον η δεξαμενή κατακλύζεται συνεχώς από νερά και αποστραγγίζοντάς την αποδυναμώνονται τα τοιχώματά της με κίνδυνο να καταρρεύσουν.

¹¹⁴ Σταυρόπουλος 1938.

¹¹⁵ Κουρουνιώτης 1927-28, 49. Σταυρόπουλος 1938.

στην αρχική του φάση είχε τρία δωμάτια και υπόστεγο με κίονες¹¹⁶. Τον 5^ο αι. π.Χ. οι εκτεταμένες ανάγκες του ιερού επέβαλαν την επέκταση της οικίας με την προσθήκη και άλλων δωματίων και περιβόλου¹¹⁷. Στη ΝΑ γωνία του συγκροτήματος υπήρχε τετράγωνος πύργος¹¹⁸. Από τα ευρήματα φαίνεται ότι ο ναός ήταν σε συνεχή χρήση ως και τους Ρωμαϊκούς χρόνους και στα χριστιανικά χρόνια το μνημείο μετατράπηκε σε εκκλησία¹¹⁹.

Η παναττική ακτινοβολία του ιερού επιβεβαιώνεται από τις αρχαίες μαρτυρίες, που αναφέρουν ότι ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης είχε τιμηθεί με το αξίωμα του πυρφόρου του Ζωστηρίου Απόλλωνα. Επίσης, ένας από τους ενεπίγραφους θρόνους του θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα ανήκε στον ιερέα του Απόλλωνα Ζωστήρα, ενώ η Αθηνά Ζωστηρία, που συλλατρευόταν, κατείχε θησαυρό, τον οποίο η πόλη έπρεπε να φροντίζει¹²⁰.

Η σιάθμη του Σαρωνικού στην αρχαιότητα ήταν περίπου 1,80μ. χαμηλότερα από τη σημερινή και κατά συνέπεια ο Λαιμός θα ήταν πλατύτερος¹²¹. Επειδή σήμερα το επίπεδο του ναού είναι χαμηλότερα από τον υδροφόρο θαλάσσιο ορίζοντα –αλλά και εξαιτίας των υπόγειων υδάτων– ο χώρος πλημμυρίζει. Το φαινόμενο δεν είναι μόνιμο, αλλά παρατηρείται σε περιόδους υψηλής παλλίρωσης¹²².

Πύργοι. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., στο πλαίσιο της αμυντικής θωράκισης της Αθήνας κατά των Μακεδόνων και όταν τα χερσαία και θαλάσσια περάσματα της Αττικής οχυρώθηκαν, ώστε το Αθηναϊκό κράτος να αντιμετωπίσει τη μακεδονική απειλή, το ύψωμα της ιερατικής οικίας εξοπλίστηκε με δύο κυκλικούς πύργους που εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο δίκτυο παρατηρητηρίων¹²³. Ένας τρίτος πύργος υπήρχε στο ύψωμα του Μεγάλου Καβουριού. Ο πύργος ΒΔ της ιερατικής οικίας εντοπίστηκε και καθαρίστηκε πρόσφατα. Εδράζεται στο φυσικό βράχο, έχει διάμετρο 6,90μ., σώζει μία σειρά λίθων της ανωδομής και είναι κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα μετά βιομάτων. Διατηρείται το κατώφλι με μία εντορμία για τον στρόφιγγα της θύρας¹²⁴. Ο πύργος στα

¹¹⁶ Σταυρόπουλος 1938, 1-12.

¹¹⁷ Σταυρόπουλος 1938, 13-20.

¹¹⁸ Eliot 1962, 32, σημ. 25. Σταυρόπουλος 1938, 6-7, σημ. 1.

¹¹⁹ Κουρουνιώτης 1927-28, 22-53.

¹²⁰ Κουρουνιώτης 1927-28, 23, 25, 39, 40-41, 47-48. Παπαχατζής 2004, 397, σημ. 1. Travlos 1988, 467.

¹²¹ Κουρουνιώτης 1927-28, 20.

¹²² Η κατάσταση του μνημείου μέχρι τρία χρόνια πριν τον καθαρισμό ήταν πολύ κακή (**εικ. 19α**). Η περίπτωση του ήταν πλημμυρισμένη από νερό και χορταριασμένη, υπήρχαν λίθοι πεσμένοι από την ανωδομή των τοίχων του ναού σε όλη την έκταση του χώρου, όπως επίσης σπόνδυλοι (**εικ. 19β**). Σε δεινότερη κατάσταση βρισκόταν το εσωτερικό του ναού, παχύ στρώμα λάσπης κάλυπτε το πλακόστρωτο δάπεδο ενώ στο εσωτερικό υπήρχε διάσπαρτο πεσμένο αρχιτεκτονικό υλικό. Σε κακή κατάσταση ήταν και η επιφάνεια της κρηπίδας του βωμού που είχε επιστρωθεί με τσιμέντο το 1960, όπως και όλη η περιοχή γύρω από το ναό. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από το τεχνικό γραφείο του Κ. Βουτσινά και εγκρίθηκαν από τον ΕΟΤ, τη Δ/ση Αρχαιοτήτων και την υπό τον Ε. Στίκα της Δ/σης Αναστήλωσης και Εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ήδη όμως έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές εργασίες καθαρισμού και ευπρεπισμού του χώρου και έχει εκπονηθεί μελέτη αποστράγγισης και αναστήλωσης του ναού από τον αρχιτέκτονα Γ. Αντωνίου, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Εθνική Τράπεζα. Η μελέτη έχει ήδη εγκριθεί από το ΚΑΣ και προβλέπεται πολύ σύντομα να ξεκινήσει η αναστήλωση και αποστράγγιση του χώρου με χρηματοδότηση του ίδιου φορέα με την κατασκευή περιμετρικού διαφράγματος στεγάνωσης γύρω από το ναό και την κατασκευή αποστραγγιστικών τάφρων. Η μελέτη για το περιμετρικό διάφραγμα έχει εκπονηθεί από τον Καθηγητή του Πολυτεχνείου Κ. Καββαδά.

¹²³ Eliot 1962, 32, σημ. 25. Κουρουνιώτης 1927-28, 48-49. Σταυρόπουλος 1938, 6-7, σημ. 1.

¹²⁴ Σταυρόπουλος 1938, 6-7, σημ. 1.

ΒΑ της ιερατικής οικίας που σωζόταν έως την δεκαετία του 1970 εντός της περιφραξης της σημερινής Ωκεανίδος, έχει πλέον εξαφανιστεί¹²⁵. Ανεσκάφει το 1958 από τον Σταυρόπουλο (εικ. 20). Ο ίδιος αποκάλυψε αιχμές δοράτων και βελών και αθηναϊκά νομίσματα του 3^{ου} αι. π.Χ.¹²⁶. Στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια του Χρεμωνιδίου πολέμου (268-263 π.Χ.), η περιοχή ήταν τόπος απόβασης και στρατοπέδευσης του Πατρόκλου, που έστειλε ο Πτολεμαίος Β΄ ο Φιλάδελφος στους Αθηναίους κατά των Μακεδόνων του Αντίγονου Γονατά¹²⁷.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας τη περιγραφή του αρχαίου δήμου των Αιξωνιδών Αλών, όπως αυτή συμπληρώνεται συνεχώς από τα νέα ανασκαφικά δεδομένα της ΚΣΤ΄ ΕΠΚΑ, γίνεται σαφές, όπως τονίζει και η Ι. Ανδρέου¹²⁸, η μοναδικότητα του δήμου αυτού και το υψηλό βιοτικό και θρησκευτικό επίπεδο των κατοίκων του. Κανείς άλλος αγροτικός δήμος της Αττικής μέχρι σήμερα δεν έχει αποκαλύψει την οικιστική οργάνωση και μορφή του σε τόσο έκταση και πληρότητα. Η συνέχιση των ανασκαφών θα δώσει ακόμα περισσότερα στοιχεία για αυτόν τον τόσο μεγάλο καλά οργανωμένο δήμο της Αττικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ –ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αλεξανδρή, Ο. (1973-74), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 29: Χρονικά, 105-108, 158-160, 205.
 Ανδρέου, Ι. (1994), *Ο Δήμος των Αιξωνιδών Αλών*, Αθήνα.
 Γιαννοπούλου-Κονσολάκη, Ε. (1990), *Γλυφάδα: Ιστορικό Παρελθόν και Μνημεία*, Αθήνα.
 Καλλιπολίτης, Β. (1964), «Βούλα», *ΑΔ* 19: Χρονικά, 72.
 Κασσίμη-Σούτου, Μ. (1984), «Πηγαδάκια Βούλας» *ΑΔ* 39: Χρονικά, 34.
 Κεραμόπουλλος, Α. (1919), «Ανασκαφή εν Αιξωνή Αττικής», *ΠΑΕ* 1919, 32-46.
 Κουρινού, Ε. (1981α), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 36: Χρονικά, 48-50.
 Κουρινού, Ε. (1981β), «Βουλιαγμένη», *ΑΔ* 36: Χρονικά, 53.
 Κουρουνώτης, Κ. (1927-28), «Το Ιερό του Απόλλωνος του Ζωστήρος», *ΑΔ* 11, 9-53.
 Κυπαρίσση, Ν. (1927-28), «Εξ Αθηνών και Αττικής», *ΑΔ* 11, 44-66.
 Κυριαζοπούλου, Αικ. (1983), «Άνω Βούλα. Οδός Βασ. Παύλου 116 (Ο.Τ. 21, οικ. Αποστολάτου)», *ΑΔ* 38: Χρονικά, 49-50.
 Κυριαζοπούλου, Αικ. (1984), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 39: Χρονικά, 39-40.
 Κυριαζοπούλου, Αικ. (1985), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 40: Χρονικά, 54-62.
 Κυριακού, Δ. (1979), «Άνω Βούλα. Οδός Αλατσάτων (Ο.Τ. 139)», *ΑΔ* 34: Χρονικά, 79.
 Λιάγκουρας, Α. (1967), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 22: Χρονικά, 134-135.
 Λιάγκουρας, Α. (1973-74), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 29: Χρονικά, 58-60, 63-64.
 Λιβιεράτου, Γ. (1987), «Βούλα. Οδός Βασιλέως Παύλου 14 (οικ. Γ. Γαλανόπουλου)», *ΑΔ* 42: Χρονικά, 86-87.
 Παπαδημητρίου, Ι. (1954), «Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας», *ΠΑΕ* 1954, 42-78.
 Παπαδημητρίου, Ι. (1955), «Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας», *ΠΑΕ* 1955, 78-99.
 Παπαδημητρίου, Ι. (1957), «Μυκηναϊκοί τάφοι Αλυκής Γλυφάδας», *ΠΑΕ* 1957, 29-34.

¹²⁵ Είναι γνωστός πλέον από μία φωτογραφία της δεκαετίας του 1950.

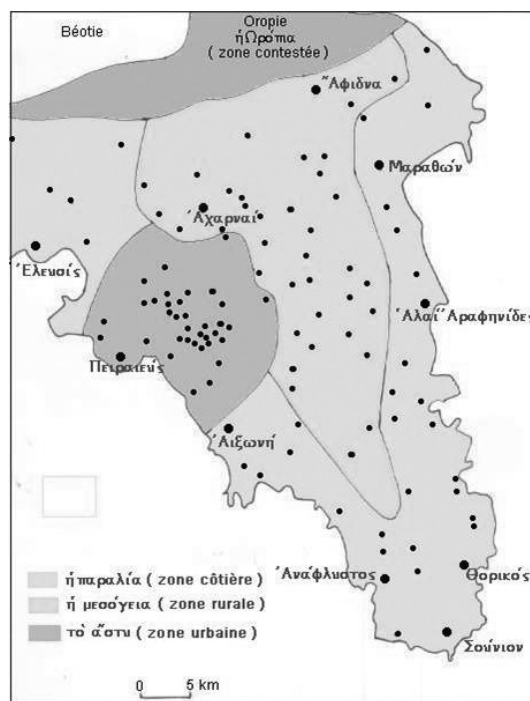
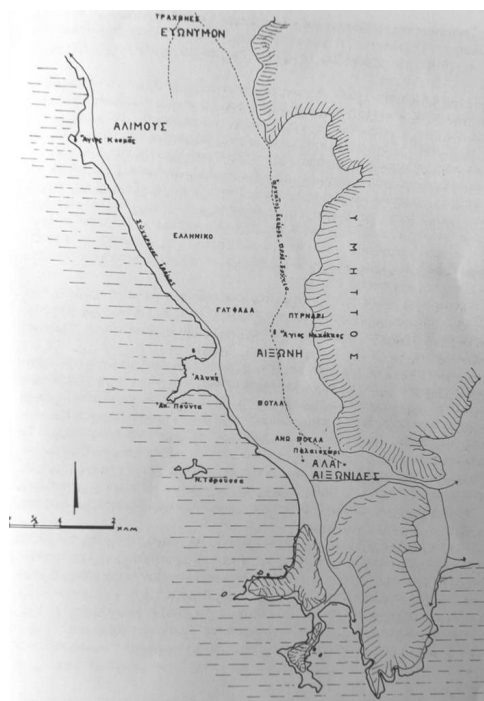
¹²⁶ Σταυρόπουλος 1938, 7, 20-21, εικ. 21.

¹²⁷ McCredie 1966, 30-32, 109. Travlos, 1988, 468.

¹²⁸ Ανδρέου 1994, 207.

- Παπαχατζής, Ν. Δ. (2004), *Πανσανίου Ελλάδαος Περιήγησις. Αττικά*, Αθήνα.
- Πετράκος, Β.Χ. (1977), «Άνω Βούλα. Οδός Αθηνών, Καβάλας, Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 32: Χρονικά, 42.
- Πετράκος, Β.Χ. (1978), «Άνω Βούλα. Οδός Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄», *ΑΔ* 33: Χρονικά, 58.
- Πετράκος, Β.Χ. (1979), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 34: Χρονικά, 76-78, 80-87.
- Πετράκος, Β.Χ. (1985), «Πηγαδάκια Βούλας. Οικόπεδο Πρίφτη», *ΑΔ* 40: Χρονικά, 65-66.
- Πετράκος, Β.Χ. (1987), «Βούλα», *ΑΔ* 42: Χρονικά, 75-76, 79-83, 87-90.
- Πετριτάκη, Μ. (1980), «Γλυφάδα», *ΑΔ* 35: Χρονικά, 72-73.
- Πρωτοφάλης, Ε.Γ. (1947), *Ο Γεώργιος Χριστιανός Gropius και η Δράσις Αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι.
- Σταϊνχάουερ, Γ. (1982), «Έρευνα χώρου αεροδρομίου Σπάτων», *ΠΑΕ* 1982, 123-126.
- Σταυρόπουλος, Φ.Δ. (1938), «Ιερατική Οικία εν Ζωστήρι Αττικής», *ΑΕ* 3, 1-31.
- Τσιριβάκος, Η. (1969), «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής. Ανασκαφή εις Άνω Βούλα», *ΑΔ* 24: Χρονικά, 89-90.
- Τσιριγώτη, Ι. (1982), «Άνω Βούλα», *ΑΔ* 37: Χρονικά, 54-57.
- Eliot, C.W.J. (1962), *Coastal Demes of Attica; A Study of the Policy of Kleisthenes*, Toronto.
- Coldstream, J.N. (1968), *Greek Geometric Pottery*, London.
- Cuomo di Caprio, N. (1985), *La Ceramica in Archeologia. Antiche Tecniche di Lavorazione e Moderni Metodi d' Indagine*, Roma.
- Furtwängler, A. (1885), *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium*, Berlin.
- Furtwängler, A. und Loeschke, G. (1886), *Mykenische Vasen vorhellenische Thongefässe aus dem Gebiete des Mittelmeeres*, Berlin.
- McCredie, J.R. (1966), *Fortified Military Camps in Attica*, Hesperia Suppl. 11, Princeton NJ.
- Rombos, Th. (1988), *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*, Jonsered.
- Traill, J. (1975), *The Political Organization of Attica; a Study of the Demes, Trittyes and Phylae and their Representation in the Athenian Council*, Hesperia Suppl. 14, Princeton NJ.
- Travlos, J. (1988), *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen.
- Whitehead, D. (1986), *The Demes of Attica, 508/7-ca 250 B.C. A Political and Social Study*, Princeton.
- Young, J.H. (1956), "Studies in South Attica; Country Estates at Sounion", *Hesperia* 25, 122-146.

Γιάννος Κουράγιος,
ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων
Επαμεινώνδα 10
105 55 Αθήνα

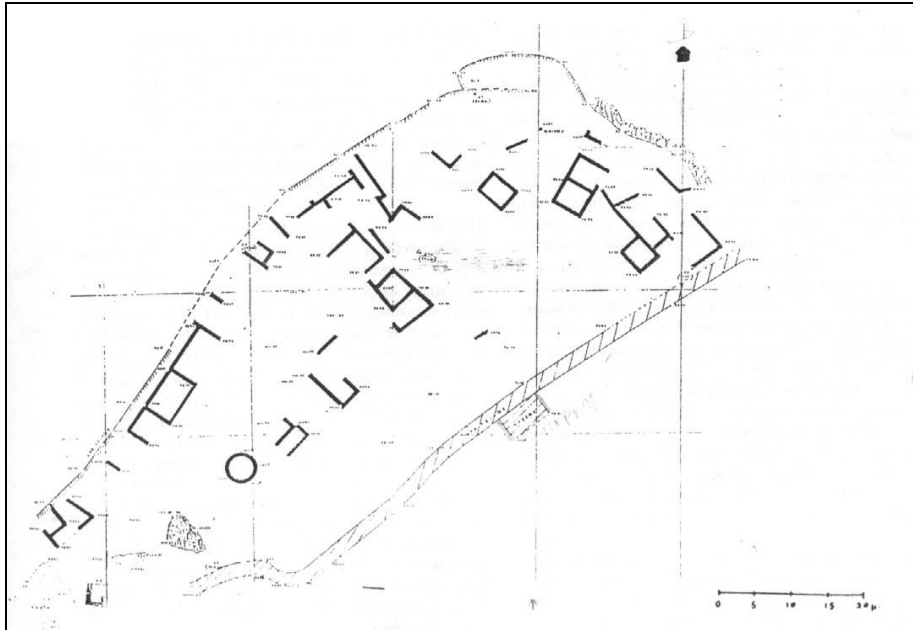
Εικ. 1α-β. Χάρτες της νότιας Αττικής, όπου σημειώνονται τα όρια του δήμου των Αιξωνιδών Αλών.

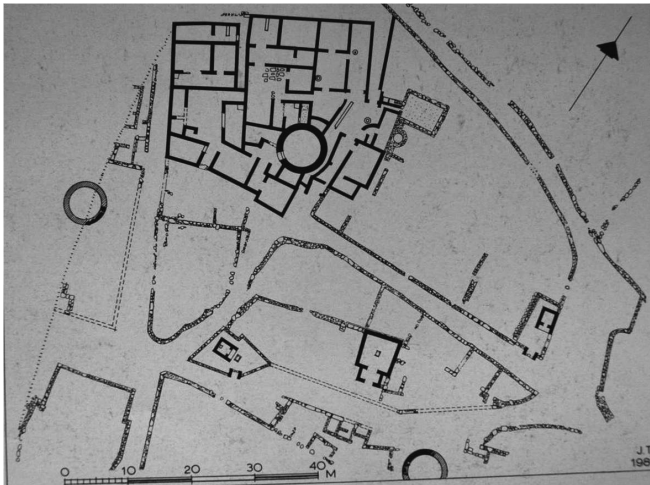
Εικ. 2α-β. Γεωμετρικά αγγεία από τάφο που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες διάνοιξης αγωγού φυσικού αερίου.

Εικ. 3. Τμήμα αρχαίου δρόμου.

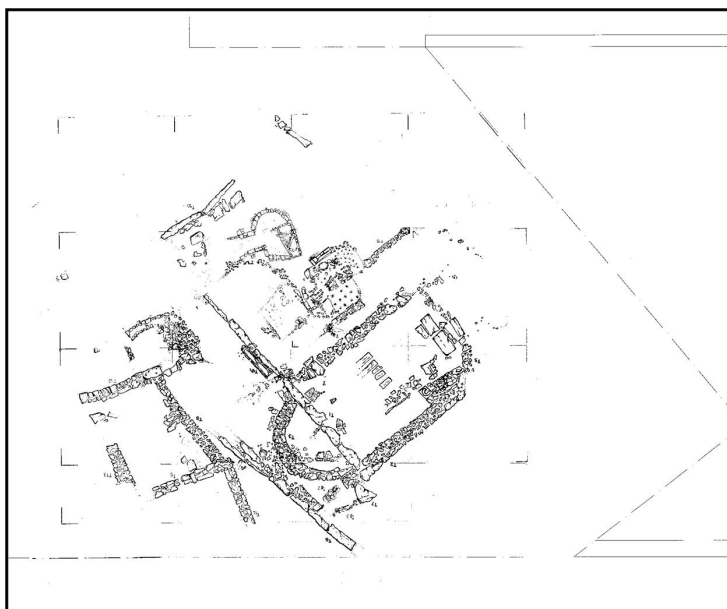
Εικ. 4. Κάτοψη της ακρόπολης του δήμου των Αιξωνιδίων Αλών στο λόφο Καστράκι.

Εικ. 5. Οικόπεδο Καλαμπόκα. Κάτοψη του αρχαίου οικισμού.

Εικ. 6. Οικόπεδο Κούγια. Αναλημματικός τοίχος.

Εικ. 7α. Άγιος Νικόλαος Πάλλων.

Εικ. 7β. Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 7γ. Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Οι κεραμικοί κλιβανοί.

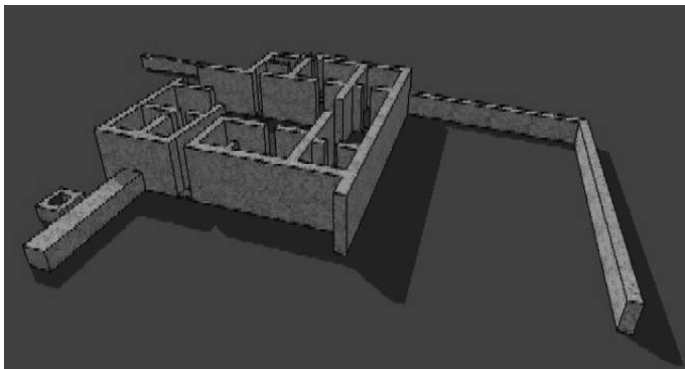

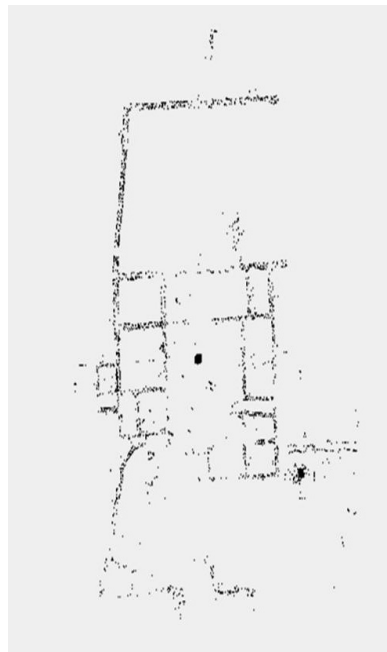
Εικ. 8. Οικόπεδο Λάιου. Θησαυρός αργυρών τετραδράχμων.

Εικ. 9α-β. Οικόπεδο Σκλαβενίτη. Η αγορά του δήμου Αιξωνίδων Αλών (άποψη από δυτικά).

Εικ. 9γ. Οικόπεδο Σκλαβενίτη. Αξονομετρική αναπαράσταση της Αγοράς

Εικ. 9δ. Σχεδιαστική κάτοψη της αγοράς

Εικ. 9ε-η. Ευρήματα από την αρχαία αγορά.

Εικ. 10. Οικόπεδο Χιωτάκη. Γεωμετρικά αγγεία.

Εικ. 11α. Οικόπεδο Φωτόπουλου. Τμήμα αρχαίου νεκροταφείου στη περιοχή Πηγαδάκια

Εικ. 11β. Ευρήματα από το οικόπεδο Φωτόπουλου

Εικ. 12. Οικόπεδο Τσιγκου. Πόρινη σαρκοφάγος.

Εικ. 13α. Οικόπεδο Τσιγκου. Τμήμα αρχαίου νεκροταφείου.

Εικ. 13β. Οικόπεδο Τσιγκου. Εγχυτρισμός σε πίθο με ερυθρόμορφα και μελανόμορφα ακέραια αγγεία.

Εικ. 13γ. Οικόπεδο Τσιγκου. Εγχυρισμός σε πελίκη τοποθετημένος σε λιθινή κατασκευή.

Εικ. 13ε. Οικόπεδο Τσιγκου. Κτερίσματα από τους τάφους.

Εικ. 13δ. Οικόπεδο Τσιγκου. Ερυθρόμορφη πελίκη.

Εικ. 14. Τάφος κλασικών χρόνων που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες διάνοιξης αγωγού φυσικού αερίου.

Εικ. 15. Χάρτης από δορυφόρο (Google map) της περιοχή της Βουλαγμένης.

Εικ. 16α. Ανασκαφή στο σκάμμα Ι του Αστέρα Βουλαγμένης.

Εικ. 16β. Τμήμα οικίας κλασικών χρόνων στο σκάμμα 2 του Αστερά Βουλιαγμένης, μετά τις εργασίες διαμόρφωσης.

Εικ. 16γ. Τμήμα προϊστορικού οικισμού κάτω από τα κλασικά κτίρια στο σκάμμα 3 του Αστερά Βουλιαγμένης

Εικ. 16δ. Τμήμα προϊστορικού οικισμού κάτω από τα κλασικά κτίρια στο σκάμμα 3 του Αστερά Βουλιαγμένης

Εικ. 16ε. Τμήμα κτιρίου κλασικών χρόνων σε καιρία θέση στο σκάμμα 3 του Αστερά Βουλιαγμένης.

Εικ. 16ζ. Το δεύτερο κλασικό κτίριο στο σκάμμα 3 μετά την κοπή των δέντρων.

Εικ. 16η. Ανασκαφή στο σκάμμα 4 του Αστερά Βουλιαγμένης (δίωτος αμφορέας κατά χώρα).

Εικ. 17α. Ο ναός του Απόλλωνα Ζωστήρα.

Εικ. 17β. Ο σηκός του ναού. Διακρίνονται τα βάθρα των λατρευτικών αγαλμάτων και ο θρόνος του ιερέα.

Εικ. 18α-β. Η αρχαϊκή δεξαμενή του Ιερού του Απόλλωνα Ζωστήρα.

Εικ. 19α-β. Ο Ναός του Απόλλωνα Ζωστήρα πριν τις εργασίες καθαρισμού

Εικ. 20. Κυκλικός πύργος στην Ωκεανίδα.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΔΗΜΟ ΤΩΝ ΚΥΜΙΣΑΛΕΩΝ (ΡΟΔΟΣ) ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2006-2010: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ¹

*Στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη
της πρώτης σύγχρονης ανασκαφείας της Κυμισάλας
και μιας αρχαιολόγου που σημάδεψε ανεξίτηλα
την αρχαιολογία της Δωδεκανήσου.*

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ – ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η Κυμισάλα βρίσκεται στη νοτιοδυτική ακτή της νήσου Ρόδου, περίπου εβδομήντα χιλιόμετρα νότια της πόλης της Ρόδου (**εικ. 1**). Η περιοχή είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της ορεινή, με το όρος Ατάβυρος, το υψηλότερο του νησιού (1215 μ.), να δεσπόζει και να δίνει ξεχωριστή φυσιογνωμία στο γεωφυσικό ανάγλυφο. Εύφορα οροπέδια, κοιλάδες, παράλιες και πεδινές εκτάσεις προσφέρονται για καλλιέργειες, ενώ εκτεταμένες δασικές εκτάσεις δημιουργούν τοπία εξαιρετικού φυσικού κάλλους. Ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Αταβύρου στα βόρεια/βορειοανατολικά και του

---

¹ Οι συγγραφείς επιθυμούν να ευχαριστήσουν όλους όσοι συνέβαλλαν στην ομαλή διεξαγωγή της έρευνας κατά τα έτη 2006-2010: Τα μέλη της επιβλέπουσας Επιστημονικής Επιτροπής, τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Νικόλαο Σταμπολίδη, την Προϊσταμένη της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, δρ. Μελίνα Φιλήμονος, τον καθηγητή του Adelphi University, USA, Αναγνώστη Αγγελαράκη, τον Πολιτικό Μηχανικό, Δρ. Κωσταντίνο Ζάμπα. Όλα τα μέλη της ανασκαφικής ομάδας αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, τοπογράφους, συντηρητές, φοιτητές και τεχνίτες, εργαζόμενους και εθελοντές, οι οποίοι δούλεψαν με ιδιαίτερο ζήλο, συχνά κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Την ομάδα της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου υπό την εποπτεία του καθηγητή Ανδρέα Γεωργόπουλου, η οποία στο πλαίσιο εκπαιδευτικής άσκησης πραγματοποιεί από το 2007 αποτυπώσεις των αρχαιοτήτων. Την ομάδα του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας Nicolaus Copernicus University του Τοριού της Πολωνίας με επικεφαλής τον καθηγητή Mariusz Mielczarek, η οποία συμμετέχει από το 2009 στην έρευνα. Τα Δημοτικά Συμβούλια του τέως Δήμου Αταβύρου στα πρόσωπα των πρώην δημάρχων κ. Παναγιώτη Κυριακούλη και κ. Νικολάου Τσουκαλά, την τέως Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου στο πρόσωπο του τότε Νομάρχη και νυν Περιφερειάρχη Νοτίου Αιγαίου κ. Γιάννη Μαχαίριδη, την Ενοριακή Επιτροπή Αγίου Παντελεήμονα Σιάννων και προσωπικά τον εφημέριο Γεώργιο Καρατζά, καθώς και τους υπόλοιπους κατά καιρούς χορηγούς και συμπαραστάτες της έρευνας: το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), τον Αγροτικό Συνεταιρισμό Έμπωνας, την Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Δωδεκανήσου, τη ΝΕΟΤΕΧ ΕΠΕ (Ρόδος), την Γ. Καπούνταλης & ΣΙΑ ΟΕ (Αθήνα), τη Blue Star Ferries, την ΠΡΟ.ΤΟΥ.Ρ. ΑΕ. (Ρόδος), τις Εκδόσεις Ιαμβλίχους (Αθήνα), την Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία (Ρέθυμνο), το Σωματείο Ξεναγών Δωδεκανήσου, τον Πολιτιστικό Σύλλογο Σιάννων και φυσικά όλους τους ανθρώπους της Μονολίθου, των Σιάννων, του Αγίου Ισιδώρου και της Έμπωνας.

Ακραμίτη² στα νότια, τη θάλασσα στα βόρεια και την επαρχιακή οδό προς τις κοινότητες Σιάννα και Μονόλιθος στα ανατολικά, βρίσκονται διάσπαρτες πολυάριθμες αρχαιολογικές θέσεις (**εικ. 2**) σε μία έκταση που καλύπτει περίπου δέκα τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Επίκεντρο των αρχαιοτήτων αποτελεί ο λόφος του Αγίου Φωκά (**α**), ο οποίος ελέγχει οπτικά μια ευρύτατη περιοχή, φθάνοντας στα βόρεια μέχρι τον Κάστελλο της Κρητηνίας και τον Ατάβυρο και μέχρι τα νησιά Χάλκη, Αλιμνιά, Στρογγύλη και Τραγούσα προς την πλευρά της θάλασσας. Βόρεια και σε συνέχεια του Αγίου Φωκά βρίσκεται ο λόφος Χάρακας (**β**) που φθάνει μέχρι τη θάλασσα, νότια του οι χαμηλοί λόφοι Μαρμαρούνια (**γ**) και Αλώνια (**δ**) και δυτικά του ο λόφος της Κυμισάλας (**ε**). Ανάμεσα στους λόφους του Αγίου Φωκά, των Μαρμαρουνίων και της Κυμισάλας απλώνεται το εύφορο λεκανοπέδιο της Κυμισάλας (**ζ**), σε υψόμετρο 289 μ. Ένα δεύτερο λεκανοπέδιο, των Βασιλικών (**η**), επίσης ορατό από την κορυφή του Αγίου Φωκά, ορίζεται βόρεια από τον ομώνυμο χαμηλό λόφο (**θ**) και στα δυτικά από τον λόφο Ατουμά (**ι**). Στα ανατολικά των λόφων Άγιος Φωκάς και Χάρακας, στην παραλία της Γλυφάδας (**κ**), βρίσκεται το μοναδικό προσβάσιμο σημείο της βραχώδους ακτογραμμής, λιμάνι της περιοχής και κατά την αρχαιότητα. Σημείο αναφοράς για την περιοχή αποτελεί η πηγή Στελιές (**λ**), κοντά στα Μαρμαρούνια, που πρέπει να ανάβλυζε στην ίδια θέση από την αρχαιότητα.

Οι αρχαιολογικές θέσεις του Δήμου των Κυμισαλέων έχουν τη μοναδική τύχη να βρίσκονται εντός της προστατευόμενης περιοχής του δικτύου Natura 2000 Ακραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος (κωδικός GR 4210005)³ (**εικ. 3**), η οποία περιλαμβάνει τους ορεινούς όγκους του Αταβύρου, του Ακραμίτη, την περιοχή γύρω από τον ποταμό Σιαννίτη και τα παράλια από τον κόλπο του Παπαγιώργη έως το ακρωτήριο Αρμενιστής και νότια έως τον κόλπο της Απολακκιάς. Η περιοχή καλύπτει μια έκταση πάνω από εκατόν εβδομήντα χιλιάδες στρέμματα, παρουσιάζει ιδιαίτερο γεωμορφολογικό και οικολογικό ενδιαφέρον και περιλαμβάνει πολλούς τύπους οικοτόπων, όπως τα υποθαλάσσια λιβάδια, τις αμμουδιές με αμμοθίνες και φωκοσπηλιές, τα πευκοδάση και τα αυτοφυή δάση κυπαρισσιού.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Η περιοχή της Κυμισάλας βρίσκεται στο νοτιότατο άκρο της Καμυρίδας Χώρας, του τμήματος δηλαδή του νησιού που ανήκε στην πόλη-κράτος της Κάμιρου (**εικ. 4**), της μιας από τις τρεις πόλεις-κράτη που ίδρυσαν οι Δωριείς όταν εγκαταστάθηκαν στη Ρόδο⁴. Οι τρεις πόλεις, μετά την συνένωσή τους το 408 π.Χ. σε ομόσπονδο κράτος, ενσωματώθηκαν στο σύστημα των δήμων του ροδιακού κράτους. Κάθε μία από αυτές περιελάμβανε έναν αριθμό δήμων, μοιρασμένων στη Ρόδο, στα νησιά και στην απέναντι Μικρασιατική ακτή, την Περαιά, η οποία αποτελούσε επίσης τμήμα του ροδιακού

² Για την αρχική ονομασία του βουνού ως Γραμίθθι (από το επιχώριο φυτό γραμμιθιά ή κοκκορεβιθιά) βλ. Παπαχριστοδούλου 1951, 160.

³ *Official Journal of the European Union* 2006, L 259, 1-104.

⁴ Για τον χάρτη των αρχαίων δήμων της Ρόδου βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 75, **εικ. 3**.

κράτους⁵. Ένας από τους σημαντικότερους και μεγαλύτερους δήμους της Καμίρου ήταν ο δήμος των Κυμισαλέων, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα αρχαιολογικά λείψανα.

Δε σώζονται αρχαίες φιλολογικές πηγές που να αναφέρονται με οποιονδήποτε τρόπο, άμεσο ή έμμεσο, στην περιοχή, στο τοπωνύμιο *Κυμισάλα* ή το δημοτικό *Κυμισαλεύς/είς*. Το τελευταίο μαρτυρείται μόνον επιγραφικά⁶, ενώ το τοπωνύμιο διασώζεται στην περιοχή μέχρι σήμερα. Ο Μαιυρί το θεωρεί προελληνικό όνομα, κατάλοιπο ίσως καρο-λελεγικών πληθυσμών ή «ηχηρό ανατολίτικο όνομα»⁷, ο Τσοπανάκης πρότεινε καρική προέλευση⁸ και ο Fick λυκιακή, καθώς η κατάληψη *-σαλα* τον παρέπεμπε στη λυκιακή *-σαλα*⁹, ενώ οι von Gaertringen¹⁰, E. Biliotti¹¹ και X.I. Παπαχριστοδούλου¹² δεν κατέστη δυνατό να το ετυμολογήσουν.

Η περιοχή της Κυμισάλας πρέπει να κατοικήθηκε ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους, αν και οι σχετικές ενδείξεις είναι ασαφείς. Προέρχονται από αγγεία και χάλκινα όπλα στο μουσείο της Κοπεγχάγης και λίγα αγγεία στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, τα οποία, είτε ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφές του A. Biliotti, είτε έχουν προέλευση τα Σιάννα ή τον Κάστελο¹³. Τα αποτελέσματα της έρευνας των Hope Simpson και Lazenby, καθώς και του Mee για την επισήμανση προϊστορικών καταλοίπων ήταν πενιχρά¹⁴, ενώ αρνητικά ήταν και τα αποτελέσματα της έρευνάς τους στη Γλυφάδα, όπου σύμφωνα με τον Inglieri¹⁵, αλλά και πρόσφατες προφορικές μαρτυρίες, υπήρχαν μυκηναϊκοί τάφοι. Η ύπαρξή τους δεν έχει μέχρι στιγμής επιβεβαιωθεί.

Στην περιοχή όπου εκτείνονται τα κατάλοιπα του δήμου των Κυμισαλέων οδηγεί σύγχρονη δημοτική οδός, που αρχίζει από την επαρχιακή οδό Έμπωνας-Σιάννων και κατηφορίζει προς τα δυτικά (**εικ. 5**), ακολουθώντας, στο μεγαλύτερο μέρος της ίχνη αρχαίας οδού, την οποία είχαν εντοπίσει οι Ιταλοί αρχαιολόγοι σε έρευνα του 1915¹⁶. Η αρχαία οδός συνδέει μεταξύ τους όλες τις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής. Ένα

⁵ Η μέχρι σήμερα έρευνα για τους αρχαίους δήμους της Ρόδου έχει γίνει από τον επίτιμο Έφορο αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου δρ. Ιωάννη Χ. Παπαχριστοδούλου (Παπαχριστοδούλου 1989 και Παπαχριστοδούλου 1996. Βλ. επίσης και Παπαχριστοδούλου 1994², 157-168) και έχει επικεντρωθεί επί το πλείστον στη Λινδία (12 δήμοι) και την Ιαλυσία (12 ή 9 Δήμοι) (Παπαχριστοδούλου 1996, 52-53), ενώ η Καμνίδα μένει να διερευνηθεί περαιτέρω, καθώς λιγότερες είναι οι ενδείξεις και οι γνώσεις μας για τους δήμους της, οι οποίοι υπολογίζονται σε 19 (12 στην Καμνίδα, 1 στην Χάλκη και 6 στη ροδιακή Περαία). Βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 68, 72-74· Παπαχριστοδούλου 2009β. Βλ. επίσης Παπαχριστοδούλου 1994², 163-164. Για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. και von Gaertringen 1917.

⁶ Βλ. παρακάτω σελ. 85-86.

⁷ Παπαϊωάννου 1991, 127, 129.

⁸ Τσοπανάκης 1983, τ. 1, 262.

⁹ Fick 1905, 46.

¹⁰ Von Gaertringen 1892, 308.

¹¹ Biliotti et Cottret 1881, 89. Η υπονοούμενη σύνδεσή του με τη νεκρόπολη («κοιμητήριον») είναι ατυχής, αφού το όνομα Κυμισάλα δεν έχει καμία σχέση με τη ρίζα κοιμ-.

¹² Παπαχριστοδούλου 1951, 33.

¹³ Για τα προϊστορικά ευρήματα βλ. Μαιυρί 1926, 252-253· Mee 1982, 59-60· Benzi 1992, 432-433, πιν. 138c-h, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία. Τα μυκηναϊκά αγγεία στο Μουσείο Ρόδου έχουν αριθμούς 3439, 3384, 3474, 3475.

¹⁴ Hope Simpson and Lazenby 1973, 146-147· Mee 1982, 59. Βλ. και παρακάτω, σημ. 76.

¹⁵ Inglieri 1936, 155.

¹⁶ Μαιυρί 1916, 285-288. Λόγω της πυκνής θαμνώδους βλάστησης δεν έχει ακόμη καταστεί δυνατός ο εντοπισμός της αρχαίας οδού, με εξαίρεση μικρά μόνο τμήματα.

τμήμα της, που συμπίπτει περίπου με την σύγχρονη δημοτική οδό, περνά από τις θέσεις Αλώνια και Στελιές και φθάνει στα Μαρμαρούνια, λόφο με εκτεταμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Από εκεί κατευθύνεται βόρεια προς την ακρόπολη του Αγίου Φωκά, όπου διέρχεται από τους δυτικούς πρόποδες του λόφου. Στις δυτικές υπώρειες του Αγίου Φωκά, καθώς και στην ανατολική, τη βόρεια και τη βορειοδυτική κλιτύ του απέναντι λόφου της Κυμισάλας απλώνεται η κεντρική νεκρόπολη του δήμου των Κυμισαλέων.

Ένα παρακλάδι της οδού, όπως διαπιστώθηκε στη σύγχρονη έρευνα, ανηφορίζει από τη νεκρόπολη στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου του Αγίου Φωκά και αφού περάσει από αρχαίο λατομείο και υψηλότερα από αναλημματικούς περιβόλους, καταλήγει στην κορυφή, όπου σώζεται ναός.

Πρόσβαση στην κορυφή της ακρόπολης υποθέτουμε ότι πρέπει να υπήρχε και από το διάσελο που σχηματίζεται ανάμεσα στους λόφους του Αγίου Φωκά και των Μαρμαρουνίων, όπου έφτανε ένα παρακλάδι της αρχαίας οδού, διασχίζοντας τη δυτική κλιτύ του λόφου των Μαρμαρουνίων¹⁷. Από εδώ πιθανότατα η αρχαία οδός διακλαδιζόταν και προς τα βορειοανατολικά και κατευθυνόταν στα Μονοσύρια, στον όρμο της Γλυφάδας¹⁸, το αρχαίο λιμάνι των Κυμισαλέων, όπου στην παραλιακή έκταση σώζονται οικιστικά κατάλοιπα ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής, ενώ δυτικά και ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Γλυφάδας, στις υπώρειες των λόφων, έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία.

Από τις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου του Αγίου Φωκά η αρχαία οδός κατευθύνεται, κατά τους Ιταλούς, προς τη θέση Βασιλικά στα βορειοδυτικά¹⁹, όπου διατηρούνται σε μεγάλη έκταση τα εντυπωσιακά κατάλοιπα ενός οικιστικού κέντρου. Οικιστικοί πυρήνες έχουν, επίσης, εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις, όπως στις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου Κυμισάλα, στη θέση Καμπάνες, στις νότιες υπώρειες του λόφου Νάπες, ανατολικά των Βασιλικών, στον λόφο Χάρακας, στη θέση Στελιές, ενώ αξιόλογος πρέπει να ήταν και ο οικισμός της Γλυφάδας.

Η περιοχή είχε χαρτογραφηθεί επί Ιταλοκρατίας και οι παραπάνω αρχαιολογικές θέσεις είχαν συμπεριληφθεί, μαζί με όλες τις υπόλοιπες του νησιού, στην *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*²⁰. Έκτοτε υπήρχε μόνον ο χάρτης της Γ.Υ.Σ., μέχρι το έτος 2008, όταν πραγματοποιήθηκε, με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου, η νέα ψηφιακή χαρτογράφηση (1:5000) της ευρύτερης περιοχής ενδιαφέροντος με φωτογραφικό υπόβαθρο (εικ. 2)²¹. Κατά το έτος 2009

¹⁷ Maiuri 1916, 288-289.

¹⁸ Maiuri 1916, 291.

¹⁹ Maiuri 1916, 286.

²⁰ Inglieri 1936, 50-58. Για τις αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής, βλ. επίσης Maiuri 1916· Hope Simpson και Lazenby 1973, 146-147· Mee 1982, 105-106· Στεφανάκης 2009.

²¹ Το έργο έγινε από τους Αγρονόμους Τοπογράφους Μηχανικούς κα. Δόμνα Αναγνωστοπούλου και κο Γεώργιο Ν. Μακρή. Στο πλαίσιο της χαρτογράφησης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: 1. Με επιφανειακή έρευνα και καταγραφές GPS εντοπίστηκαν νέες αρχαιολογικές θέσεις και τοποθετήθηκαν στον χάρτη. 2. Διασαφηνίστηκε και ενημερώθηκε πλήρως το οδικό δίκτυο, ιδίως ως προς τους αγροτικούς χωματόδρομους. 3. Εντοπίστηκαν και τοποθετήθηκαν στον χάρτη όλες οι νεότερες κατασκευές. 4. Σε συνεργασία με κατοίκους της περιοχής καταγράφηκαν πολλά τοπωνύμια, εντοπίστηκε η περιοχή στην οποία αναφέρονται και τοποθετήθηκαν στο χάρτη. 5. Παράλληλα, ιδρύθηκε επί του εδάφους το δίκτυο των σταθερών σημείων, το οποίο θα επιτρέψει την ένταξη σε ενιαίο χάρτη όλων των μελλοντικών αποτυπώσεων. 6. Έγινε αποτύπωση και ένταξη στον αρχαιολογικό χάρτη των τάφων που αποκαλύφθηκαν μέχρι τώρα στη νεκρόπολη (τομείς I (εικ. 21) και III), καθώς και του ανασκαφικού κανάβου.

ολοκληρώθηκε και ο ορθοφωτοχάρτης της περιοχής από την ομάδα της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών (ΣΑΤΜ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου²².

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η περιοχή, λόγω του μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει, προσείλκυσε από νωρίς περιηγητές και αρχαιοδίφες.

Μια πρώτη, πολύ σύντομη, καταγραφή-παρατήρηση των αρχαιοτήτων έκανε το 1422 ο Φλωρεντίνος Christopher Buondelmonte στην αναφορά του για τα νησιά του Αιγαίου προς τον Καρδινάλιο Jordan de Ursinis²³, ενώ άγνωστο προς το παρόν παραμένει εάν και άλλοι περιηγητές του Μεσαίωνα έχουν καταγράψει τις αρχαιότητες της περιοχής²⁴.

Από τον 19^ο αι. και μετά διάφοροι περιηγητές, αρχαιογνώστες και αρχαιολόγοι επισκέφθηκαν τον χώρο και περιέγραψαν τις σωζόμενες αρχαιότητες²⁵. Ανάμεσα σε αυτούς οι σημαντικότεροι είναι: ο Ludwig Ross το 1843²⁶ και το 1844²⁷, ο Άγγλος αντιπρόξενος στη Μυτιλήνη και αρχαιοδίφης Charles Newton το 1853, ο οποίος συνέλεγε αρχαιότητες για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου²⁸, ο Victor Guérin μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1854²⁹ και ο ζωγράφος Albert Berg το 1862³⁰.

Μέχρι και τα χρόνια του Berg τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής βόρεια του Ακραμίτη έτειναν να ταυτιστούν με την αρχαία Κάμιρο, καθώς κάλυπταν μια εξαιρετικά μεγάλη έκταση, που μπορούσε να δικαιολογήσει την ταύτισή τους με μία εύρωστη αρχαϊκή πόλη-κράτος. Άλλωστε, οι ανασκαφές των Alfred Biliotti και August Salzmann που έφεραν στο φως την αρχαία Κάμιρο (1859-1868) δεν είχαν ακόμη ξεκινήσει³¹. Μια άλλη ισχυρή ένδειξη για την παραπάνω ταύτιση, απετέλεσε και το διατηρούμενο μέχρι σήμερα τοπωνύμιο «Κάμειρος Ρένη», σε θέση δυτικότερα των Βασιλικών, κοντά στην ακτή³².

Το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της έλλειψης προστασίας των αρχαιοτήτων από την οθωμανική διοίκηση και με διάφορα πολιτικά και οικονομικά ανταλλάγματα, κάποιες ξένες αρχαιολογικές αποστολές εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία για να

---

²² Για τον ορθοφωτοχάρτη εργάστηκαν οι φοιτητές κ.κ. Κ. Σχοινάς, Κ. Σωτηροπούλου, Σ. Κυπαρίσση και Μ. Στεργίου, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Ανδρέα Γεωργόπουλου και της κας. Σέβης Ταπεινάκη.

²³ Buondelmonte 1422, 73.

²⁴ Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Παπαϊωάννου 1989, 17, υπάρχει πλούσιος κατάλογος εργογραφίας για τη Ρόδο από το 1101 ως το 1900, ο οποίος παραμένει άγνωστος και κυρίως αμετάφραστος. Βλ. για παράδειγμα Μαυρής 1965, λμ 4537-4879.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Μαΐλλης κ.ά. 2002, 142. Επίσης, Brisch 2005, 198-203 για μια σύντομη αναφορά στην αρχαιολογική δραστηριότητα στη Ρόδο κατά τον 19^ο αι.

²⁶ Ross 1845, 112.

²⁷ Ross 1852, 61-63.

²⁸ Newton 1865, 202-205· Newton 1977-79², 107-137. Για το έργο του Newton βλ. Jebb 1895, 81-85· Brisch 2005, 201. Επίσης, Μαΐλλης κ.ά. 2002, 142. Το 1861 ο Newton ανέλαβε τη διεύθυνση του Τμήματος Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου.

²⁹ Guérin 1854.

³⁰ Berg 1862, 149-153.

³¹ Ωστόσο, ακόμη και μετά τον εντοπισμό της Καμίρου, και ενώ ο Α. Biliotti έκανε πλέον λόγο για την αρχαία Κυμισάλα, ο Torr (1885, 4-5) πρότεινε την ταύτιση του χώρου με την αρχαία Κρητηνία.

³² Ross 1845, 112 και σημ. 50· Ross 1852, 62-63· Guérin 1854, 289· Berg 1862, 149-150, 153.

εμπλουτίσουν τις συλλογές μουσειών του εξωτερικού με τις αρχαιότητες της Ρόδου³³. Από το 1859 ο Άγγλος πρόξενος στη Ρόδο Α. Biliotti διεξήγαγε μαζί με τον Γερμανό Α. Salzmann σειρά ανασκαφών στην Καμιρίδα και στην Ιαλυσία, για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου³⁴. Το 1870 ο Α. Biliotti έφτασε στον Άγιο Φωκά και ερεύνησε μέρος της νεκρόπολης της Κυμισάλας³⁵, όπου φέρεται να ανέσκαψε κυρίως τάφους των Αρχαϊκών χρόνων³⁶. Πιθανότατα τότε εντοπίστηκαν για πρώτη φορά και οι περίφημες κύλικες τύπου Σιάννων (*Sianna cups*)³⁷. Σημαντικός αριθμός αγγείων από την έρευνα αυτή έφθασε σε μουσεία του εξωτερικού, όπως στο Βρετανικό Μουσείο και το Βασιλικό Μουσείο του Βερολίνου³⁸. Την περιοχή περιηγήθηκαν στη συνέχεια ο αδελφός του ανασκαφέα και σε κάποιες περιπτώσεις συνανασκαφέας³⁹ Edward Biliotti και ο Αββάς Cottret,⁴⁰ και λίγο αργότερα, το 1892, ο Hiller von Gaertringen⁴¹.

Όταν οι ανασκαφές των Α. Biliotti και Salzmann διεκόπησαν από τη νέα νομοθεσία της τούρκικης κυβέρνησης στα τέλη του 19^{ου} αι., η μερικώς ανασκαμμένη νεκρόπολη έμεινε έρμαιο στα χέρια ντόπιων αρχαιοκαπήλων. Η απομόνωση και το δύσβατο της περιοχής, σε συνδυασμό με την αδιαφορία των αρχών, οδήγησαν σε μια άνευ προηγουμένου τυμβωρυχία, με αποτέλεσμα να πουληθούν στο εξωτερικό πολλά ευρήματα από την περιοχή της Κυμισάλας⁴².

Τον Σεπτέμβριο του 1905 την περιοχή περιηγήθηκε για τρεις ημέρες ο Δανός

³³ Παπαχριστοδούλου 2007, 17-50 και κυρίως 18-19. Επίσης, Τριανταφυλλίδης 2009, 41.

³⁴ Για τις ανασκαφικές δραστηριότητες των Α. Biliotti και Α. Salzmann στη Ρόδο βλ. Challis 2008, 146-147. Για τον Α. Biliotti γενικότερα βλ. Holland and Markides 2008², 88-89.

³⁵ Επιστολή προς τον Ch. Newton, 19 Μαΐου 1870, στο Βρετανικό Μουσείο.

³⁶ Smith 1883, 136. Βλ. και Smith 1885, 371, όπου γίνεται αναφορά στις αρχαιότητες και τα ημερολόγια των ανασκαφών του Α. Biliotti στην Ρόδο, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο (τα ημερολόγια έχουν τη μορφή επιστολών προς τον εκάστοτε χρηματοδότη των ανασκαφών και δεν προσφέρουν καμία ουσιαστική πληροφορία) και στο προβλήματα ταύτισης των αρχαιοτήτων που αναγράφονται, καθώς και σε μια ποσότητα 2500 αντικειμένων, τα οποία διοχετεύτηκαν στην αγορά μέσω δημοπρασίας του οίκου Sotheby's (*Priced Catalogue of a Collection of Antiquities and Miscellaneous Works of Art Excavated in Rhodes*, 3-5 December 1885, London). Επίσης, Maiuri 1928, 84, όπου γίνεται αναφορά σε ανασκαφή μυκηναϊκών, αρχαϊκών και κλασικών τάφων στο λόφο της Κυμισάλας.

³⁷ Για τις κύλικες τύπου Σιάννων βλ. ειδικότερα Brijder 1979· Brijder 1983· Brijder 1991· Brijder 2000.

³⁸ Βλ. Furtwängler 1887, 138-154, για έναν σημαντικό αριθμό αγγείων που εισήχθησαν στο Βασιλικό Μουσείο του Βερολίνου κατά το έτος 1885, ως αποτέλεσμα των ανασκαφών του Α. Biliotti στα Σιάννα (νεκρόπολη Κυμισάλας). Επίσης, Smith 1884, για αγγεία με την ίδια προέλευση στο Βρετανικό Μουσείο. Βλ. και παρακάτω, σημ. 55.

³⁹ Smith 1883, 136.

⁴⁰ Biliotti et Cottret 1881. Η εργασία τους μεταφράστηκε συγχρόνως στην Ελληνική από τους Μαλλιαράκη και Καραβοκυρό. Για μια σύντομη παρουσίαση του έργου τους βλ. Παπαχριστοδούλου 1994², 423-426.

⁴¹ Von Gaertringen *IG XII*, 1. *IG XII 3* και *IG Supplementum* 1904.

⁴² Μεγάλη ζημιά προκλήθηκε και από την εταιρεία Société de la Régie des tabacs de l'Empire Ottomans, η οποία ιδρύθηκε το 1883, με σκοπό τον έλεγχο του καπνού. Οι άνθρωποι της, κατ' εντολή των τριών πρακτόρων της εταιρείας, Αβεδίν Πασά, Α. Biliotti και Ακάβη, περιδιάβαιναν την ύπαιθρο της Ρόδου εκβιάζοντας τους αγρότες ότι δε θα αγοράσουν τη σοδειά τους, εάν εκείνοι δεν τους παραδώσουν προηγούμενος αρχαία αντικείμενα (Μαΐλλης κ.ά. 2002, 260). Βλ. και απόσπασμα της υπ' αριθμ. 135 αναφοράς του Προξένου της Ελλάδας στη Ρόδο, Σ. Κιουζέ Πεζά, προς την ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινουπόλεως, 02, Μαΐου 1905 (Κ. Τσαλαχούρης, *Εφημερίδα «Η Ροδιακή»*, 06.06.1979). Την έξαρση της αρχαιοκαπηλίας στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. περιέγραψε με γλαφυρό τρόπο και ο Α. Maiuri (Παπαϊωάννου 1991, 120-121). Βλ. επίσης, Sørensen and Pentz 1992, 125.

αρχαιολόγος K.F. Kinch⁴³, καταγράφοντας στο ημερολόγιό του και σχεδιάζοντας ορατές αρχαιότητες στην Κυμισάλα, τα Βασιλικά και την ακρόπολη του Αγίου Φωκά⁴⁴.

Η πρώτη συστηματική αρχαιολογική έρευνα έγινε από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, το 1913, πριν ακόμη την ιταλική κατοχή των Δωδεκανήσων. Οι αρχαιολόγοι L. Pernier και G.G. Roggo πραγματοποίησαν επιφανειακή έρευνα στην περιοχή, όπως και σε όλη τη δυτική παραλία του νησιού⁴⁵. Ακολούθησε, το 1915, επιφανειακή έρευνα και μικρής έκτασης ανασκαφή στο ναό της ακρόπολης του Αγίου Φωκά και στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας από τον Amedeo Maiuri, Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου από το 1916 μέχρι το 1924⁴⁶. Η ιταλική έρευνα αυτής της περιόδου αποτέλεσε ένα σημαντικό οδηγό για τη μετέπειτα έρευνα, καθώς αποτύπωσε για πρώτη φορά με αξιοπιστία τις αρχαιότητες της περιοχής⁴⁷.

Πολλά χρόνια μετά την έρευνα του Maiuri, το 1970, πραγματοποιήθηκε μια ακόμη σημαντική αρχαιολογική περιοδεία στην ύπαιθρο της Ρόδου από τους R. Hope Simpson και J.F. Lazenby, οι οποίοι με στόχο την επισήμανση προϊστορικών θέσεων επισκέφτηκαν τα Βασιλικά, τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, τον Άγιο Φωκά και τη Γλυφάδα⁴⁸. Το 1982 ο C. Mee συμπεριέλαβε θέσεις της περιοχής στην επιφανειακή έρευνά του για αρχαιότητες της Εποχής του Χαλκού⁴⁹.

Πέραν της ιταλικής ανασκαφής των αρχών του προηγούμενου αιώνα και μέχρι το καλοκαίρι του 2006, στην περιοχή είχαν γίνει μόνο μικρής κλίμακας σωστικές ανασκαφές και καθαρισμοί από την ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Συγκεκριμένα, το 1968 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή από την Ηώ Ζερβουδάκη στις θέσεις «Σκαλί» και «Τούρματα», στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά και τους ανατολικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας αντίστοιχα⁵⁰. Το 1975 πραγματοποιήθηκε, υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Κωνσταντίνου Κατραλή, καθαρισμός στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά, σε μνημειακό τάφο στη θέση Αλώνια, και στον λόφο των Βασιλικών⁵¹, ενώ το 1982 ερευνήθηκε ανασκαφικά ένα κτήριο στα Βασιλικά από τον Ευάγγελο Κακαβογιάννη⁵².

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΥΜΙΣΑΛΑ (2006-2010)

Το 2006 η ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στο πλαίσιο της προσπάθειάς της για ανάδειξη των αρχαιοτήτων της περιοχής, έκανε αποδεχτή την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου για από κοινού διενέργεια αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή της Κυμισάλας. Η νέα αυτή αρχαιολογική έρευνα αποτελεί ουσιαστικά τη δεύτερη, μετά την ανασκαφή στο ιερό του

⁴³ Για την ερευνητική δράση του Kinch στη Ρόδο βλ. Sørensen 1992.

⁴⁴ Sørensen and Pentz 1992, 124-129.

⁴⁵ Pernier 1914, 236-242. Βλ. και σύντομη αναφορά στο *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 26, Oct. 1914-March 1915, 41. Επίσης, Maiuri 1928, 83. Για την αρχαιολογική πολιτική των Ιταλών στη Ρόδο βλ. Veronese 2007.

⁴⁶ Maiuri 1916, 285-298 (βλ. και σύντομη αναφορά από τον Schweiter 1922, 334-336) και Maiuri 1928, 83-84.

⁴⁷ Maiuri 1916, 285, εικ. 1.

⁴⁸ Hope Simpson and Lazenby 1973, 146-147.

⁴⁹ Mee 1982, 105-107.

⁵⁰ Κωνσταντινόπουλος 1969. Βλ. και σύντομη αναφορά από τον Fraser 1970-1971, 32.

⁵¹ Ημερολόγιο ανασκαφής στην ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

⁵² Ημερολόγιο ανασκαφής στην ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

Ερεθιμίου Απόλλωνος στον Θεολόγο⁵³, συστηματική ανασκαφή στην ύπαιθρο της Ρόδου. Έχει επικεντρωθεί κατά κύριο λόγο στον λόφο του Αγίου Φωκά και στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας, με στόχο να διευκρινιστούν τα χρονολογικά όρια και η έκταση της νεκρόπολης.

Την έρευνα συνεπικουρεί η Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, στο πλαίσιο πρωτοκόλλου συνεργασίας που έχει συναφθεί με το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών σε ακαδημαϊκό (ερευνητικό και εκπαιδευτικό) επίπεδο, ενώ στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος Κινητικότητας Διδασκόντων και Φοιτητών *Erasmus* και *Erasmus Placement*, στην έρευνα συμμετέχουν και μεταπτυχιακοί φοιτητές από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου Nicolaus Copernicus του Τορνι της Πολωνίας, υπό την εποπτεία του καθηγητή Mariusz Mielczarek.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η νέα έρευνα ήρθε αντιμέτωπη με έναν αριθμό προβλημάτων τα οποία μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Στη μεγάλη διασπορά των αρχαιοτήτων, η οποία δυσχεραίνει την κατανόηση του χώρου και τον προσδιορισμό της σχέσης των αρχαιολογικών θέσεων μεταξύ τους.

2. Στην αρχαιοκαπηλία, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ανθούσε στο χώρο μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και ήταν συχνά συνδεδεμένη με την «αρχαιολογική έρευνα». Όπως διαπιστώθηκε κατά την πρόσφατη ανασκαφική έρευνα οι περισσότεροι από τους πεντακόσιους περίπου τάφους που βρέθηκαν ανοιχτοί, μόνο στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας, πρέπει να είναι αποτέλεσμα τόσο της «ανασκαφικής» δράσης του A. Biliotti, όσο και της αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας, κυρίως στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵⁴. Αντίθετα, πολύ λιγότεροι είναι οι συστηματικά ερευνημένοι. Συνέπεια της παραπάνω κατάστασης είναι να αγνοείται ο μεγαλύτερος όγκος των ευρημάτων των παρελθόντων χρόνων, ενώ για τα πολυάριθμα αγγεία που βρίσκονται στα μουσεία του εξωτερικού καταγράφεται μεν ως προέλευση η Κυμισάλα ή τα Σιάννα⁵⁵, το ακριβές όμως ανασκαφικό τους πλαίσιο παραμένει ασαφές. Η εξαιρετική, πάντως, κατάσταση διατήρησης όλων αυτών των αγγείων ενισχύει την υπόθεση ότι προέρχονται από τάφους.

3. Στην αυτοφυή βλάστηση, η οποία αναπτύχθηκε με οργιώδεις ρυθμούς στα νεώτερα χρόνια, όπως φαίνεται από τις μαρτυρίες των παλαιότερων περιηγητών και

⁵³ Για την ανασκαφική έρευνα στο Ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνα βλ. Μαραγκού και Παπαχριστοδούλου 1989-1993· Τριανταφυλλίδης 2003. Για τον Ερεθίμιο Απόλλωνα γενικότερα βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 107 κ.ε., 162 κ.ε., 204 κ.ε. Επίσης, Jacopi 1932α.

⁵⁴ Ο Kinch το 1905 αναφέρει «several thousand tombs» ανοικτούς στη νεκρόπολη της Κυμισάλας (Sørensen and Pentz 1992, 125).

⁵⁵ Pernier 1914, 240. Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία αγγείων της περιοχής στο Βρετανικό Μουσείο, στο Λονδίνο (βλ. ενδεικτικά τη μελανόμορφη κύλικα τύπου Σιάννων (575-525 π.Χ.), British Museum: B379 [CVA British Museum 2, ΠΙΗε.4, PL.(66) 8.2A-C], ή την αθηναϊκή ερυθρόμορφη υδρία (475-425 π.Χ.), British Museum: E190 [CVA British Museum 6, ΠΙ.Ι.С.4, PL.(361) 86.3]) και στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης, ενώ πολλά εμφανίζονται επίσης και στις συλλογές του Βερολίνου (Furtwängler 1886, 133 κ.ε.), της Καρλσρούης, της Κοπεγχάγης (Hope Simpon and Lazenby 1973, 147, σημ. 111-112· Furumark 1941, 590, 653, 649, 601, 611, 614, 628, 630, 634· Stubbings 1951, 13.) και του Μπέρκλεϋ των ΗΠΑ.

ερευνητών⁵⁶ και από δημοσιευμένες φωτογραφίες της αρχαιολογικής έρευνας των Ιταλών, στις οποίες το τοπίο εμφανίζεται χέρσο και βραχώδες⁵⁷. Το δάσος που σήμερα καλύπτει σχεδόν το 100% της νεκρόπολης και το μεγαλύτερο μέρος γενικότερα του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και η πυκνή θαμνώδης βλάστηση που δύσκολα αφαιρείται, αποκρύπτουν τις σωζόμενες αρχαιότητες και έχουν προκαλέσει καταστροφές σε θεμελιώσεις κτηρίων και σε τάφους, στους προθαλάμους των οποίων φυτρώνουν συχνά πεύκα δυσχεραίνοντας την έρευνά τους.

4. Στην αγροτοκτηνοτροφική δραστηριότητα και στις επεμβάσεις τις οποίες αυτή συνεπάγεται, όπως διανοίξεις αγροτικών δρόμων, κατασκευές παραπηγμάτων και άλλων πρόχειρων αντιαισθητικών κατασκευών. Ένα πρόσφατο κρούσμα ήταν η καταστροφή από παράνομη διάνοιξη αγροτικής οδού πολλών τάφων, καθώς και των μεγάλων ταφικών βάθρων τα οποία αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη το 1968 στη θέση «Σκαλί» (βλ. παρακάτω, σελ. 77-78). Καταστροφή τάφων πρέπει να έχει προκαλέσει και η αυθαίρετη διάνοιξη, πριν μερικά χρόνια, αντιπυρικής ζώνης ανάμεσα στους λόφους Κυμισάλα και Άγιος Φωκάς. Τέλος, στη ανεξέλεγκτη βοσκή αμνοεμφίων οφείλονται φθορές και κατακρημνίσεις αρχαίων τοίχων.

5. Στην πάγια ανά τους αιώνες τακτική της λιθολόγησης των αρχαίων κτισμάτων για εύκολη εξοικονόμηση οικοδομικού υλικού. Μεγάλες ποσότητες δομικού υλικού από τις αρχαιολογικές θέσεις της Κυμισάλας είναι πιθανόν ότι χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση των ιπποτικών κάστρων της Μονολίθου⁵⁸ και των Σιάννων⁵⁹ και των τεσσάρων παράλιων πύργων και παρατηρητηρίων (εικ. 6)⁶⁰, καθώς και για την οικοδόμηση, στους νεώτερους χρόνους, των παρακείμενων χωριών Μονολίθος⁶¹ και Σιάννα ή για την ανέγερση ξηρολιθικών τοίχων αγροτεμαχίων. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη τουλάχιστον τριών ασβεστοκάμινων στην περιοχή –ένα μάλιστα από αυτά βρίσκεται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο των Βασιλικών– καθώς και η προφορική παράδοση ότι δώδεκα(!) αγάλματα από το ναό του Αγίου Φωκά, κονιορτοποιήθηκαν το 1883, προκειμένου να γίνει η εσωτερική επίχριση του Ιερού Ναού Αγίου Παντελεήμονος Σιάννων⁶², πληροφορία η οποία βέβαια δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έρευνα των πρώτων πέντε ετών (2006-2010) επικεντρώθηκε στον λόφο του Αγίου

⁵⁶ Χαρακτηριστική είναι η φράση των Biliotti και Cottret, οι οποίοι κατευθυνόμενοι από την ακρόπολη του Αγίου Φωκά προς το λόφο των Μαρμαρουνίων, κατηφόριζαν «προς τας τρεις πεύκας», έναν χώρο που σήμερα είναι πυκνά δασωμένος (Biliotti et Cottret 1881, 88). Αντίθετα για τα Βασιλικά, όπου σήμερα δεν υπάρχει ιδιαίτερη βλάστηση, ο Guégin αναφέρει το 1854 ότι «είναι ένας ανακατεμένος σωρός από κατεδαφισμένους ογκόλιθους, στο μέσο του οποίου υψώνονται πεύκα και κυπαρίσσια που ριζώσανε από παντού, καθώς και μια πυκνή συστάδα από θάμνους και βάλτους». (Παπαϊωάννου 1989, 289). Κάτι ανάλογο αναφέρουν και οι Biliotti et Cottret 1881, 84: «...Πυκνόν δάσος πεύκων και κυπαρίσων καθιστά δυσχερή την είσοδον και πλησίασιν και την μελέτην του οροπεδίου τούτου (των Βασιλικών)...».

⁵⁷ Pernier 1914, 236-242· Maiuri 1916· Maiuri 1928.

⁵⁸ Στεφανίδου 2004, 72· Στεφανίδου 2001, 205.

⁵⁹ Στεφανίδου 2004, 71-72· Στεφανίδου 2001, 204.

⁶⁰ Στεφανίδου 2004, 47· Στεφανίδου 2001, 215.

⁶¹ Smith 1883, 139, για μια εντοιχισμένη επιγραφή άγνωστης προέλευσης στην εκκλησία της Μονολίθου.

⁶² Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των ντόπων. Ο Kinch (Sørensen and Pentz 1992, 126) και ο Maiuri (1916, 294) αναφέρουν, επίσης, ότι το άγαλμα του ναού της ακρόπολης του Αγίου Φωκά είχε αυτή την κατάληξη.

Φωκά και τον λόφο της Κυμισάλας, ενώ μελλοντικά υπάρχει πρόθεση για επέκτασή της και στη θέση Βασιλικά.

Για τη διευκόλυνση της έρευνας η περιοχή διαιρέθηκε σε τέσσερεις τομείς (**εικ. 7**): α) Στον τομέα Ι, ο οποίος εκτείνεται στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά, όπου προεκτείνεται η νεκρόπολη της Κυμισάλας, ενώ υψηλότερα στη δυτική πλαγιά βρίσκεται το αρχαίο λατομείο. Στον τομέα Ι εντάσσεται και η θέση «Σκαλί», όπου πραγματοποιήθηκε έρευνα από την Ηώ Ζερβουδάκη το 1968. β) Στον τομέα ΙΙ, στην κορυφή της ακρόπολης του Αγίου Φωκά, όπου βρίσκεται ναός και λίγο χαμηλότερα αναλημματικοί τοίχοι οχυρωματικού χαρακτήρα. γ) Στον τομέα ΙΙΙ, στην ανατολική και βορειοανατολική πλαγιά του λόφου της Κυμισάλας, όπου εκτείνεται η αρχαϊκή και κλασική νεκρόπολη. Σε αυτό το τμήμα της νεκρόπολης, όπως διαπιστώθηκε κατά την πρόσφατη έρευνα, πρέπει να επικεντρώθηκε, τόσο η έρευνα των Salzmann και Α. Biliotti, όσο και η μεταγενέστερη αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα. Στον τομέα ΙΙΙ εντάσσεται και η θέση «Τούρματα», όπου πραγματοποιήθηκε έρευνα από την Ηώ Ζερβουδάκη το 1968. δ) Στον τομέα ΙV, στον οποίο ανήκει συστάδα ελληνιστικών τάφων και ταφικών μνημείων, στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας με κατά χώρα σωζόμενα ενεπίγραφα βάρθρα.

1. Ακρόπολη του Αγίου Φωκά (Τομέας ΙΙ)

Η κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά (**εικ. 2.α, εικ. 5**) (Τομέας ΙΙ) είχε ήδη από το 19^ο αιώνα διακριθεί ως η οχυρή ακρόπολη της περιοχής, με κύρια χαρακτηριστικά της το ναό και τους ισχυρούς οχυρωματικούς περιβόλους⁶³.

1.1. Ο Ναός

Στην κορυφή της ακρόπολης βρίσκεται ναός (**εικ. 8**), στον οποίο, μετά τον καθαρισμό και αποτύπωση του Kinch το 1905⁶⁴ και την επιφανειακή έρευνα των Pernier και Roggo το 1913⁶⁵, ακολούθησε το 1915 σύντομη ανασκαφική έρευνα από τον Maiuri⁶⁶. Νοτιοδυτικά και κοντά στον ναό ο Ιταλός αρχαιολόγος βρήκε και αποξήλωσε τα κατάλοιπα του βυζαντινού παρεκκλησιού του Αγίου Φωκά, από τον οποίο πήρε το όνομά του ο λόφος⁶⁷. Το 1975 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ⁶⁸, αλλά έκτοτε πυκνή θαμνώδης βλάστηση κάλυψε μεγάλο μέρος του ναού. Οι ρίζες των θάμνων είχαν προκαλέσει, μάλιστα, αποκολλήσεις και μετατοπίσεις λίθων της τοιχοδομίας του. Το 2006 έγινε για δεύτερη φορά καθαρισμός από τη βλάστηση, τόσο στο ναό όσο και στον οχυρωματικό περίβολο στη δυτική πλαγιά, εργασία ιδιαίτερη δύσκολη λόγω της σύστασης της βλάστησης, που γι' αυτό δεν έγινε δυνατόν να επεκταθεί και σε άλλα

⁶³ Για την ακρόπολη γενικότερα βλ. Ross 1852, 61· Guerin 1854, 291· Berg 1862, 151· Newton 1865, 203· Biliotti et Cottret 1881, 86-88· Pernier 1914, 237-238· Maiuri 1916, 291-294· Maiuri 1928, 83-84· Inglieri 1936, 50-51· Hope Simson and Lanzenby 1973, 146-147· Mee 1982, 59· Sørensen and Pentz 1992, 126-128· Στεφανάκης 2009, 98.

⁶⁴ Sørensen and Pentz 1992, 126-128.

⁶⁵ Pernier 1914, 238.

⁶⁶ Maiuri 1916, 285-298· Maiuri 1928, 83-84.

⁶⁷ Μετά φόβου Θεού(!), όπως ο ίδιος γράφει αργότερα στα απομνημονεύματά του: «...συγχώρεσε με ώ μεγαλε Αγιε της Ορθόδοξης αγιογραφίας» (Παπαϊωάννου 1991, 129). Για το παρεκκλήσι του Αγίου Φωκά βλ. Maiuri 1916, 294-295· Biliotti et Cottret 1881, 86.

⁶⁸ Από τον αρχαιολόγο Κωνσταντίνο Κατραλή.

σημεία της ακρόπολης.

Ο ναός έχει οικοδομηθεί επάνω στον ισοπεδωμένο φυσικό βράχο, ο οποίος σε αρκετά σημεία βρίσκεται περίπου σχεδόν στο επίπεδο του δαπέδου του σηκού, ενώ αντίθετα στον πρόναο εντοπίστηκε περίπου 2 μ. χαμηλότερα. Το οικοδόμημα έχει προσανατολισμό Α-Δ με είσοδο στα ανατολικά και αποτελείται από κλειστό πρόναο⁶⁹ και σηκό. Οι εξωτερικές διαστάσεις του οικοδομήματος είναι 13,50 μ. μέγιστο μήκος και 5,80 μ. μέγιστο πλάτος. Σώζεται μόνον ο κατώτερος δόμος της ανωδομής του, ενώ πεσμένοι στο εσωτερικό του σηκού βρίσκονται λίθοι από τον δεύτερο δόμο του βορείου τοίχου του. Οι λίθοι, όπως φαίνεται σε φωτογραφία της ιταλικής δημοσίευσης⁷⁰, είχαν επανατοποθετηθεί στην αρχική τους θέση κατά την ιταλική ανασκαφή του 1915, κατέπεσαν όμως και πάλι, προφανώς από ανθρώπινη παρέμβαση. Το ύψος των δύο δόμων έφτανε το 1,22-1,23 μ. Οι λίθοι είναι από ντόπιο γκριζό ασβεστόλιθο, γνωστό ως λάρτιο λίθο⁷¹, έχουν ορθογώνιο σχήμα με έντονη κύφωση στην εξωτερική τους όψη και περιτένεις. Αντίθετα, η εσωτερική τους όψη είναι ακανόνιστη, στοιχείο που υποδηλώνει ότι εσωτερικά ο τοίχος ήταν κτισμένος με μικρούς λίθους. Όμοια τοιχοδομία ίσως είχε και το ανώτερο μέρος των τοίχων σε όλο το πάχος τους. Από αυτή την εσωτερική τοιχοδομία πρέπει να προέρχονται οι μικροί μεγέθους ορθογωνισμένοι ή ακανόνιστοι λίθοι, που σήμερα βρίσκονται διάσπαρτοι, τόσο στο εσωτερικό του ναού, όσο και εξωτερικά αυτού, κυρίως στα δυτικά του. Οι μακριοί τοίχοι του ναού, τόσο στην πρόσοψη όσο και στην πίσω όψη, έχουν ημικυκλικές απολήξεις που δημιουργούνται από την έντονη κύφωση των λίθων τους σχηματίζοντας είδος παρασιτάδων στις τέσσερις εξωτερικές γωνίες του ναού (**εικ. 9**). Οι ημικυκλικές απολήξεις στην πρόσοψη φέρουν ίχνη ακανόνιστων κατακόρυφων γλυφών που παραπέμπουν σε ημικίονες. Σε επαφή με τη βόρεια παρασιτάδα της πρόσοψης διατηρείται στη θέση της μεγάλη ορθογώνια πλάκα-ορθοστάτης (**εικ. 10**), η οποία μαζί με μια δεύτερη που πρέπει να υπήρχε σε επαφή με τη νότια παρασιτάδα, πλαισιώναν την θύρα της εισόδου στον κλειστό πρόναο. Στη θέση του διατηρείται επίσης το μεγάλο κατώφλι της εισόδου στο σηκό (1,60 x 0,65 μ.), από ασβεστόλιθο ανοιχτότερου χρώματος, με εντορμίες στο αριστερό άκρο του (**εικ. 11**).

Κατά τον καθαρισμό συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό του ναού θραύσματα κεραμίδων και ελάχιστα, άβαφα κυρίως, όστρακα ελληνιστικών χρόνων, ενώ περισυλλέχτηκαν θραύσμα σφονδύλου και θραύσμα κιονόκρανου δωρικού ρυθμού (**εικ. 12**). Το μικρό μέγεθος των κίωνων από τους οποίους αυτά προέρχονται υποδηλώνει ότι δεν ανήκουν στον ναό, αλλά ίσως σε κάποιο άλλο οικοδόμημα (στοά;) της ακρόπολης. Ήρθε επίσης στο φως η άνω επιφάνεια της θεμελίωσης του τοίχου της πρόσοψης, από τον κατά χώρα σωζόμενο ορθοστάτη έως τον νότιο τοίχο του πρόναου (**εικ. 13**), στοιχείο που απουσίαζε από την ιταλική κάτοψη.

Κατά την ανασκαφή του 1915 από το εσωτερικό και τον εξωτερικό χώρο του ναού είχαν βρεθεί θραύσματα αρχαϊκών πύλων με εμπιέστη διακόσμηση, κωνικά χάλκινα

⁶⁹ Πρβλ. ενδεικτικά την Ιερά Οικία της Δωδώνης, Ευαγγελίδης και Δάκαρης 1959, εικ. 38· Gruben 2000, 126-129, εικ. 104-105.

⁷⁰ Maiuri 1916, 292 και εικ. 9· Maiuri 1928, εικ. 66.

⁷¹ Για το υλικό βλ. Ορλάνδος 1994², 396· *Lindos* II.1, 15. Για επιγραφική αναφορά στην ονομασία του λίθου βλ. Blinkenberg 1941, τ. II.2, 787, αρ. 419, στ. 134-135.

δισκία, ίσως εφηλίδες⁷², θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας⁷³, θραύσμα γείσου με ιωνικό κυμάτιο και ίχνη επιγραφής⁷⁴, θραύσματα γλυπτών και όστρακα αγγείων Κλασικής και Ελληνιστικής εποχής⁷⁵. Να σημειωθεί ότι στην περιοχή γύρω από το ναό, ο Mee είχε παρατηρήσει και όστρακα της Εποχής του Χαλκού⁷⁶.

Ο ναός σύμφωνα με τους Ιταλούς ανασκαφείς χρονολογείται στους Ελληνιστικούς χρόνους (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.)⁷⁷, ενώ η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος είναι άγνωστη. Ο Berg αναφέρει ότι είδε στο εσωτερικό του τμήμα ενδεδυμένου κολοσσικού αγάλματος από λευκό μάρμαρο⁷⁸. Ο Newton το περιγράφει απλά ως γυναικείο, με τον κορμό θραυσμένο σε δύο κομμάτια, τα χέρια και το κεφάλι να λείπουν, και με σωζόμενο ύψος 3,048 μ. (10 πόδια), ενώ η παρακείμενη βάση του είχε διαστάσεις 1,27 μ (4 πόδια και 2 ίντσες) επί 1.092 μ. (3 πόδια και 7 ίντσες)⁷⁹. Λίγο αργότερα οι E. Biliotti και Cottret κάνουν λόγο για έναν κολοσσικό κορμό, σωζόμενο κατά 1,50 μ. περίπου, χωρίς κεφάλι και άκρα, τον οποίο όμως θεωρούν ανδρικό και ταυτίζουν με τον Απόλλωνα⁸⁰. Την ίδια μαρτυρία, για ανδρικό αγένειο άγαλμα, μεταφέρει και ο Kinch, ο οποίος μάλιστα εντόπισε και θραύσματα γλυπτών από παριανό μάρμαρο⁸¹. Ο Maiuri, δεχόμενος την άποψη των δύο πρώτων και σε συνδυασμό με την ανεπιβεβαιωτή πληροφορία από ντόπιους, ότι στην ακρόπολη είχε βρεθεί επιγραφή με ιερό νόμο που απαγόρευε τη βοσκή στο ιερό της Δήμητρας, υπέθεσε ότι λατρευόταν η Δήμητρα⁸². Ο ίδιος, ωστόσο, στα απομνημονεύματά του, αναιρεί αυτή την υπόθεση και θεωρεί πιθανότερο ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αρτέμιδα, επικαλούμενος την ονομασία του γειτονικού βουνού «Αρταμίτης» (προφανώς αναφέρεται, λανθασμένα, στον Ακραμίτη), το δάσος και την πηγή στις Στελιές, που ήταν ιερά για τη Αρτέμιδα, καθώς και την παρουσία ελαφιών⁸³.

Εξωτερικά και περιμετρικά του ναού ο Kinch καταγράφει ίχνη περιβόλου γύρω από τον ναό, σε αποστάσεις 11,30μ. από τον βόρειο τοίχο, 11,40μ. από τον ανατολικό και 6,40μ από το νότιο⁸⁴. Ο περίβολος δεν εντοπίστηκε στην τρέχουσα έρευνα, λόγω της πυκνής βλάστησης γύρω από το ναό.

1.2. Οχυρωματικός περίβολος

Στη δυτική κλιτύ του λόφου, σε μικρή απόσταση από το ναό, σώζεται σε μήκος περίπου 30 μ. οχυρωματικός περίβολος κτισμένος με ντόπιο γκρίζο ασβεστόλιθο⁸⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεντρικό τμήμα του, μήκους περίπου 18 μ., που σε

⁷² Maiuri 1916, 294, εικ. 11.

⁷³ Maiuri 1916, 294, εικ. 12.

⁷⁴ Maiuri 1916, 294, εικ. 13.

⁷⁵ Maiuri 1916, 293.

⁷⁶ Mee 1982, 59, πράγμα που τον οδήγησε στην διατύπωση της υπόθεσης για ύπαρξη προϊστορικού οικισμού στον λόφο του Αγίου Φωκά. Βλ. επίσης και παραπάνω, σημ. 13 και 14.

⁷⁷ Maiuri 1916, 293· Maiuri 1928, 83.

⁷⁸ Berg 1862, 152.

⁷⁹ Newton 1865, 203.

⁸⁰ Biliotti et Cottret 1881, 87.

⁸¹ Sørensen and Pentz 1992, 126.

⁸² Maiuri 1916, 294.

⁸³ Παπαϊωάννου 1991, 129.

⁸⁴ Sørensen and Pentz 1992, 128.

⁸⁵ Biliotti et Cottret 1881, 86· Maiuri 1916, 289-290. Ο περίβολος είχε καθαριστεί ξανά το 1975 από τον αρχαιολόγο Κωνσταντίνο Κατραλή.

κάποια σημεία σώζεται σε ύψος 3 μ. (εικ. 14). Το κατώτερο τμήμα του είναι κτισμένο με μεγάλους λίθους σύμφωνα με το «πολυγωνικό σύστημα» δόμησης⁸⁶. Οι κατώτεροι λίθοι έχουν τις ακμές τους λιγότερο δουλεμένες, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πολύ καλή επαφή μεταξύ τους, ενώ αρκετοί εξέχουν μερικά εκατοστά από την όψη του τοίχου (εικ. 15). Σε κάποια σημεία τα κενά στις γωνίες των λίθων γεμίζονται με μικρότερους τριγωνικούς ή πολυγωνικούς λίθους. Το ανώτερο τμήμα του τοίχου είναι κτισμένο με το λεγόμενο «ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα» δόμησης⁸⁷. Η όψη των λίθων παρουσιάζεται στο χαμηλότερο, πολυγωνικό τμήμα, αφημένη στην αδρή λάξευση του λατομείου, ενώ οι λίθοι του ανώτερου τμήματος φέρουν έντονα τα ίχνη σφυρηλάτησης και διακοσμητικές βελονιές. Οι λίθοι της ανώτερης σειράς φέρουν, επιπλέον, εγχάρακτη διακόσμηση με σειρές ρόμβων, διχτυωτό, σειρές τεθλασμένων γραμμών κ.ά. (εικ. 16α-β)⁸⁸. Εδώ, ο Newton παρατήρησε, το 1853, και ίχνη ερυθρού χρώματος⁸⁹, τα οποία όμως σήμερα δε σώζονται.

Ο Μαΐυρι συνέδεσε το συγκεκριμένο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου με την επίκαιρη θέση του, επάνω σε μία από τις κύριες προσβάσεις προς την κορυφή της ακρόπολης και τον ναό, θεωρώντας πιθανή και την ύπαρξη πύλης στο ίδιο σημείο⁹⁰. Ωστόσο, δεν έχουν προκύψει μέχρι σήμερα ενδείξεις για την ύπαρξή της.

Τα συστήματα δόμησης και η τεχνική επεξεργασίας της όψης των λίθων με βελόνι υποδηλώνουν χρονολόγηση του τοίχου από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής⁹¹. Ωστόσο, μόνον η ανασκαφική έρευνα θα μπορέσει να δώσει στο μέλλον σαφέστερη χρονολόγηση. Δεν αποκλείεται, εξάλλου, η ιδιαίτερα φροντισμένη τοιχοδομία να έγινε στο πλαίσιο της τάσης των Ελληνιστικών χρόνων για «θεατρικότητα» και εντυπωσιασμό μέσω στοιχείων της αρχιτεκτονικής του τοπίου⁹², αλλά και της λεγόμενης «καλλιτεχνικής ατέλειας»⁹³, καθώς το συγκεκριμένο τμήμα του περιβόλου αντίκριζε ο επισκέπτης, ανηφορίζοντας από τη νεκρόπολη προς την ακρόπολη, λίγο πριν φθάσει στο ναό. Δεν θα πρέπει πάντως να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο το ανώτερο τμήμα, με το «ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα» να είναι μεταγενέστερο, ύστερης κλασικής ή πρώιμης ελληνιστικής εποχής (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.)⁹⁴, που οικοδομήθηκε επάνω σε προγενέστερο τοίχο «πολυγωνικής δόμησης»⁹⁵.

Στο βόρειο άκρο του ο περίβολος γωνιάζει και στρέφεται σε μεγάλο μήκος προς τα ανατολικά, περιτρέχοντας πιθανότατα όλο τον λόφο. Ίσως τμήμα του νοτίου περιβόλου να αποτελεί τοίχος, σωζόμενος σε μήκος 11 μ. και ύψος 1,35 μ., που απεικονίζεται στη δημοσίευση του Pernier το 1912⁹⁶ και σήμερα είναι καλυμμένος με βλάστηση. Είναι

⁸⁶ Για το πολυγωνικό σύστημα δόμησης βλ. Ορλάνδος 1994², 213-215.

⁸⁷ Για το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα δόμησης βλ. Ορλάνδος 1994², 222.

⁸⁸ Βλ. σχέδιο, Μαΐυρι 1916, 290, εικ. 7· Hope Simpson and Lazenby 1973, 146. Επίσης, Berg 1862, 151· Biliotti et Cottret 1881, 86· Torr 1885, 130.

⁸⁹ Newton 1865, 203-4· Pernier 1914, 238.

⁹⁰ Μαΐυρι 1916, 290.

⁹¹ Βλ. Ορλάνδος 1994², 214-15 και 248 για απομιμήσεις του αρχαιότερου πολυγωνικού στα ύστερα Κλασικά χρόνια και σσ. 220 και 251-256 για τη χρήση διακοσμητικών βελονιών στην όψη των δόμων.

⁹² Βλ., για παράδειγμα, Pollitt 2004, 288-302.

⁹³ Lauter 1983, ειδικότερα, 299-305.

⁹⁴ Βλ. Ορλάνδος 1994², 222.

⁹⁵ Βλ. Ορλάνδος 1994², 214.

⁹⁶ Pernier 1914, 237, εικ. 23.

κτισμένος με πολυγωνικό ακανόνιστο σύστημα. Στη νότια πλευρά του λόφου του Αγίου Φωκά, σύμφωνα με τον Μαιυγι, βρισκόταν η κύρια πρόσβαση στην ακρόπολη⁹⁷, η οποία τη συνέδεε, μέσω φυσικού διάσελου, με τον λόφο Μαρμαρούνια.

Λίγα μέτρα χαμηλότερα του οχυρωματικού περιβόλου σώζονται τόσο στη δυτική όσο και στη νότια κλιτύ τμήματα αναλημματικών τοίχων. Ο τοίχος στη δυτική κλιτύ βρίσκεται λίγα μέτρα χαμηλότερα από τον τοίχο με τον ιδιόμορφο διάκοσμο και είναι κτισμένος από μεγάλου μεγέθους *λογάδες* λίθους⁹⁸, χωρίς καμία επεξεργασία της ορατής επιφάνειας και των αρμών τους (**εικ. 17**). Ανάλογη τοιχοδομία έχουν και οι τοίχοι στη νότια κλιτύ, όπου διατάσσονται κλιμακωτά⁹⁹.

2. Δυτική κλιτύ του λόφου Άγιος Φωκάς (Τομέας II)

2.1. Αρχαία οδός

Δυτικά του τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου με την εγχάρακτη διακόσμηση εντοπίστηκαν κατά το 2006 ίχνη αρχαίας οδού, σε μήκος περίπου 100 μ. Το πλάτος είναι περίπου 1-2 μ. Η οδός, δημιουργώντας χαμηλά αναλήμματα, κατηφόριζε οφειοειδώς προς τα δυτικά, με κατεύθυνση προς το χώρο των λατομείων και τη νεκρόπολη¹⁰⁰.

2.2. Λατομείο

Στο μέσον περίπου της δυτικής πλαγιάς του λόφου του Αγίου Φωκά και καθοδόν προς τη νεκρόπολη της Κυμισιάλας, εντοπίστηκε λατομείο, το οποίο επεκτείνεται και στη βόρεια κλιτύ του λόφου (**εικ. 18**). Πρόκειται για χώρο ο οποίος βρίθει αποτμημάτων και λατύπης από την επεξεργασία του λαρτίου λίθου, ενώ ιδιαίτερα έντονα είναι τα σημάδια της λατόμησης. Μεγάλες αύλακες οριοθετούν τους προετοιμαζόμενους για αποκόλληση ογκολίθους, ενώ αρκετοί τέτοιοι, μεγάλων διαστάσεων, κείτονται τριγύρω, άλλοι αμέσως μετά την αποκόλλησή τους (**εικ. 19**) και άλλοι έχοντας ήδη υποστεί επεξεργασία¹⁰¹. Προφανώς, είναι ο κύριος χώρος από τον οποίο εξήχθη το υλικό για την κατασκευή των οχυρώσεων και των κτισμάτων της ακρόπολης, καθώς και των επιταφίων μνημείων της νεκρόπολης.

3. Νεκρόπολη Κυμισιάλας (Τομείς I, III, IV)

Η κεντρική νεκρόπολη των Κυμισαλέων εκτείνεται, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, στη βορειανατολική πλαγιά του ομώνυμου λόφου, στην κοιλάδα ανάμεσα στους λόφους της Κυμισιάλας (**εικ. 2.ε**) και του Αγίου Φωκά (**εικ. 2.α**), στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά, καθώς και στους βορειοδυτικούς πρόποδες του

⁹⁷ Μαιυγι 1916, 291.

⁹⁸ Για το σύστημα δόμησης με λογάδες λίθους βλ. Ορλάνδος 1994², 243-245.

⁹⁹ Βλ. Pernier 1914, 237, εικ. 23. Ο Berg 1862, 151, διέκρινε επτά διαφορετικούς τοίχους.

¹⁰⁰ Κατά την ανασκαφική περίοδο 2007, ύστερα από αφαίρεση της χαμηλής βλάστησης, εντοπίστηκαν και άλλα τμήματά της διάνοιξης, τα οποία καθαρίστηκαν και ενώθηκαν μεταξύ τους με μονοπάτι που συνδέει την ακρόπολη με την νεκρόπολη της Κυμισιάλας.

¹⁰¹ Για τους τρόπους και τις τεχνικές εκλατόμευσης στους Ιστορικούς Χρόνους βλ. ενδεικτικά, Dworakowska 1975, 131-153.

λόφου της Κυμισάλας (**εικ. 5**)¹⁰². Πρόκειται για ιδιαίτερα εκτεταμένη νεκρόπολη, που χρησιμοποιήθηκε από τους Αρχαϊκούς έως και τους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους¹⁰³, ενώ δεν αποκλείεται και προγενέστερη χρήση της, στους Μυκηναϊκούς χρόνους¹⁰⁴.

Περιλαμβάνει, επί το πλείστον, θαλαμοειδείς τάφους, λαξευμένους στο φυσικό βράχο και λιγότερους κιβωτιόσχημους. Οι τάφοι διατάσσονται σε σειρές, κλιμακωτά στις πλαγιές των λόφων. Σε διάφορα σημεία της νεκρόπολης διατηρούνται λείψανα κατασκευών, όπως ορθογώνιοι λίθοι διάσπαρτοι ή κατά χώραν σωζόμενοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να ανήκουν σε επιτάφια μνημεία. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται πέντε επιτύμβια βάθρα στους δυτικούς πρόποδες του Αγίου Φωκά, στη θέση «Σκαλί», κτισμένα επάνω από σειρά θαλαμοειδών τάφων, και ένας αριθμός λαξευτών ή κτιστών μνημείων, στα οποία εδράζονταν ενεπίγραφα βάθρα, στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας.

Σε ό,τι αφορά την ανασκαφική τους έρευνα οι τάφοι μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες:

1. Σε τάφους οι οποίοι είχαν συστηματικά ερευνηθεί στο παρελθόν, είτε από τους A. Billiotti και Schalmann, είτε από τον Μαιυρί. Βρίσκονται εντελώς κενοί από ανθρωπολογικά κατάλοιπα και κεραμική, με εξαίρεση ελάχιστα μικρά όστρακα, ενώ περιέχουν λίγη σχετικά επίχωση στο εσωτερικό τους.

2. Σε τάφους που έχουν συληθεί. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει συνήθως φρεάτιο ή λαγούμι που οδηγεί απευθείας στην είσοδο του ταφικού θαλάμου, ενώ η καλυπτήρια της εισόδου απουσιάζει ή είναι μετατοπισμένη. Τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα αφήνονται στο θάλαμο αναμοχλευμένα ή συγκεντρωμένα σε μια γωνία ή μπροστά από την είσοδο. Κάποιες φορές λίγα μικρά αγγεία, που διέφυγαν της προσοχής των συλητών, ανευρίσκονται στις γωνίες του τάφου ή σπασμένα και πεταμένα έξω από τον ταφικό θάλαμο.

3. Σε αδιατάρακτους τάφους. Όπως διαπιστώθηκε από την μέχρι τώρα έρευνα, αποτελούν μόλις το 20% των τάφων της κεντρικής νεκρόπολης.

3.1. Τομέας I (ανατολικός) – Δυτικοί πρόποδες Λόφου Αγίου Φωκά

Στο τμήμα αυτό της νεκρόπολης (**εικ. 7**) ερεύνησε λίγους τάφους ελληνιστικών χρόνων ο Μαιυρί το 1915, καθώς βρήκε συλημένους τους αρχαϊκούς τάφους στον απέναντι λόφο της Κυμισάλας¹⁰⁵ (Τομέας ΙΙΙ). Στον τομέα Ι εντάσσεται και η θέση «Σκαλί», όπου πραγματοποιήθηκε το 1968 η σωστική ανασκαφική έρευνα της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ¹⁰⁶ (**εικ. 20**). Τότε ήρθαν επίσης στο φως τα πέντε επιτάφια βάθρα, που προαναφέρθηκαν. Είναι κατασκευασμένα από ορθογώνιους πλίνθους λαρτίου λίθου (**εικ. 23**) και τοποθετημένα σε σειρά το ένα σε επαφή με το άλλο, καταλαμβάνοντας έκταση μήκους 13 μ. και πλάτους περίπου 3 μ. Η κάτω πλευρά της όψης τους διακοσμείται με

¹⁰² Για τη νεκρόπολη βλ. Biliotti et Cottret 1881, 89· Furtwängler 1886, 131· Pernier 1914, 239-241· Μαιυρί 1916, 295· Μαιυρί 1921, 72, 81· Μαιυρί 1926, 252· Μαιυρί 1928, 84· Inglieri 1936, 53-4· Κωνσταντινόπουλος 1969· Hope Simpson and Lazenby 1973, 146-147· Sørensen and Pentz 1992, 124-125.

¹⁰³ Βλ. Τάφος 3/1968, Κωνσταντινόπουλος 1969, 481.

¹⁰⁴ Pernier 1914, 240· Μαιυρί 1928, 84· Mee 1982, 60.

¹⁰⁵ Ο Μαιυρί 1916, 295-297 χρονολογεί τους τάφους στον 2^ο/1^ο αι. π.Χ. Από την περιγραφή των αγγείων, ωστόσο, που ήταν ραβδωτές μελαμβαφείς υδρίες, ασκοί *guttus* κ.ά., φαίνεται ότι αυτοί είναι πρωιμότεροι και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.

¹⁰⁶ Κωνσταντινόπουλος 1969, 480-482, σχέδ. 17-18, πίν. 479.

κυμάτιο. Οι πλίνθοι συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους σχήματος Η και Ζ.

Από την σειρά τάφων κάτω από τα βάρθρα ερευνήθηκε μόνον ένας, ο τάφος 8/1968, ο οποίος βρέθηκε συλημένος. Χάλκινο ροδιακό νόμισμα του 394-304 π.Χ.¹⁰⁷, που περιυλλέχτηκε από τον χώρο του τρίτου βάρθρου, καθώς και τμήμα καλυκωτού κρατήρα¹⁰⁸, αποτελούν ενδείξεις για χρονολόγηση της κατασκευής στον 4^ο αι. π.Χ. Στο μεγαλύτερο μέρος τους τα βάρθρα αποξηλώθηκαν αργότερα (**εικ. 22α-β**) κατά τη διάρκεια αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας από εκσκαφικό μηχάνημα, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από τους λιθόπλινθους που τα αποτελούσαν να έχουν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση.

Σε μικρή απόσταση νότια των βάρθρων ερευνήθηκε ένας ακόμη συλημένος τάφος (7/1968). Ασύλητος ήταν ο τάφος 5/1968 βορειότερα των ταφικών μνημείων. Περιείχε δύο αγγεία: έναν άβαφο ροδιακό αμφορέα (ύψ. 0,25 μ.) και ένα μελαμβαφές bolsal με τέσσερα ενσφράγιστα ανθήμια στον πυθμένα. Χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁹ Από τη θέση «Σκαλί» περιυλλέχθηκαν, επίσης, στην έρευνα του 1968 και όστρακα ρυθμού Kertch¹¹⁰, ενώ ο Kinch περισυνέλεξε, από τάφο μάλλον ερευνημένο, τρία όστρακα αττικού ερυθρόμορφου ρυθμού του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.¹¹¹

Η σύγχρονη έρευνα στον Τομέα Ι ξεκίνησε το 2006 με καθαρισμό, έχοντας ως αφετηρία τα επιτάφια βάρθρα και προχώρησε σε σημαντική έκταση βόρεια, νότια και ανατολικά τους εντοπίζοντας περί τους εξήντα τάφους (**εικ. 21**). Όλοι φαίνεται να είναι συλημένοι ή ανασκαμμένοι, καθώς πριν από τον καθαρισμό ήταν ορατό, σε άλλες περιπτώσεις το περίγραμμα του προθαλάμου τους και σε άλλες ακόμη και η είσοδος του θαλάμου. Οι τάφοι διατάσσονται στην πλαγιά του λόφου σε διαδοχικές σειρές, με κατεύθυνση από βορά προς νότο. Είναι λαξευτοί στον σκληρό φυσικό βράχο, θαλαμοειδείς με προθάλαμο-δρόμο και η είσοδός τους είναι τοξωτή ή ορθογώνια, κλεισμένη με μεγάλο λίθο ή ξηρολιθιά. Στο βορειοδυτικό άκρο του χώρου εντοπίστηκε ταφικός περίβολος. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε γύρω από δύο πυρήνες, τα επιτάφια βάρθρα και τον ταφικό περίβολο, ερευνώντας συνολικά έντεκα τάφους, εκ των οποίων δύο βρέθηκαν ασύλητοι.

A) Χώρος επιταφίων βάρθρων

Επιτάφια βάρθρα: Κατά το 2008 έγινε καθαρισμός και μερική ανασκαφή των επιταφίων βάρθρων με σκοπό να διαφανεί το περίγραμμά τους, να γίνει κατανοητή η μεταξύ τους σχέση, αλλά και να διευκρινιστεί το μέγεθος της πρόσφατης καταστροφής. Μετά από αντιπαραβολή της σημερινής τους μορφής (**εικ. 24, 22α-β**) με την αποτύπωση του 1968 (**εικ. 23**) ταυτίστηκε η αρχική θέση των πλινθών που μετακινήθηκαν, οι οποίοι και αριθμήθηκαν για να αποκατασταθούν στην αρχική τους θέση. Διαπιστώθηκε η ολοσχερής αποξήλωση του νοτιότερου βάρθρου και μερική των υπολοίπων τεσσάρων.

Στο χώρο πέριξ των ταφικών βάρθρων ερευνήθηκαν τέσσερις συλημένοι λαξευτοί

¹⁰⁷ Πρβλ. *SNG von Aulock*, Caria (H.7), πίν. 89, 2796.

¹⁰⁸ Κωνσταντινόπουλος 1969, 481.

¹⁰⁹ Κωνσταντινόπουλος 1969, 480-481, πίν. 479α.

¹¹⁰ Κωνσταντινόπουλος 1969, 481.

¹¹¹ Sørensen and Pentz 1992, 129, και **εικ. 122**, ένα από αυτά (G.5) ζωγραφισμένο με τον τρόπο του Ζωγράφου του Κλεοφώντα (440-415 π.Χ.).

θαλαμοειδείς τάφοι¹¹² και μία ασύλητη ταφική θήκη, από τους οποίους οι σημαντικότεροι είναι οι παρακάτω:

Τάφος 2/2006: Βρίσκεται βορειοανατολικά των ταφικών βάρθρων (**εικ. 25**). Είναι ο μεγαλύτερος και αποτελείται από δρόμο-προθάλαμο με βαθμίδες για την κάθοδο και δύο ταφικούς θαλάμους, ανοιγμένους στο ανατολικό και βόρειο τοίχωμά του προθαλάμου (**εικ. 26**). Ο ανατολικός θάλαμος (ΤΘ1), με ορθογώνια, προσεκτικά λαξευμένη θύρα, ήταν κλεισμένος με σχεδόν ορθογώνια (0,68x0,47 μ.) καλυπτήρια πλάκα, που βρέθηκε πεσμένη μπροστά στην είσοδο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά από περισσότερους του ενός σκελετούς, διαταραγμένα από τους τυμβωρύχους, τοποθετημένα πάνω σε λαξευτό θρανίο-κλίνη (**εικ. 27**). Από τη διάταξη των οστών φαίνεται ότι οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με την κεφαλή στα βόρεια. Στο δάπεδο, εμπρός από τη κλίνη, βρέθηκαν τέσσερα μικρά αγγεία (**εικ. 28**): μελαμβαφής κάνθαρος (Π25600)¹¹³, μελαμβαφής φιαλίδιο (Π25598)¹¹⁴, μελαμβαφής ασκός τύπου guttus (Π25597)¹¹⁵ και πινάκιο (Π25599)¹¹⁶. Χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο βόρειος θάλαμος (ΤΘ2) δεν φαίνεται να είχε καλυπτήρια πλάκα, καθώς η είσοδος του βρέθηκε κτισμένη με αργούς λίθους, τις άνω δύο σειρές των οποίων είχαν αφαιρέσει οι συλητές για να εισέλθουν στο εσωτερικό του. Περιείχε μόνο λίγα οστά.

Τάφος 4/2007: Μεγάλων διαστάσεων ήταν και ο τάφος 4/2007 (**εικ. 29**). Αποτελείται από μεγάλο δρόμο-προθάλαμο, με επτά βαθμίδες για την κάθοδο και έναν ταφικό θάλαμο, λαξευμένο στο ανατολικό τοίχωμα του προθαλάμου (**εικ. 30**). Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 3,06 x 1,82 μ. Η είσοδος του θαλάμου βρίσκεται σε βάθος - 2,22 μ. από την επιφάνεια. (**εικ. 31**). Κατασκευάστηκε στη θέση φυσικού ανοίγματος, το οποίο κλείστηκε με επιμελημένη τοιχοδομία από αργούς λίθους, αφήνοντας στο χαμηλότερο τμήμα της ορθογώνιο άνοιγμα εισόδου (**εικ. 32**) διαστάσεων 0,52x0,42 μ. Την είσοδο σφράγιζε λίθος. Ο ταφικός θάλαμος, διαστάσεων 2,25 μ. (B-N) x 1,08 μ. (A-Δ), είχε λαξευμένη κλίνη-θρανίο κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του. Ανθρωπολογικά κατάλοιπα και όστρακα, πολλά από τα οποία συνανήκοντα, βρέθηκαν διάσπαρτα και αναμοχλευμένα από την αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα σε όλα τα στρώματα του θαλάμου. Της προσοχής των αρχαιοκαπήλων είχαν διαφύγει επτά αγγεία: λυχνάρι (Π293)¹¹⁷ (**εικ. 33**), μελαμβαφής σκύφος με εμπιέστη διακόσμηση στο εσωτερικό του (Π210-220)¹¹⁸ (**εικ. 34**), πώμα πυξιδας¹¹⁹ (Π290) (**εικ. 35**) και θυμιατήριο (Π226)¹²⁰ (**εικ. 36**), που χρονολογούνται στο β' μισό το 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς επίσης δύο λυχνάρια

¹¹² Τάφος 1, 2, 3/2006 και 4/2007.

¹¹³ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 122, αρ. 712-714, πίν. 29· *Athenian Agora* XXIX, 242, αρ. 1-5, πίν. 1.

¹¹⁴ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 131-132, αρ. 838-839, πίν. 33· *Athenian Agora* XXIX, 310, αρ. 644, πίν. 60.

¹¹⁵ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 160, αρ. 1194-1196, πίν. 39· Γιαννικουρή, Πατσιαδά, Φιλήμονος 1989, 72, πίν. 43α, 60α, αρ. 54 (Π4256) (α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.)· Χριστοδουλίδης 1998, 951, πίν. 415γ.

¹¹⁶ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 146, αρ. 137-138, πίν. 36.

¹¹⁷ Πρβλ. *Athenian Agora* IV, 67-68, τύπος 25A, αρ. 272, πίν. 38 (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.)· *Corinth* IV.2, 145-146, τύπος VII, αρ. 24 και 126, εικ. 66, πίν. III.

¹¹⁸ *Athenian Agora* XII, 285, αρ. 688, πίν. 28 (περ. 325 π.Χ.).

¹¹⁹ Παπασταύρου 2006, 87, αρ. 30-14, πίν. 34 (τέλος 5^{ου} αι. π.Χ.).

¹²⁰ Για παρόμοια μικρογραφικά αγγεία βλ. Ανδρέου, 2000, 306, πίν. 152β, 154α, 156β (χαρακτηρίζονται ως καρποδόχες).

(Π292, Π209)¹²¹ (**εικ. 37-38**) και μαγειρικό σκεύος με στριφτή λαβή (Π469) (**εικ. 39**), που μαρτυρούν επανάχρηση του τάφου στην Ύστερη Αρχαιότητα.

Τάφος 11/2010: Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά των βάθρων και ήταν ασύλητος. Πρόκειται για μικρή ταφική θήκη, διαμέτρου περίπου 0,50 μ. Επάνω από την είσοδό της σώζονται κατά χώραν δύο λίθοι δρομικά τοποθετημένοι, που πιθανώς ανήκουν σε επιτάφια κατασκευή (**εικ. 40**). Η είσοδος της θήκης βρέθηκε κλεισμένη με τριγωνικού σχήματος καλυπτήρια πλάκα. Στο εσωτερικό της περιείχε ακόσμητη τεφροδόχο υδρία (**εικ. 41**) του τύπου των λευκών υδριών *Hadra* των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.¹²² Τα οστά στο εσωτερικό της τεφροδόχου ανήκαν σε ενήλικα και δύο βρέφη. Τα οστά του ενήλικα ήταν καμένα. Από το εσωτερικού του αγγείου περιουλλέχθηκαν πήλινοι καρποί από στεφάνι κισσού (**εικ. 42**)¹²³.

Β) Περιοχή ταφικού περιβόλου

Ταφικός περίβολος: Βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της θέσης «Σκαλί». Την πρόσοψή του, που βρίσκεται στα δυτικά, ορίζει τοίχος ισοδομικής τοιχοδομίας (**εικ. 43α-β**), ο οποίος ήταν ορατός πριν την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας. Πίσω από αυτόν ανοίγονται σε σειρά τέσσερεις θαλαμοειδείς τάφοι με προθάλαμο, οι τάφοι 5/2007, 6/2007, 7/2008 και 8/2008 (**εικ. 44**). Επάνω από την είσοδο των θαλάμων βρέθηκαν επιφανειακά δρομικά τοποθετημένοι λίθοι που εδράζονταν σε στρώση από σκληρό χόμα αναμεμειγμένο με λατύπη (**εικ. 45α-β**), η οποία πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για να ισοπεδωθεί το ανωφερικό φυσικό έδαφος και να δημιουργηθεί υποθεμελίωση για επιτάφια βάθρα ή μνημεία.

Οι τάφοι του περιβόλου ήταν όλοι συλημένοι και δεν έδωσαν παρά λίγα οστά και ελάχιστα όστρακα, ανάμεσά τους τμήματα μελαμβαφούς σκύφου με εμπίεστη διακόσμηση (Π251, Π323)¹²⁴ (τάφος 6/2007) (**εικ. 46**), ένα μελαμβαφές φιαλίδιο (Π437) (τάφος 7/2008) (**εικ. 47**) και οξυπύθμενο αμφορέα (Π458), με κομβική απόληξη του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι.¹²⁵ (τάφος 8/2008) (**εικ. 48**). Η κεραμική δίνει μία χρονολογική ένδειξη για τον ταφικό περίβολο γύρω στα μέσα/β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ο περίβολος παρουσιάζει ομοιότητα με τους σύγχρονους ταφικούς περιβόλους του Ραμνούνα¹²⁶, είναι δε πιθανό ότι όπως και αυτοί βρισκόταν πάνω στην πορεία αρχαίας οδού, η οποία διέσχισε τους δυτικούς πρόποδες του Αγίου Φωκά. Η ίδια οδός πρέπει να διερχόταν και εμπρός από την σειρά των πέντε επιταφίων βάθρων σε μικρή απόσταση νοτιότερα.

Τάφος 9/2008: Αποτελείται από σχεδόν ορθογώνιο προθάλαμο (2,20Χ0,90 μ.) και θάλαμο ελλειψοειδούς κάτοψης με μέγιστη διάμετρο 2,60 μ. στον άξονα Β-Ν και μέγιστο ύψος 1,20 μ. (**εικ. 49**). Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου υπήρχε τάφος,

¹²¹ Π292: Μικρά Ασία 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ. Πρβλ. Μπαϊράμη 2010, 259-260, αρ. 11, εικ. 4 (6^{ος} αι. μ.Χ.)· *Athenian Agora* VII, 101, αρ. 349, πίν. 10 (Μικρά Ασία, 5^{ος} αι. μ.Χ.)· 192, αρ. 2814, πίν. 12 (Μικρά Ασία, β' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.). Bailey 1988, 387, Q3154, πίν. 109 (Εφέσος, 500-600 μ.Χ.). Π209: ύστερος 4^{ος} αι. μ.Χ. *Ephesos* IV,2, 170, αρ. 1830, πίν. 9 (τύπος XI, σχήμα 2).

¹²² Πρβλ. Γιαννικουρή 1994, πίν. 234α.

¹²³ Πρβλ. Παλαιολόγου 2004, 67, εικ. 1.

¹²⁴ Για την διακόσμηση πρβλ. Μπαϊράμη 2011, 205, αρ. 23 (τάφος 6, Πόνταμο Χάλκης, 420-400 π.Χ.). Βλ. και Δανάλη 1994, 263, σημ. 79.

¹²⁵ Γιαννικουρή, Πατσιαδά και Φιλήμονος 2000, 68-69, πίν. 55β, 74, πίν. 22β· Σάλτα 1999, 148, πίν. 51α.

¹²⁶ Πρβλ. για παράδειγμα, Πετράκος 1999, 383, εικ. 280.

διαστάσεων 1,43x0,77 μ., οριοθετημένος στη βόρεια και δυτική πλευρά του από πρόχειρα κτιστά τοιχώματα, ύψους 0,22 μ., και νότια και ανατολικά από τα τοιχώματα του θαλάμου (**εικ. 50**). Στο εσωτερικό του περισυλλέχθηκε ακέραιο άβαφο λυχνάρι (Π465) του 6^{ου} αι. μ.Χ.¹²⁷ (**εικ. 51**), τμήμα κρανίου, καθώς και τμήμα κάτω γνάθου.

Τάφος 10/2009: Ο ασύλητος τάφος 10/2009 αποτελεί ίσως το σημαντικότερο εύρημα στο συγκεκριμένο τμήμα της νεκρόπολης. Η είσοδος του, ύψους 0,70 μ. και πλάτους 0,90 μ., βρέθηκε σφραγισμένη με πρόχειρη τοιχοποιία από αργούς και ορθογώνιους λίθους (**εικ. 52α-β**). Ο ταφικός θάλαμος (**εικ. 53**) είχε μεγάλες διαστάσεις και ακανόνιστο σχήμα, με τρεις φυσικές κοιλότητες/κόγχες στη βόρεια, την ανατολική και τη νοτιοδυτική πλευρά του. Στην οροφή του ανοιγόταν κυκλικό φρεατοειδές οπαιό με κτιστά τοιχώματα (**εικ. 54**). Ο θάλαμος βρέθηκε γεμάτος με πλήθος ανθρώπινων οστών, αλλά και οστών ζώων, αναμειγμένων με θραύσματα αγγείων (**εικ. 55**), τα οποία στην πλειονότητά τους προέρχονταν από οξυπύθμενους αμφορείς και άβαφες κάλπες. Η υψηλή συγκέντρωση οστών κοντά στα αγγεία υποδηλώνει ότι περιείχαν εγχυτρισμούς. Πολύ μεγάλη συσσώρευση κεραμικής και οστών παρατηρήθηκε κάτω από το οπαιό της οροφής (**εικ. 56, τ3**). Στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε πρόχειρη χαμηλή κτιστή κατασκευή, η οποία πιθανώς περιείχε ανακομιδές (**εικ. 57**) (τρία κρανία στο εσωτερικό οξυπύθμενου αμφορέα). Στην κοιλότητα που δημιουργείται στη βόρεια πλευρά του θαλάμου (**εικ. 56, τ2**) βρέθηκαν δρομικά τοποθετημένοι λίθοι, που ίσως υποδηλώνουν προσπάθεια για ορισμό τάφου (**εικ. 58**), ενώ πρόχειρο τοίχιο φαίνεται να αποχώριζε το τμήμα αυτό από τον υπόλοιπο θάλαμο.

Τάφος οριζόμενος από πρόχειρα τοιχία (**εικ. 59**) είναι σαφές ότι υπήρχε στην κοιλότητα της νοτιοδυτικής γωνίας του θαλάμου (**εικ. 56, τ4**). Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός με τα οστά του μετατοπισμένα από την πώση βράχων από την οροφή του θαλάμου. Από τον χώρο της ταφής περισυλλέχθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς φιαλιδίου κι ένα χάλκινο νόμισμα κοπής του Αγαθοκλέους των Συρακουσών, που χρονολογείται γύρω στο 295-290 π.Χ. Στην εμπρόσθια όψη φέρει κεφαλή Αρτέμιδος σε κατατομή προς τα δεξιά, με φαρέτρα στον ώμο και την επιγραφή [ΣΩΤΕΙΡΑ] και στην οπίσθια δέσμη κεραυνών και την επιγραφή [Α]ΓΑΘΟΚΛΕΟ[ΥΣ] [ΒΑ]ΣΙΛΕΩ[Σ]¹²⁸.

Η ανασκαφική έρευνα του θαλάμου δεν έγινε δυνατόν να ολοκληρωθεί, καθώς μετά την αφαίρεση μεγάλου όγκου επίχωσης, τα διαβρωμένα τοιχώματα του θαλάμου άρχισαν να εμφανίζουν προβλήματα στατικότητας, πράγμα που σε συνδυασμό με την διαβρωμένη οροφή καθιστούσαν την εργασία στο εσωτερικό του εξαιρετικά επικίνδυνη. Η μέχρι αυτό το επίπεδο έρευνα απέδωσε τουλάχιστον είκοσι πέντε εμπορικούς αμφορείς (**εικ. 60**), δεκαεπτά κάλπες/πιθοειδή αγγεία (**εικ. 61**) και αρκετές δεκάδες μικρότερα αγγεία (**εικ. 62**), τα οποία στη συντριπτική τους πλειονότητα χρονολογούνται στους Ρωμαϊκούς/Υστερους Ρωμαϊκούς χρόνους. Από τα μικροαντικείμενα που περισυλλέχθηκαν ξεχωρίζουν τμήμα οστέινου περιάπτου (**εικ. 63**), δύο ζωικά δόντια διακοσμητικής χρήσης, δισκοειδές υφαντικό βάρος και μικρός χάλκινος κώδωνας (**εικ. 64**). Σε ό,τι αφορά το ανθρωπολογικό υλικό υπολογίζεται ότι ο τάφος, μέχρι το επίπεδο όπου προχώρησε η ανασκαφή, περιείχε τουλάχιστον πενήντα τρία άτομα, καθώς καταμετρήθηκαν επτά ολόκληρα κρανία και σαράντα έξι κάτω γνάθοι. Εκτός από

¹²⁷ Πρβλ. *Lindos I*, 745, αρ. 3207, πιν. 151· Bailey 1988, 387, αρ. Q3155, πιν. 109 (500-600 μ.Χ.).

¹²⁸ Πρβλ. *SNG Copenhagen*, αρ. 779· Calciati 1986, αρ. 142.

ενήλικες, υπήρχαν παιδιά και βρέφη.

Σύμφωνα με μία πρώτη εκτίμηση η παλαιότερη χρήση του τάφου, όπως φανερώνει η ταφή στη νοτιοδυτική γωνία του, ανάγεται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Ο θάλαμος επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την Ύστερη Αρχαιότητα ως οστεοφυλάκιο. Οι ανακομιδές φαίνεται ότι έγιναν μέσω του οπαίου στην οροφή, αρχικά με κάποια τάξη, όπως δείχνουν οι πρόχειρες λιθοδομές και η στοιβάξη κρανίων στα βαθύτερα στρώματα, αργότερα όμως άτακτα, όπως φανερώνει η μεγάλη συσσώρευση επίχωσης, οστών και τεφροδόχων κάτω από το οπαίο.

Συμπερασματικά, η έρευνα στη θέση «Σκαλί» κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2006-2010 έρχεται να προστεθεί στις χρονολογικές ενδείξεις των ερευνών του 1915 και του 1968 και να επιβεβαιώσει τη χρονολόγηση του ανατολικού τμήματος της νεκρόπολης (TOMEAS I) στους ύστερους Κλασικούς και πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους με μερική, τουλάχιστον, επανάχρηση ορισμένων τάφων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

3.2. Τομέας III (δυτικός) – ανατολική πλαγιά λόφου Κυμισάλας

Οι περισσότεροι τάφοι στο τμήμα αυτό της νεκρόπολης (**εικ. 7**) συγκεντρώνονται στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Κυμισάλας (βλ. **εικ. 2.ε**), φαίνεται όμως ότι συνεχίζονται και στη βόρεια. Διακόπτονται μερικές δεκάδες μέτρα πριν από την κορυφή, όπου μεγάλοι όγκοι βράχου καθιστούσαν αδύνατη τη διάνοιξη τάφων. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το τμήμα της νεκρόπολης, όπου ο Α. Biliotti φέρεται να ερεύνησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τάφους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹²⁹ και ο Μαϊυρί το 1915 αρχαϊκούς, τους οποίους βρήκε ανεσκαμμένους ή συλημένους, όπως σημειώνει¹³⁰. Εδώ βρέθηκε από τους Ιταλούς και η γνωστή επιτύμβια στήλη της Κυμισάλας¹³¹ (**εικ. 65**), πεσμένη πλάι σε σειρά τάφων, οι οποίοι σύμφωνα με τον Μαϊυρί είχαν ερευνηθεί από τον Α. Biliotti¹³². Η ακριβής θέση εύρεσής της ωστόσο είναι άγνωστη.

Σωστική ανασκαφή είχε λάβει χώρα κατά το έτος 1968, στη θέση «Τούρματα» (**εικ. 20**), στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου, από την Ηώ Ζερβουδάκη. Ερευνήθηκαν έξι τάφοι. Απ' αυτούς μόνον ο τάφος 9/1968 ήταν ασύλητος κι έδωσε εννέα αγγεία (ιωνικό αμφορίσκο, μελαμβαφείς κύλικες και σκύφο, λήκυθο, αλάβαστρα από αλάβαστρο, κυάθιο, τριφυλλόσχημη οινοχόη, χιακό αμφορέα με graffito και γραπτό σύμβολο), που χρονολογούνται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.¹³³ Οι υπόλοιποι τάφοι, 1, 2, 3, 4 και 6/1968, βρέθηκαν συλημένοι. Στον τάφο 6/1968 βρέθηκε αλαβάστρινο αλάβαστρο, ενώ ο τάφος 3/1968, περιείχε περισσότερες από μία διαταραγμένες ταφές κι ένα τεσσαρακοντανούμιο, κοπής Κυζίκου του 25^{ου} έτους της βασιλείας του Ιουστινιανού (508 μ.Χ.)¹³⁴. Από περισυλλογή στη θέση «Τούρματα» προήλθαν, επίσης, μια πελίκη (ύψ. 0,248μ.) τοπικού εργαστηρίου¹³⁵ και ένας αμφορέας (ύψ. 0,225μ)¹³⁶ με γραπτή ταινιωτή

¹²⁹ Μαϊυρί 1916, 295· Sørensen and Pentz 1992, 125 (σύμφωνα με τον Kinch).

¹³⁰ Μαϊυρί 1916, 1916, 296.

¹³¹ Για την στήλη και την προβληματική της χρονολόγηση που κυμαίνεται από τους Μυκηναϊκούς έως και τους Αρχαϊκούς χρόνους, βλ. Μαϊυρί 1916, 296-297, **εικ. 14**· Μαϊυρί 1928, 84· Inglieri 1936, 53· Μπακαλάκης 1946, 42-43, *αρ. 1*· Ανδρόνικος 1963, 192-194, πίν. 88α-γ· Andronikos 1968, 120· Floren 1987, 328. Sourvinou-Inwood 1996, 221-222, *σημ. 455*· Στεφανάκης 2009, 98-101.

¹³² Μαϊυρί 1928, 84· Μαϊυρί 1916, 297.

¹³³ Κωνσταντινόπουλος 1969, 480.

¹³⁴ Κωνσταντινόπουλος 1969, 481.

¹³⁵ Κωνσταντινόπουλος 1969, πίν. 479β. Πρβλ. Jacopi 1931-1939, 175, **εικ. 179**, Μακρύ Λαγγόνι, τάφ. 94.

διακόσμηση, καθώς και η επιγραφή ΜΕΛΑΝΤΑΣ¹³⁷.

Στόχος της έρευνας που διενεργήθηκε κατά τα έτη 2007-2010 στον τομέα ΙΙ ήταν να διαπιστωθεί η μορφή και η χρονολογία των τάφων που βρίσκονται στο συγκεκριμένο τμήμα της νεκρόπολης και ειδικότερα στο υψηλότερο τμήμα της ανατολικής πλαγιάς του λόφου και να επιβεβαιωθεί ότι πρόκειται για την πρόιμη νεκρόπολη που φέρεται να «ανέσκαψε» τον 19^ο αιώνα ο Α. Βιλιοτί¹³⁸. Αρχαϊκά όστρακα, ανάμεσά τους και ρυθμού Φικελούρων (εικ. 66), και θραύσματα από πήλινες σαρκοφάγους (εικ. 67), που περισυλλέχτηκαν επιφανειακά αποτελούσαν, άλλωστε, μια πρώτη ένδειξη για την παραπάνω χρονολόγηση.

Ανασκάφτηκαν συνολικά είκοσι τάφοι. Δεκαοκτώ ήταν θαλαμοειδείς λαξευτοί και δύο κιβωτιόσχημοι. Με εξαίρεση τέσσερεις τάφους, όλοι βρέθηκαν ανεσκαμμένοι ή συλημένοι. Οι συλημένοι τάφοι δεν απέδωσαν παρά λίγα αναμοχλευμένα ανθρωπολογικά κατάλοιπα και θραύσματα αγγείων, από τα οποία περισσότερο ενδεικτικά για χρονολόγηση ήταν τα εξής: τμήματα άβαφου αμφορέα (Π4) από τον **τάφο 1/2007 (εικ. 68)**¹³⁹, θραύσμα ανάγλυφου αρχαϊκού πίθου (Π45) (εικ. 69)¹⁴⁰ εξωτερικά του **τάφου 2/2007**, συνανήκοντα θραύσματα ιωνικής κύλικας του 6^{ου} αι. π.Χ. (Π37) (εικ. 70)¹⁴¹ από τον θάλαμο και τον προθάλαμο του **τάφου 4/2007**, τμήμα δεύτερης ιωνικής κύλικας (εικ. 71)¹⁴², τμήμα μελαμβαφούς σκύφου-κύλικας (εικ. 72) και θραύσμα ληκύθου (εικ. 73) από τον **τάφο 6/2009**, θραύσματα μελαμβαφών κύλικων από τους **τάφους 7/2009 και 14/2010 (εικ. 74-75)**.

Από τους συλημένους τάφους περισσότερο ενδιαφέροντες ήταν οι παρακάτω:

Τάφος 20/2010-2011: Αποτελείται από προθάλαμο και δύο ταφικούς θαλάμους (εικ. 76) Πλήθος οστράκων λάρνακας (εικ. 77) και τμήμα μελαμβαφούς κύλικας (Π164) (εικ. 78) βρέθηκαν διάσπαρτα στον προθάλαμο. Από το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου 1 περισυλλέχθηκε μόνον ένα τμήμα αμφορέα, όστρακα του οποίου είχαν βρεθεί και στον προθάλαμο. Η οροφή του ταφικού θαλάμου 2 είχε καταρρεύσει. Από το εσωτερικό του, μπροστά στην είσοδο, περισυλλέχτηκαν πολυάριθμα τμήματα λάρνακας και κεραμικής, ανάμεσά τους και τμήματα μελαμβαφούς ληκύθου (Π170-180) κλασικής εποχής (εικ. 79).

Τάφος 5/2009: Είχε προθάλαμο και ταφικό θάλαμο, η οροφή του οποίου είχε καταρρεύσει. Εντός του ταφικού θαλάμου εντοπίστηκαν δύο θήκες, η μία στην νοτιοανατολική γωνία και η άλλη περίπου στο μέσο της νότιας παρειάς του θαλάμου. Η θήκη στην νοτιοανατολική γωνία (εικ. 80) είχε διαφύγει της προσοχής των παλαιότερων

¹³⁶ Κωνσταντινόπουλος 1969, πίν. 479γ.

¹³⁷ *IG XII*, 743· Smith 1883a, 140, αρ. 7· Κωνσταντινόπουλος 1969, 482.

¹³⁸ Κατά τα έτη 2009-2010 η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Archaeological Research (survey and excavation) at the Late Bronze Age and Early Iron Age cemetery at Kymissala, Rhodes», με την οικονομική στήριξη του Institute for Aegean Prehistory (INSTAP).

¹³⁹ Πρβλ. Jacopi 1931, 191, τάφος XC, αρ.1, εικ. 365 (Μακρύ Λαγγόνι, Κάμιρος)· Jacopi 1932B, 465, τάφος XXVII, αρ. 2, εικ. 18 (νεκρόπολη Ρόδου).

¹⁴⁰ Για τους ανάγλυφους ροδιακούς πίθους βλ. Feytmans 1950· Schäfer 1957, 45 κ.ε.· Simantoni-Bournia 2004, 49-62. Πρβλ. παρόμοιο κόσμημα σε λαϊμό αμφορέα από την Ιαλυσό, Jacopi 1929, 129-130, εικ. 122 = Schäfer 1957, 50, αρ. 2 και 59, σχέδ. Π. 16, 17 (675-600 π.Χ.).

¹⁴¹ Βλ. Κανίνια 2011, 275-276, αρ. 42-46 (7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), όπου και βιβλιογραφία για ιωνικές κύλικες.

¹⁴² Ανήκει, όπως και η προηγούμενη, στον τύπο VII.Π της *Tocra* που θεωρείται ροδιακός, βλ. Boardman and Hayes 1966, 111-115 και κυρίως 119-120, αρ. 1200, εικ. 55, πίν. 87. Βιβλιογραφία για τις ιωνικές κύλικες βλ. παραπάνω, σημ. 141 και *Athenian Agora* XII, 88-89, αρ. 378-386, πίν. 18, εικ. 4.

ερευνητών και βρέθηκε να περιέχει μια τριφυλλόσχημη οινοχόη με γραπτή διακόσμηση (**εικ. 81**), που χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ.¹⁴³ Ανάμεσα στα άλλα σποραδικά ευρήματα συγκαταλέγονται και τμήμα χάντρας από φαγεντιανή και λαιμός και χείλος ληκύθου (**εικ. 82**).

Ασύλητοι ήταν οι παρακάτω τάφοι:

Τάφος 3/2007: Αποτελείται από σχεδόν ορθογώνιο προθάλαμο (**εικ. 83**), διαστάσεων 1,87x1,44/1,52 μ. βάθους 1,03 μ., και δύο ταφικούς θαλάμους (**εικ. 84**), ο ένας από τους οποίους ανοίγεται στη δυτική στενή πλευρά του προθαλάμου (θάλαμος 3Α) και ο δεύτερος στη βόρεια (θάλαμος 3Β). Ο δυτικός ταφικός θάλαμος (3Α), διαστάσεων 1,95x1,47 μ, ύψ. 0,94/0,70 μ. ήταν συλημένος. Στο εσωτερικό του υπήρχαν αρκετά οστά, συγκεντρωμένα στο βόρειο άκρο του τάφου. Στην επιφάνεια της επιχώσης του προθαλάμου βρέθηκε μελαμβαφής όλη (Π72) του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁴ (**εικ. 85**) και θραύσματα μελαμβαφούς πινακίου με εμπιεστή διακόσμηση ανθεμίων στον πυθμένα. Τα αγγεία πρέπει να ανήκαν στην κτέριση του θαλάμου 3Α και να εγκαταλείφθηκαν στη θέση που βρέθηκαν κατά τη σύλησή του. Ο δεύτερος ταφικός θάλαμος (3Β), διαστάσεων 2,07 μ. Β.-Ν. και 1,30 μ. Α.-Δ., βρέθηκε ασύλητος. Η είσοδος του ανοιγόταν στο βόρειο τοίχωμα του προθαλάμου και ήταν σφραγισμένη με καλυπτήρια ακανόνιστου σχήματος και μικρότερους λίθους. Η έρευνα του θαλάμου έγινε από την ρηγματωμένη οροφή του. Περιείχε δύο σκελετούς, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, με προσανατολισμό Α-Δ (**εικ. 86**). Τους νεκρούς συνόδευαν ως κτερίσματα, δύο οξυπύθμενοι αμφορείς¹⁴⁵, ο μεγαλύτερος από τους οποίους ήταν τοποθετημένος επάνω στο θώρακα του ενός σκελετού, δύο μελαμβαφή δίωτα φιαλίδια (bolsal) (Π104 και Π101)¹⁴⁶ (**εικ. 87-88**) και μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο διακοσμημένο με μελανόγραφο ανθέμιο (Π103)¹⁴⁷ (**εικ. 89**). Τα αγγεία χρονολογούν τον τάφο γύρω στα μέσα-β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τάφος 11/2009: Ερευνήθηκε από την κατακρημνισμένη οροφή του. Ο ταφικός θάλαμος είχε κάτοψη ακανόνιστου σχήματος και η είσοδος του βρισκόταν στα ανατολικά, σφραγισμένη με λίθους. Εντός του ταφικού θαλάμου και σε βάθος 3.50 μ. (**εικ. 90**) εντοπίστηκε άθικτη ταφή. Ο σκελετός ήταν σε ύπια θέση, με τα χέρια τοποθετημένα στο πλάι και την κεφαλή στα ανατολικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία της αριστερής κνήμης και περόνης του νεκρού. Την ταφή συνόδευε οξυπύθμενος αμφορέας (Π155), το στόμιο του οποίου έφρασε κύλικα (Π154) (**εικ. 91**).

Τάφος 12/2009: Ο τάφος βρίσκεται αμέσως νοτιότερα του τάφου 11/2009. Ήταν κατεστραμμένος λόγω κατάρρευσης της οροφής του. Η είσοδος του βρισκόταν στα ανατολικά και ήταν σφραγισμένη με λίθους. Στο εσωτερικό περισυλλέχθηκαν τα θραύσματα ενός οξυπύθμενου αμφορέα και τα διαταραγμένα, από την κατακρήμνιση της οροφής, οστά μιας ταφής.

¹⁴³ *Athenian Agora* XII, 208-209 και 354, αρ. 1686, πιν. 78 (600-570 π.Χ.).

¹⁴⁴ Πρβλ. Γιαννικουρή, Πατσιαδά και Φιλήμονος 2000, 70, αρ. Π 4221, πιν. 57, 58 (β΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)· Γιαννικουρή 1999, 69, πιν. 2οβ, 70, πιν. 21 α (4^{ος} αι. π.Χ.)· Παλασιολόγος 2011, 216, αρ. 43 (400-350 π.Χ.).

¹⁴⁵ Πρβλ. Γιαννικουρή, Πατσιαδά, Φιλήμονος 1989, 68-69, πιν. 55β (γ΄ τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. και την παρατήρηση του Kinch για την παρουσία αμφορέων στις ταφές (Sørensen and Pentz 1992, 125).

¹⁴⁶ Πρβλ. Κωνσταντινόπουλος 1969, εικ. 479α. Για τη διακόσμηση πρβλ. *Athenian Agora* XII, 290, αρ. 767, πιν. 56 (περ. 375-350 π.Χ.).

¹⁴⁷ Μπαϊράμη 2011, 198, αρ. 12 (από Πόνταμο Χάλκης, τάφος 7) (περ. 400-350 π.Χ.). *Olynthus* V, 176, αρ. 438, πιν. 143.

Τάφος 19/2010: Είναι θαλαμοειδής, λαξευτός σε σκληρό βράχο με μικρό δρόμο. Η είσοδος του βρέθηκε σφραγισμένη με τρεις λίθους (**εικ. 92**). Τμήμα της οροφής του είχε καταρρεύσει. Στο εσωτερικό του θαλάμου, δίπλα στην είσοδο, αποκαλύφθηκε ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας¹⁴⁸ (**εικ. 93**), επίσης κοτύλη (κορινθιακός σκύφος) (Π 147) (**εικ. 94**) των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁹, θραυσμένη σταμνοειδής πυξίδα με πόμα (Π148, Π150) (**εικ. 95**), και μικροσκοπικός δίσκος (Π151)¹⁵⁰ (**εικ. 96**). Στο ανατολικό τμήμα του ταφικού θαλάμου (**εικ. 97**) εντοπίστηκε ο σκελετός, θρυμματισμένος εξαιτίας της πτώσης της οροφής. Δίπλα στο κρανίο βρέθηκαν δυο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (Π154, Π155)¹⁵¹, από τους οποίους ο ένας ήταν μελαμβαφής με εμπίεστη διακόσμηση (**εικ. 98**). Ο τάφος χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.

Από την μέχρι τώρα έρευνα στον τομέα ΙΙΙ διαπιστώνεται ότι το τμήμα αυτό της νεκρόπολης ήταν σε χρήση από τον 7^ο-6^ο αι. π.Χ. έως και τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ από την έρευνα του 1968 στη θέση «Τούρματα» παρατηρείται και εδώ μερική επανάχρηση κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

3.3. Τομέας ΙV -βορειοδυτικοί πρόποδες λόφου Κυμισάλας

Στον Τομέα ΙV (**εικ. 7**) είναι ορατά υπέργεια ταφικά μνημεία, γνωστά από τις περιοδοίες των Ιταλών¹⁵². Κατά το έτος 2008 πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός στο χώρο, όπου καθαρίστηκαν πέντε τέτοια ταφικά μνημεία. Πρόκειται για μνημειώδεις λαξευτές (**εικ. 99**) ή κτιστές (**εικ. 100**) κατασκευές, ισοδομικής τοιχοδομίας, στις οποίες ίσως εδράζονταν βάθρα από λάρτιο λίθο, πεσμένα σήμερα εμπρός από τους τάφους. Διατάσσονται περίπου στην ίδια ευθεία με κατεύθυνση Α.-Δ. και έχουν την πρόσοψή τους στραμμένη προς τα βόρεια. Πιθανώς βρίσκονταν σε επίκαιρη θέση της νεκρόπολης, ίσως επάνω στην πορεία αρχαίας οδού που συνέδεε την ακρόπολη και τη νεκρόπολη με τον οικισμό των Βασιλικών¹⁵³. Δύο από τα βάθρα φέρουν τις επιγραφές: ΚΑΛΙΠΠΟΥ¹⁵⁴ (**εικ. 101**) και ΔΑΜΑΓΟΡΑ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ ΚΥΜ[ΙΣΑΛΕΩΣ] / ΚΑΙ ΤΑΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ / ΧΡΥΣΟΥΣ ΝΙΚΑΣΑΓΟΡΑ ΚΡΥΑΣΣΙΔ[ΟΣ] (**εικ. 102**)¹⁵⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πατρωνυμικό ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ, το οποίο συναντάται επίσης σε επιγραφή από τη Γλυφάδα (ΘΕΥΛΥΤΟΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ ΚΥΜΙΣΑΛΕΥΣ)¹⁵⁶ και στον κατάλογο των Δαμιουργών της Καμίρου: ΔΑΜΑΓΟΡΑΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ ΚΥΜ[ΙΣΑΛΕΥΣ]. Ο Θεύλυτος ίσως είναι ο ιεροποιός, το όνομα του οποίου αναγράφεται σε κατάλογο ιεροποιών της Καμίρου το 193 π.Χ.¹⁵⁷. Επιπλέον, ο δεύτερος ΔΑΜΑΓΟΡΑΣ

¹⁴⁸ Σάλτα 1990, 148, πίν. 52α (τάφος 56) (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.)· Παλαιολόγου 2004, 59, σημ. 62, αρ. 1214, εικ. 2 (β' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

¹⁴⁹ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 258, αρ. 323, 325, πίν. 15 (περ. 380-350 π.Χ.)· Παλαιολόγου 2011, 214, αρ. 40.

¹⁵⁰ Πρβλ. *Athenian Agora* XII, 346, αρ. 1570, πίν. 69 (τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.) και 199 για το σχήμα.

¹⁵¹ Για το Π154, το οποίο είναι πιθανώς άβραφο πρβλ. Παλαιολόγου 2011, 209, αρ. 30· Jacorì 1932β, 454, αρ. 1, εικ. 3. Για το Π155, πρβλ. *Athenian Agora* XII, 156, 317, αρ. 1159, πίν. 39, 48 (πρώιμος 4^{ος} αι. π.Χ.). Για τον τύπο των αμφορίσκων βλ. επίσης Καπετανάκης 1973, 155, εικ. 43 (αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.).

¹⁵² Pernier 1914, 241· Maiuri 1916, 295.

¹⁵³ Maiuri 1916, 286, 295.

¹⁵⁴ Ο Pernier 1914, 241 την αναφέρει ως βάση αγάλματος, ωστόσο δεν υπάρχουν στην άνω πλευρά του οι γνωστές βαθύνσεις για τα πέλαμα.

¹⁵⁵ Pernier 1914, 241· Tod 1921, 62, σημ. 129.

¹⁵⁶ Βλ. παρακάτω, σελ. 91 και σημ. 196.

¹⁵⁷ *TCam* 46, σιχ. 38.

ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ, ίσως είναι ο δαμιουργός της Καμίρου του 1^ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τον κατάλογο που είχε αναρτηθεί/χαραχτεί στους κίονες της κρήνης της πόλης¹⁵⁸.

Δύο ακόμη επιγραφές με το εθνικό ΚΥΜΙΣΑΛΕΥΣ μας είναι γνωστές από την πόλη της Ρόδου. Η πρώτη, χαραγμένη πάνω σε επιτύμβιο βωμίσκο, διαβάζει ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΕΥΣ ΑΡΙΣΤΩΝΟΣ ΚΥΜΙΣΑΛΕΩΣ και βρέθηκε στο Μακρύ Στενό στη νεκρόπολη της Ρόδου¹⁵⁹, ενώ η δεύτερη, με προέλευση από το Monte Smith (αρχαία ακρόπολη) της Ρόδου, διαβάζει ΑΡΧΙΝΙΚΟΣ ΠΡΑΤΟΦΩΝΤΟΣ ΚΥΜΙΣΑΛΕΥΣ¹⁶⁰.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα έγιναν περιοδείες/επιθεωρήσεις σε γνωστές αρχαιολογικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής του Δήμου των Κυμισαλέων με σκοπό την κατανόηση της οικιστικής οργάνωσής του¹⁶¹:

Αλώνια

Είναι η πρώτη αρχαιολογική θέση που συναντά κανείς εισερχόμενος στην περιοχή της Κυμισάλας, μετά τη διασταύρωση της επαρχιακής οδού Έμπωνας-Σιάννων (εικ. 2,8, εικ. 5). Βρίσκεται σε χαμηλό λοφίσκο με δεκάδες παλιά αλώνια, στα οποία οφείλει και το όνομά της¹⁶². Στα τοιχώματα των αλωνιών διακρίνονται εντοιχισμένοι πολυάριθμοι αρχαίοι λίθοι, ενώ βορειοδυτικότερα σώζεται σε μεγάλο ύψος και μήκος (περί τα 75 μ.) αναλημματικός τοίχος πολυγωνικής τοιχοδομίας (εικ. 103)¹⁶³. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για όριο της αρχαίας οδού, η οποία με μια ευθεία εκατό περίπου μέτρων, οδηγεί προς την πηγή στις Στελιές¹⁶⁴.

Ανατολικά του τοίχου-ορίου της αρχαίας οδού, στη θέση «Μερούλι» ή «Κουτσόφτι», όπου οι Ιταλοί εντόπισαν ένα μικρό ελληνιστικό νεκροταφείο¹⁶⁵, βρίσκεται πεσμένος μεγάλος όγκος βράχου, στον οποίο ανοίγεται είσοδος θαλαμωτού τάφου με αμφικλινή οροφή (εικ. 104)¹⁶⁶. Η είσοδος του τάφου επιστέφεται με σχηματισμένο αέτωμα. Στο εσωτερικό του θαλάμου, σε επαφή με το δυτικό και βόρειο τοίχωμα, υπάρχουν δύο λαξευτές κλίνες-θρανία, που σχηματίζουν μεταξύ τους Γ, ενώ στο ανατολικό τοίχωμα ανοίγεται τάφος-θήκη. Η κλίνη στη βόρεια πλευρά του θαλάμου φέρει προσκεφάλαιο και υποπόδιο, του οποίου τα πόδια απολήγουν σε πέλαμα Λιονταριού.

Δεξιά της εισόδου του τάφου υπάρχει ορθογώνια κόγχη με αετωματική επίστεψη,

¹⁵⁸ *TCam* 3 Δd 5. Βλ., επίσης, Fraser and Matthews 1987, αρ. 6 και 7 (Θεόλυτος)· αρ. 26 και 27 (Δαμαγόρας)· αρ. 60 και 61 (Αριστόδαμος).

¹⁵⁹ Βλ. Von Gaertringen 1892, 308· *IG* XII, 1, 170 = E 2462.

¹⁶⁰ *IG* XII, 1, αρ. 1446 post n. 170.

¹⁶¹ Με τις υποδείξεις και τη συνοδεία του εφημερίου των Σιάννων, πρωτοπρεσβύτερου κ. Γεωργίου Καρατζιά. Για τις αρχαιότητες στην περιοχή επίσης, βλ. ενδεικτικά Pernier 1914· Maiuri 1916· Inglieri 1936, 51-54· Hope Simpson and Lazenby 1973, 146-147, πιν. 39c, 10.

¹⁶² Τα αλώνια αυτά ήταν σε χρήση το 1914, όταν ο Maiuri έφτανε στην Κυμισάλα και άκουγε «...το ρυθμικό ποδοβολητό των μουλαριών και τις κραυγές των αλωνιστών...» (Παπαιωάννου 1991, 127).

¹⁶³ Biliotti et Cottret 1881, 89.

¹⁶⁴ Berg 1862, 151· Maiuri 1916, 285-286· Inglieri 1936, 54, αρ. 5.

¹⁶⁵ Maiuri 1916, 286· Inglieri 1936, 54, αρ. 5. Πρόκειται πιθανότατα για τη συστάδα λαξευμένων τάφων, που παρατήρησαν στην περιοχή οι Biliotti et Cottret (1881, 89) «...άνευ ουδεμιάς κοσμητικής τέχνης».

¹⁶⁶ Ross 1845, 61· Newton 1856, 202· Pernier 1914, 236· Maiuri 1916, 286, εικ. 4· Inglieri 1936, 54, αρ. 5. Ο τάφος καθαρίστηκε το 1975 από τον αρχαιολόγο Κωνσταντίνο Κατραλή.

όμοια με αυτήν που επιστέφει την είσοδό του. Στο εσωτερικό της ίσως ήταν τοποθετημένο επιτάφιο μνημείο. Αριστερά και υψηλότερα έχει λαξευτεί μεγάλη ορθογώνια εσοχή, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, η οποία ίσως ήταν ταφικός θάλαμος.

Σε αυτή την περιοχή, σε χώρο που όριζαν αναλημματικοί τοίχοι πολυγωνικής ή ισοδομικής τοιχοδομίας, υπέθεσε ο Μαιυρί ότι βρισκόταν το θέατρο¹⁶⁷. Η θέση ωστόσο δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί ακόμη, λόγω της οργιάδους βλάστησης και του πυκνού δάσους.

Στελιές

Η θέση βρίσκεται βόρεια του βυζαντινού ναυδρίου της Ζωοδόχου Πηγής¹⁶⁸ και χαμηλότερα από τον αμαξιτό δρόμο. Από τις «Στελιές» (στις ελιές)¹⁶⁹ διερχόταν ο αρχαίος δρόμος που ξεκινούσε από τα «Αλώνια» και οδηγούσε στα «Μαρμαρούνια» (**εικ. 2.λ**). Τμήματα του ορίου-αναλήμματος της οδού (**εικ. 105**) είναι ακόμη ορατά στην περιοχή. Στο χώρο υπάρχει παλιά κρήνη με ορθογώνια δεξαμενή, στη θέση πιθανότατα αρχαίας, όπως σημειώνουν και οι Ιταλοί (**εικ. 106**)¹⁷⁰.

Στην έρευνα του 2006-2011, με επίκεντρο την πηγή, εντοπίστηκε μια ακόμη εγκατάσταση με πλήθος οικιστικών καταλοίπων, που ανήκουν σε κτήρια ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, όπως φαίνεται από τα κατά χώραν διατηρημένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (**εικ. 107-108**) και τις θεμελιώσεις.

Μαρμαρούνια

Πρόκειται για χαμηλό λόφο, νότια της ακρόπολης του Αγίου Φωκά¹⁷¹, με τον οποίο ενώνεται με χαμηλό διάσελο (**εικ. 2.γ, εικ. 5**). Ο λόφος είναι κατάσπαρτος με αρχαιότητες –στις οποίες οφείλεται και το όνομά του (Μαρμαροβούνια-Μαρμαρούνια)¹⁷²– και κεραμική αρχαϊκών, κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων¹⁷³.

Στους νότιους πρόποδες του λόφου, βρίσκονται συγκεντρωμένοι πολυάριθμοι ορθογώνιοι λίθοι, μερικοί με κυμάτια, που φαίνεται να ανήκουν σε κτιστή κατασκευή (**εικ. 109**). Βορειότερα, δεξιά και αριστερά ελαφρώς ανηφορικού χωματόδρομου, που ίσως αποτελούσε την αρχαία πρόσβαση στον λόφο, σώζονται τοίχοι κτισμένοι με μεγάλους ορθογώνιους λίθους (**εικ. 110**). Πρόκειται πιθανότατα για τα λείψανα «πύργου ελληνικού, μήκους 10,65 μ. επί της Α. και Δ. όψεως και 9 μ. επί της Β. και Ν. όψεως», όπως αναφέρουν οι Ε. Biliotti και Cottret¹⁷⁴. Στη θέση αυτή είχε εντοπιστεί από τους

¹⁶⁷ Μαιυρί 1916, 288.

¹⁶⁸ Το βυζαντινό ναύδριο της Ζωοδόχου Πηγής είναι μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, κτισμένο με αργολιθοδομή και αρχαία *spolia*. Στο εσωτερικό του σώζονται τοιχογραφίες που χρονολογούνται στον 14^ο/15^ο αιώνα μ.Χ.

¹⁶⁹ Βλ. Μαιυρί 1916, 285, σημ. 4· Παπαχριστοδούλου 1951, 60. Στη θέση αυτή το 1914 ο Μαιυρί φιλοξενήθηκε σε μια στάνη, κοντά στην πηγή με το άφθονο –τότε– παγωμένο νερό (Παπαϊωάννου 1991, 127).

¹⁷⁰ Guerin 1854, 292· Μαιυρί 1916, 288, εικ. 8· Inglieri 1936, 54, αρ. 4.

¹⁷¹ Guerin 1854, 291· Pernier 1914, 237· Μαιυρί 1916, 288-289, εικ. 6· Inglieri 1936, 53.

¹⁷² Οι Ιταλοί το αποδίδουν λανθασμένα ως *Marmarullia*. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1951, 130.

¹⁷³ Μαιυρί 1928, 83-84, παρατήρησε όστρακα αρχαϊκών πύθων με εμπιέστη διακόσμηση, ενώ οι Hore Simpson and Lazenby 1973, 146 σημειώνουν την ύπαρξη εξαιρετικής ποιότητας μελαμβραφών οστράκων από κύλικες και σκύφους του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁷⁴ Biliotti et Cottret 1881, 89. Το ίδιο επισημαίνουν επίσης και οι Berg 1862, 152· Newton 1865, 202-203· Pernier 1914, 237.

Ιταλούς κεραμική Αρχαϊκών έως και Ελληνιστικών χρόνων¹⁷⁵.

Άλλοι τοίχοι, πολυγωνικής τοιχοδομίας, είναι ορατοί στους δυτικούς πρόποδες του λόφου, απ' όπου διέρχεται η αρχαία οδός, σε μήκος περίπου 200 μ. σύμφωνα με τους Ιταλούς¹⁷⁶. Πιθανά ίχνη αρχαίας οδού παρατηρήθηκαν και στην ανατολική κλιτύ, τα οποία οδηγούν σε περίβολο στο βόρειο άκρο του λόφου με τοίχους πολυγωνικής τοιχοδομίας και είσοδο στην ανατολική στενή πλευρά (**εικ. 111**). Ο περίβολος αποτελεί πιθανώς ιερό, όπως φανερώνει μεγάλος κυλινδρικός βωμός (ύ. 0,79, διαμ. 0,71 μ.) στο εσωτερικό του¹⁷⁷. Είδος βωμού αποτελεί επίσης λαξευτή βαθμιδωτή ορθογώνια κατασκευή (4x2 μ., ύψ., 1 μ.) με δύο κοιλότητες στην άνω πλευρά της, στο διάσελο που ενώνει τον λόφο Μαρμαρούνια με το λόφο του Αγίου Φωκά, που αναφέρει ο Pernier¹⁷⁸. Από το σημείο αυτό μάλλον διερχόταν συνέχεια της προηγούμενης οδού που οδηγούσε στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά¹⁷⁹.

Καμπάνες

Η θέση βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του λεκανοπεδίου της Κυμισάλας, και απλώνεται στους νοτιανατολικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας¹⁸⁰ (**εικ. 2.μ, εικ. 5**). Πρόκειται για μια εκτεταμένη οικιστική εγκατάσταση, όπου διακρίνονται πλήθος περιγραμμάτων κτηρίων και δρόμοι. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, ορθογώνιοι λιθόπλινθοι, βάρθρα με κυμάτια, αρράβδωτος κίονας βρίσκονται επίσης διάσπαρτα στο χώρο (**εικ. 112**). Νοτιοανατολικότερα, διατηρείται σε αρκετό ύψος και μήκος αναλημματικός τοίχος ισοδομικής τοιχοποιίας, στον οποίο έχει εντοιχιστεί μεγάλος λίθος ελαιοπιεστηρίου με κυκλική αύλακα (**εικ. 113**).

Στην ίδια περιοχή, νότια και νοτιοδυτικά της εγκατάστασης, υπάρχει μικρό νεκροταφείο¹⁸¹, με κάποιους από τους μεγαλύτερους λαξευτούς θαλαμοειδής τάφους να έχουν χρησιμοποιηθεί στη σύγχρονη εποχή για γεωργικούς σκοπούς (**εικ. 114**), ενώ σώζονται και τμήματα μεγάλων επιταφίων βάρθρων (**εικ. 115**).

Βασιλικά

Η αρχαιολογική θέση εκτείνεται στον χαμηλό λόφο των Βασιλικών, δυτικά του Αγίου Φωκά, και δεσπόζει στο ομώνυμο λεκανοπέδιο (**εικ. 2.θ, εικ. 5**). Ο Inglieri θεώρησε πιθανή την ταύτισή της με την πόλη της Κυμισάλας¹⁸². Εδώ βρίσκονται τα ερείπια του σημαντικότερου ίσως οικισμού της περιοχής (**εικ. 116**). Σώζονται ισχυροί τοίχοι πολυγωνικής τοιχοποιίας (**εικ. 117α-β**), διακρίνονται δρόμοι (**εικ. 118**),

¹⁷⁵ Maiuri 1928, 83-84· Inglieri 1936, 53.

¹⁷⁶ Maiuri 1916, 288· Inglieri 1936, 442.

¹⁷⁷ Maiuri 1916, 289, **εικ. 6**.

¹⁷⁸ Pernier 1914, 237, **εικ. 22**. Επίσης, Biliotti et Cottret 1881, 88· Maiuri 1916, 289· Inglieri 1936, 53.

¹⁷⁹ Στην αντίθετη κατεύθυνση, ακολουθώντας αυτή την οδό, κινήθηκαν οι Biliotti et Cottret (1881, 88). Ωστόσο η περιοχή είναι σήμερα εξαιρετικά δύσβατη εξαιτίας της πυκνής βλάστησης και του ανώμαλου βραχώδους εδάφους.

¹⁸⁰ Newton 1865, 204-205· Biliotti et Cottret 1881, 89. Εδώ ο Kinch παρατήρησε μεγάλους τοίχους και θεώρησε ότι βρήκε και τη θέση του θεάτρου, για το οποίο όμως δεν εντόπισε κανένα αρχιτεκτονικό στοιχείο (Sørensen and Pentz 1992, 124).

¹⁸¹ Ο Inglieri (1936, 51, *αρ.* 157), αναφέρει την ύπαρξη συλημένης νεκρόπολης των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων.

¹⁸² Inglieri 1936, 53, *αρ.* 2.

σκαλοπάτια, κατώφλια, τοίχοι και περιγράμματα κτηρίων. Η κάτοψη και η διάταξη των κτισμάτων, καθώς και ο χαρακτήρας τους δεν μπορούν να προσδιοριστούν, γιατί καλύπτονται από εκτεταμένους λιθωσφρούς. Γι' αυτό οι περιγραφές που διαθέτουμε από τους παλαιότερους ερευνητές είναι γενικόλογες¹⁸³. Κάνουν ωστόσο λόγο για περίβολο, κτισμένο σε άλλα σημεία με ψευδοϊσόδομο σύστημα και σε άλλα με πολυγωνικό, για πύργο στη βορειοδυτική πλευρά του περιβόλου, οικοδομημένο με ορθογώνιους λίθους και με χαρακτηριστική κύφωση στην εξωτερική τους πλευρά, επίσης για πύλες και δωμάτια.

Πιο συγκεκριμένη εικόνα αποκομίζουμε από σκίτσο που σχεδίασε στο ημερολόγιο της ανασκαφής ο ωρομίσθιος αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Κατραλής κατά τον καθαρισμό του χώρου το 1975, το οποίο αποτελεί, κατά την άποψή μας, και την σαφέστερη μαρτυρία για την εγκατάσταση των «Βασιλικών» (εικ. 119). Ξεχωρίζει εκτεταμένος ελεύθερος χώρος, κλεισμένος από τοίχους που ίσως αντιστοιχεί με τον περίβολο των παλαιότερων περιγραφών. Στα βορειοδυτικά του διαμορφώνονται δωμάτια και κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς επιμήκης στενός διάδρομος. Αμέσως βόρεια του περιβόλου εκτείνονται δυο σειρές δωματίων με δρόμο ανάμεσά τους, κατεύθυνσης Α-Δ. Δεύτερος δρόμος κάθετος προς τον προηγούμενο διέρχεται ανατολικότερα. Οι τοίχοι των κτισμάτων σώζονται σε μερικά σημεία σε αρκετό ύψος, στοιχείο που σε συνδυασμό με την καλή τοιχοδομία τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πύργο. Σε διάφορα επίσης σημεία διατηρούνται κατά χώραν παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων, κατώφλια, πεσμένοι ορθογώνιοι λίθοι ελαιοπιεστηρίου κ.ά.

Το 1982 ο αρχαιολόγος Ευάγγελος Κακαβογιάννης πραγματοποίησε περιορισμένης διάρκειας ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό δωματίου (δωμάτιο Α) (εικ. 120). Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκαν και συγκεντρώθηκαν, αφού αριθμήθηκαν, οι εκεί πεσμένοι λίθοι. Ανάμεσά τους υπήρχαν και μερικά αρχιτεκτονικά μέλη. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι τοίχος (τοίχος α) που οικοδομήθηκε στο εσωτερικό του δωματίου Α (εικ. 121) σε μεταγενέστερη φάση ανήκε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όπως έδειξε χρήση κεραμίδων στους αρμούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο ημερολόγιο της ανασκαφής ότι διατηρείται το κατώτερο τμήμα παραθύρου, στοιχείο που υποδηλώνει διατήρηση των τοίχων κάτω από τους λιθωσφρούς, σε μεγάλο ύψος. Η ανασκαφή, λόγω της δυσκολίας του εγχειρήματος, δεν συνεχίστηκε.

Εντύπωση στους κατά καιρούς περιηγητές έχει προκαλέσει το όνομα «Βασιλικά», το οποίο και προσπάθησαν να ερμηνεύσουν. Κατά τον Buodelmonde, ο οποίος βρήκε την θέση καταστρεμμένη το 15^ο αι. και την παραδίδει ως «Βασιλική», θεωρεί ότι αυτή σχετίζεται με την αυτοκράτειρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁸⁴. Ο Guérin, ο οποίος το 1854 ακούει πλέον το όνομα «Βασιλικά», φέρνει συνειρμικά στο νου του βασιλικές κατοικίες και κάνει μια υπόθεση πως επρόκειτο για την κατοικία των αρχαίων βασιλέων της Καμίρου. Δεν παραβλέπει ωστόσο το γεγονός ότι μπορεί αυτή η ονομασία να είναι νεώτερη, χριστιανικών χρόνων, οπότε θα μπορούσε να προέρχεται από κάποια βασιλική της περιοχής¹⁸⁵. Οι E. Biliotti και Cottret δεν πιστεύουν τόσο στη εκδοχή ύπαρξης στην

¹⁸³ Για τα Βασιλικά βλ. Buodelmonde 1422, 73· Guérin 1854, 289-291· Berg 1862, 150· Newton 1865, 202, 204· Biliotti et Cottret 1881, 84-86· Pernier 1914, 238· Inglieri 1936, 53. Ο Kinch το 1905 περιηγήθηκε τον χώρο των Βασιλικών και έκανε σκαρίφημα των κτισμάτων (Sørensen and Pentz 1992, 125, εικ. 116).

¹⁸⁴ Buodelmonde 1422, 73.

¹⁸⁵ Guérin 1854, 291.

περιοχή μιας βυζαντινής βασιλικής, όσο στην ύπαρξη κάποιου αρχαίου ναού αφιερωμένου στον Ποσειδώνα ή τον Απόλλωνα-Ήλιο Βασιλέα¹⁸⁶. Ο Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, ωστόσο, θεωρεί ότι η ονομασία προέρχεται από τη βυζαντινή οικογένεια των Βασιλικών, οι οποίοι νέμονταν την περιοχή¹⁸⁷. Όποια κι αν είναι, η προέλευση της ονομασίας, φαίνεται ότι τελικά η αρχική ρομαντική άποψη του Guerin ήταν αυτή που βρήκε απήχηση στους ντόπιους. Έτσι δημιουργήθηκε ο θρύλος του «βασιλιά Κυμισαλέα» και των θησαυρών του, που σήμερα παραδίδεται στην περιοχή, όπως σημειώνει και ο Μαιυρί¹⁸⁸.

Νάπες

Στους νότιους πρόποδες του λοφίσκου Νάπες, ανατολικά του λόφου των Βασιλικών, εντοπίστηκε ένας εκτεταμένος οικισμός (**εικ. 2.ν**), από τον οποίο διατηρούνται τοιχοποιίες, θεμελιώσεις κτηρίων (**εικ. 122**), ορθογώνιοι βωμοί (**εικ. 123**) και αρχιτεκτονικά μέλη. Βορειοανατολικά του οικισμού, στις υπώρειες του λόφου, εντοπίστηκε νεκροταφείο, που πιθανότατα εξυπηρετούσε τις ανάγκες του οικισμού. Πολλοί τάφοι έχουν συληθεί, όπως έχει συμβεί και στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας, ενώ τον χώρο διαμορφώνουν αρκετοί κτιστοί αναλημματικοί τοίχοι με αργούς λίθους. Η επιφανειακή κεραμική δείχνει να είναι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Χάρακας, Απετονές

Στη θέση «Απετονές», στην ανατολικότερη κορυφή του λόφου Χάρακας (**εικ. 2.ξ**), η οποία δεσποζει πάνω από τον όρμο της Γλυφάδας και έχει πρόσβαση στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά στα νότιά της, εντοπίστηκε σε επίμηκες πλάτωμα του λόφου ένας ακόμη εκτεταμένος οικισμός. Σώζονται σε μεγάλη έκταση τοιχοποιίες και θεμελιώσεις κτηρίων (**εικ. 124**) και ένας αριθμός (τουλάχιστον επτά) μικρών φυσικών σπηλαιωδών ανοιγμάτων στο βράχο (**εικ. 125**), ορισμένα από τα οποία έχουν μετατραπεί σε δεξαμενές. Παρατηρήθηκαν επίσης επιφανειακά όστρακα ελληνιστικών, αλλά κυρίως ρωμαϊκών χρόνων.

Γλυφάδα, Όγλυμα

Στην απότομη βόρεια πλαγιά του λόφου Χάρακας και κυρίως στους πρόποδες του, πάνω από το σημερινό λιμανάκι της Γλυφάδας, στη θέση «Όγλυμα» (**εικ. 2.ο**), είναι ορατές εισοδοί θαλαμοειδών λαξευτών τάφων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (**εικ. 126α-β**), οι οποίοι είχαν όλοι συληθεί από έναν έμπειρο λαθρανασκαφέα της περιοχής και περιείχαν, σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου του λαθρανασκαφέα, ωραία αγγεία του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ., όπως παραδίδουν οι Ιταλοί¹⁸⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ορθογώνια μικρή εσοχή στο φυσικό βράχο με ανάγλυφη όρθια ανδρική μορφή (Ηρακλής;) (**εικ. 127**).

¹⁸⁶ Biliotti et Cottret 1881, 83.

¹⁸⁷ Παπαχριστοδούλου 1951, 82-83.

¹⁸⁸ Παπαϊωάννου 1991, 130.

¹⁸⁹ Maiuri 1916, 296· Inglieri 1936, 51, αρ. 156.

Στο ίδιο νεκροταφείο πρέπει να εντάσσονται τέσσερις τάφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. που ερευνήθηκαν από την Ηώ Ζερβουδάκη στις ανατολικές υπώρειες του Χάρακα, στη θέση «στου Κόκκινου», με αφορμή την διαπλάτυνση της οδού που οδηγεί στην παραλία¹⁹⁰.

Χαμηλότερα, στο δυτικό άκρο της παραλίας, κάτω από θάμνους και δέντρα, διακρίνονται ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πιθανώς αφιερωμένης στον Άγιο Τρύφωνα. Σε απόσταση 150 μ. νοτιότερα, στη θέση «Καλοκαιρινό», διατηρούνται ελάχιστα λείψανα δεύτερης βασιλικής.

Γλυφάδα, Μονοσύρια

Η παραλία της Γλυφάδας¹⁹¹, το *Μνασύριον* του Στράβωνος (XIV, II, 12.1)¹⁹², σημερινά Μονοσύρια¹⁹³, ήταν πιθανότατα το επίγειο της αρχαίας Κυμισάλας, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για το μόνο προσβάσιμο σημείο της βραχώδους ακτογραμμής (**εικ. 2.κ**)¹⁹⁴. Είναι εξάλλου πολύ πιθανόν ότι ο όρμος λειτουργούσε σε συνδυασμό με τον απέναντι λιμένα της Αλιμνιάς, όπου έχουν εντοπιστεί ελληνιστικά νεώρια, λιμενικές διαμορφώσεις και παλαιοχριστιανικά κτιριακά κατάλοιπα¹⁹⁵.

Δίπλα στη θάλασσα, κατά μήκος των παρείων χωματόδρομου που κατευθύνεται παράλληλα προς την ακτή, είναι ορατοί τοίχοι και κτίσματα ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, καταστρεμμένα από τη διάνοιξη του δρόμου (**εικ. 128**), ενώ πλήθος καταλοίπων διακρίνεται και στη στρωματογραφία της ακτογραμμής (**εικ. 129**). Στην παραλία βρισκόταν πριν μερικά χρόνια βάση στήλης με την επιγραφή ΘΕΥΛΥΤΟΣ ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ ΚΥΜΙΣΑΛΕΥΣ (**εικ. 130**), γνωστή από την περιοδεία του Pernier, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω¹⁹⁶.

Σε χαμηλό λόφο δυτικά της αμαξιτής οδού που οδηγεί στη Γλυφάδα και περίπου 1 χλμ. πριν τον οικισμό, εντοπίστηκε νεκροταφείο με δεκάδες συλημένους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους, οι οποίοι συχνά διατάσσονται σε συστάδες. Παρά την μαρτυρία των κατοίκων για ύπαρξη μυκηναϊκού νεκροταφείου, δεν παρατηρήθηκε στο χώρο κεραμική παλαιότερη των ελληνιστικών χρόνων. Το νεκροταφείο ίσως αποτελεί συνέχεια ή τμήμα της νεκρόπολης στη θέση «Όγλυμα».

¹⁹⁰ Βλ. Ζερβουδάκη 1970. Στον τάφο 1 βρέθηκαν αρυβαλοειδής αττική ανθεμωτή λήκυθος, δύο κοτύλες και δύο μελαμβαφή φιαλίδια, στον τάφο 2 οξυπύθμενος αμφορέας και σκύφος τύπου bolsal με εμπύεστα ανθέμια και στον τάφο 4 σκελετός, οξυπύθμενος αμφορέας, κοτύλη μελαμβαφής και οξυπύθμενος αμφορίσκος. Λαξευτή κοιλότητα (θήκη) περιείχε άβαφη υδρία.

¹⁹¹ Για την ετυμολογία της λέξης από το «γλυφός» ή «βλυχός» που σχετίζεται με τα υφάλμυρα νερά της παραλίας βλ. Παπαχριστοδούλου 1951, 143.

¹⁹² Βλ. και Newton 1865, 204· Biliotti et Cottret 1881, 82· von Gaertringen 1892, 308.

¹⁹³ Παπαχριστοδούλου 1951, 30.

¹⁹⁴ Hope Simpson and Lazenby 1973, 147· Inglieri 1936, 51, αρ. 155.

¹⁹⁵ Για τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Αλιμνιάς βλ. Βολανάκης 2008, 89-93. Για τα έντεκα λαξευμένα διαμερίσματα νεωρίων και τα παλαιοχριστιανικά κτιριακά κατάλοιπα (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.) στον όρμο του Εμπορείου και τους υποθαλάσσιους λιθοσφρούς μπροστά από το λιμάνι βλ. Σίμωση 2004, 350-352. Για τα ελληνιστικά νεώρια, ειδικότερα, στους όρμους Εμπορείου και Αγίου Γεωργίου βλ. Σάμψων 1980, 561. Επίσης, Blackman κ.ά 1996. Για την παλαιοχριστιανική Ρόδο, γενικότερα, βλ. Ραβανασσιλιού et Archontopoulos 1991.

¹⁹⁶ Pernier 1914, 241, σημ. 1· *IGI*, I, 170, 1446· Maiuri 1916, 296. Βλ. παραπάνω, σελ. 87. Σήμερα η βάση βρίσκεται στην κεντρική πλατεία των Σιάνων, έξω από την εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα.

Γλυφάδα, Άγιος Γεώργιος

Στα ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Γλυφάδας και στο λόφο που δεσπόζει πάνω από το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου και Αντωνίου, οικοδομημένο το 1948, εντοπίστηκε πλήθος συλημένων λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, πιθανότατα ελληνιστικής εποχής, που συγκροτούν ένα ακόμη νεκροταφείο, το οποίο φαίνεται να καταλαμβάνει τη δυτική και τη νότια κλιτύ του λόφου.

Μαρτυρείται επίσης η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση της Μονής, από την οποία πιθανώς προέρχεται αμφικιονίσκος, που έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο στον νεότερο ναό¹⁹⁷. Στην ίδια θέση, είχε εντοπιστεί από τους Ιταλούς ένα ακόμη νεκροταφείο, παλαιοχριστιανικών χρόνων¹⁹⁸, το οποίο, σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων βρισκόταν στον προαύλιο χώρο και περίξ της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και Αντωνίου.

Γλυφάδα/Λακκί, Άγιος Γεώργιος

Στο «Λακκί», πολύ κοντά σε δεύτερο ναύδριο του Αγίου Γεωργίου, είναι ορατός σε αρκετό ύψος τοίχος κτισμένος με ορθογωνισμένους λίθους. Κατά τη θεμελίωση του ναού το 1950, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, αποκαλύφθηκαν τρεις αμφικιονίσκοι, εντοιχισμένοι σήμερα στο πεζούλι του δυτικού τοίχου και ένας στη βάση της Αγίας Τράπεζας, καθώς και αποτμήματα θωρακίων τέμπλου. Τα μέλη μαρτυρούν ύπαρξη βασιλικής και σε αυτή τη θέση, από την οποία όμως δεν διακρίνονται κτιριακά κατάλοιπα.

Γλυφάδα/Πουγγάς

Η θέση βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από την παραλία της Γλυφάδας και σε μικρή σχετική απόσταση από την επαρχιακή οδό προς Σιάννα και Μονόλιθο. Το 1987, με αφορμή τη διάνοιξη αγροτικής οδού, ερευνήθηκαν από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας καλυβίτης. Χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.¹⁹⁹ Δυτικότερα και πλησιέστερα προς την παραλία ερευνήθηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι με σκελετούς χωρίς κτερίσματα, πιθανώς παλαιοχριστιανικών χρόνων²⁰⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πενταετής ανασκαφική έρευνα στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας, παρά την περιορισμένη μέχρι στιγμής έκτασή της, έδωσε σαφείς ενδείξεις για τα χρονολογικά και τοπογραφικά όρια της νεκρόπολης. Οι καθαρισμοί στο λόφο του Αγίου Φωκά και στους οχυρωματικούς περιβόλους συνέβαλαν στην καλύτερη κατανόηση του

¹⁹⁷ Βολανάκης 1987, 116· Βολανάκης 1988, 340.

¹⁹⁸ Maiuri 1916, 296.

¹⁹⁹ Πατσιαδά και Φιλήμονος 1987α. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι περιείχαν: Ο τάφος 1, άβαφη πρόχου, οξυπύθμενο αμφορίσκο και στο εσωτερικό της υδρίας χάλκινο κάτοπτρο και θραύσματα γυάλινου αγγείου. Ο τάφος 2, οξυπύθμενο μελαμβαφή αμφορίσκο. Ο τάφος 4, είχε ως εξωτερικό κτέρισμα, επάνω δηλαδή στην καλυπτήριά του, μελαμβαφή κύλικα και στο εσωτερικό του περιείχε χάλκινη βελόνα, χάλκινο σφικωτήρα και θραύσματα γυάλινου αγγείου. Στον τάφο 5 ο σκελετός ήταν ακτέριστος. Στον καλυβίτη τάφο 3 εξείχαν από την καλυπτήρια κεραμίδα τα πόδια και το κεφάλι του νεκρού, που καλύπτονταν με ακατέργαστες πέτρες. Στα πόδια του σκελετού βρέθηκαν οξυπύθμενος αμφορέας και μελαμβαφής σκύφος και κοντά στο αριστερό του χέρι χάλκινο νόμισμα.

²⁰⁰ Πατσιαδά και Φιλήμονος 1987β, 619.

συγκεκριμένου χώρου, ενώ έγινε για πρώτη φορά συστηματική αποτύπωση του οχυρωματικού περιβόλου με την ιδιόρρυθμη τοιχοποιία. Με τις περιόδους στην ευρύτερη περιοχή εντοπίστηκαν νέες σημαντικές θέσεις και σχηματίστηκε μια καλύτερη εικόνα για την έκταση του δήμου και την χωροταξία του. Στα θετικά της έρευνας θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την τοπογραφική και φωτογραμμετρική αποτύπωση των αρχαιοτήτων στην ευρύτερη περιοχή.

Τα μέχρι τώρα γνωστά από την παλαιότερη και την πρόσφατη έρευνα αρχαιολογικά κατάλοιπα καλύπτουν μία έκταση πάνω από δέκα τετραγωνικά χιλιόμετρα (εικ. 5), καταδεικνύοντας την μεγάλη έκταση του αρχαίου Δήμου των Κυμισαλέων.

Η κατανομή των αρχαιολογικών θέσεων στον χώρο υποδηλώνει κατοίκηση «κατά κόμας», με οικιστικούς πυρήνες στις θέσεις Στελιές, Καμπάνες, Βασιλικά, Νάπες, Χάρακας, Γλυφάδα/Μονοσύρια. Κάθε οικισμός φαίνεται πως είχε τον δικό του ζωτικό καλλιεργήσιμο χώρο, μια ομαλή πλαγιά χαμηλού λόφου ή ένα μικρό λεκανοπέδιο.

Κοντά στους οικισμούς υπήρχαν τα νεκροταφεία τους. Το σημαντικότερο από αυτά, με μακρά περίοδο χρήσης και με έκταση που του προσδίδει τον χαρακτήρα νεκρόπολης, βρισκόταν στην ανατολική και βόρεια πλαγιά του λόφου της Κυμισάλας και στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά, καθώς και στην κοιλάδα μεταξύ των δύο λόφων. Την νεκρόπολη αυτή φαίνεται να χρησιμοποιούν οι οικισμοί στις θέσεις, Καμπάνες και Βασιλικά.

Κοντά στην κεντρική νεκρόπολη των Κυμισαλέων, στον λόφο του Αγίου Φωκά, ο οποίος δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή και ελέγχει οπτικά όλους τους οικισμούς και τις άλλες αρχαιολογικές θέσεις, βρισκόταν η ακρόπολη του δήμου των Κυμισαλέων. Στην κορυφή της είχε ανεγερθεί ναός και χαμηλότερα ο οχυρωματικός περίβολος με την περίτεχνη, ιδιόρρυθμη διακόσμηση. Μία δεύτερη ακρόπολη ή θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο πρέπει να αποτελούσε ο λόφος Μαρμαρούνια, νότια και σε άμεση συνέχεια του Αγίου Φωκά, όπου επίσης υπήρχαν υπαίθρια ιερά και βωμοί.

Επίγειο της περιοχής ήταν η παραλία της Γλυφάδας, το αρχαίο *Μνασύριον*. Στην εύφορη πεδινή έκταση νότια της παραλίας, πρέπει να υπήρχαν περισσότεροι του ενός οικιστικοί πυρήνες, όπως δηλώνουν τα διάσπαρτα σε διάφορα σημεία νεκροταφεία και τα άλλα κτιριακά κατάλοιπα.

Το επίγειο του δήμου των Κυμισαλέων, τους οικισμούς με τα νεκροταφεία τους και την ακρόπολη ή τις ακροπόλεις του Αγίου Φωκά και των Μαρμαρουνίων, συνδέει μεταξύ τους αρχαία οδός. Τμήματα των ορίων της οδού σώζονται σε διάφορα σημεία, ενώ άλλα μένει να επισημανθούν για να προσδιοριστεί καλύτερα η πορεία της.

Η Κυμισάλα πρέπει να κατοικήθηκε ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους, αν και οι σχετικές ενδείξεις είναι ασαφείς. Βέβαιη και αδιάλειπτη, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα και τις κατά καιρούς επιφανειακές έρευνες, ήταν η κατοίκηση από τον 7^ο αι. π.Χ. έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.). Ακμή πρέπει να γνώρισε η περιοχή κατά την Αρχαϊκή/Κλασική και κυρίως κατά την Ελληνιστική εποχή, μετά την ένταξή της στο ενωμένο ροδιακό κράτος. Στους Ελληνιστικούς-Ρωμαϊκούς χρόνους φαίνεται να ανήκουν και τα περισσότερα οικιστικά κατάλοιπα. Αντίθετα, η πλειονότητα των τάφων στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας χρονολογείται στους Αρχαϊκούς έως και ύστερους Κλασικούς/πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους, ενώ σύμφωνα με την μέχρι τώρα έρευνα, οι ελληνιστικοί τάφοι είναι ελάχιστοι. Επανάχρηση της κεντρικής νεκρόπολης σημειώνεται και πάλι κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Συνέχιση της ζωής

διαπιστώνεται και στις περισσότερες οικιστικές θέσεις κατά τους Ρωμαϊκούς και τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Αυτή την περίοδο η ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση φαίνεται να μετατοπίζεται προς την παραλιακή ζώνη, στη Γλυφάδα, φαινόμενο που παρατηρείται και σε όλο το νησί.

Στρατηγική σημασία πρέπει να είχε η περιοχή για τον έλεγχο της διακίνησης των πλοίων κατά μήκος της δυτικής ακτογραμμής του νησιού, όπως μαρτυρούν τα μεταγενέστερα, ιπποτικά, κάστρα της Μονολίθου και των Σιάννων και οι τέσσερις τουλάχιστον πύργοι-παρατηρητήρια που είχαν ανεγερθεί στην ακτή από τον όρμο των Παλατιών μέχρι τη Γλυφάδα (εικ. 6).

Τα παραπάνω συμπεράσματα οφείλονται στη μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα, η οποία άρχισε το 2006 και έχει ήδη κλείσει μια πενταετία. Η συνέχισή της αναμένεται να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα και την χρονολογία των αρχαίων λειψάνων, να επιλύσει τα ερωτήματα που έχουν προκύψει, και να δώσει πληροφορίες για τον οικιστικό ιστό, τις νεκροπόλεις, την πολιτική και διοικητική οργάνωση, καθώς και την καθημερινή ζωή των αρχαίων δήμων της ροδιακής υπαίθρου και ειδικότερα του Δήμου των Κυμισαλέων στη νότια εσχάτια της Καμινίδος χώρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ανδρέου, Ι. και Ανδρέου, Η. 2000. «Τα μικρογραφικά αγγεία ως ιδιαίτερη παραγωγή των ελληνιστικών εργαστηρίων της Αμβρακίας», *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Πρακτικά, Αθήνα, 301- 310.
- Ανδρόνικος, Μ. 1963. «Ελληνικά επιτάφια μνημεία», *ΑΔ* 17 [1961-62], Α΄ Μελέται, 152-210.
- Βολανάκης, Ι. Η. 1987. «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρον* ΙΒ΄, 65-118.
- Βολανάκης, Ι. Η. 1988. «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα στον Μητροπολίτη Ρόδου κ.κ Σπυρίδωνα επί τη Συμπληρώσει Τεσσαράκοντα Έτων Αρχιερατείας*, Αθήνα, 327-342.
- Βολανάκης, Ι. 2008. «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των νήσων Χάλκης και Αλιμιιάς της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρον* ΚΒ΄, 74-94.
- Γιαννικουρή Α. 1994. «Υδρίες Hadra με λευκό βάθος από τη Ρόδο. Μια πρώτη προσέγγιση», *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χρονολογημένα Σύνολα-Εργαστήρια, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη* (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 137), Αθήνα, 302-310.
- Γιαννικουρή, Α. 1999. «Το ιερό της Δήμητρας στην πόλη της Ρόδου», *Ρόδος 2400 Χρόνια. Η Πόλη της Ρόδου από την Ίδρυσή της μέχρι την Κατάκτηση από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά, Τόμος Α΄, Αθήνα, 62-72.
- Γιαννικουρή, Α., Πατσιαδά, Β. και Φιλήμονος, Μ. 2000. «Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου», *Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 6 Δεκεμβρίου 1986, Πρακτικά*, Ρόδος, 63-117.
- Γιαννικουρή, Α., Πατσιαδά, Β., Φιλήμονος, Μ. 1999. «Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο», *Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα της Ελληνιστικής Κεραμικής. Πρακτικά, Ρόδος 22-25, Μάρτιος 1989*. Αθήνα 1999, 172-184.
- Δανάλη, Κ. 1994. «Η ελληνιστική κεραμική από το πρότυπο του ‘Γυμνασίου’ στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου», *ΑΕ* [1996], 254-298.
- Ευαγγελίδης, Δ. και Δάκαρης, Σ. 1959. *Το Ιερόν της Δωδώνης. Α. Ιερά Οικία*, *ΑΕ* [1964]. Αθήνα.
- Ζερβουδάκη, Η. 1970. «Γλυφάδα», *ΑΔ* 25 [1971], Χρονικά, 517-518.
- Κανίνια, Ε. 2011. Λήμματα, στο Σταμπολίδης, Τασούλας και Φιλήμονος-Τσοποτού 2011.

- Καπετανάκης, Π. 1973. «Μελαμβαφείς αμφορίσκοι εξ Αθηνών», *ΑΔ* 6, 150-157.
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1969. «Υπαιθρος Ρόδου, Κυμισάλα», *ΑΔ* 24 [1970], Χρονικά, 480-482.
- Μαΐλλης, Α.Σ., Σκανδαλίδης, Κ.Ε. και Τσαλαχούρης, Κ.Φ. 2002. *Η Ρόδος τον 19ο Αιώνα*. Αθήνα-Ρόδος.
- Μαραγκού, Α. και Παπαχριστοδούλου, Ι. 1989. *ΑΔ* 44 [1995], Χρονικά, 504.
- Μαραγκού, Α. και Παπαχριστοδούλου, Ι. 1990. *ΑΔ* 45 [1995], Χρονικά, 492.
- Μαραγκού, Α. και Παπαχριστοδούλου, Ι. 1991. *ΑΔ* 46 [1996], Χρονικά, 485-486.
- Μαραγκού, Α. και Παπαχριστοδούλου, Ι. 1992. *ΑΔ* 47 [1997], Χρονικά, 644-645.
- Μαραγκού, Α. και Παπαχριστοδούλου, Ι. 1993, *ΑΔ* 48 [1998], Χρονικά, 539.
- Μαυρή, Ν.Γ. 1965. *Δωδεκανησιακή Βιβλιογραφία*. Αθήνα.
- Μπαϊράμη, Κ. 2010. «Ταφικό σύνολο παλαιοχριστιανικών λυχνariών από τη ροδιακή νεκρόπολη», στο Παπανικόλα-Μπακριτζή, Δ. Κουσουλάκου, Ν. (επιμ.), *Κεραμική της Υστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.). Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, τ. Α', 249-269.
- Μπαϊράμη, Κ. 2011. Λήμματα, στο Σταμπολίδης, Τασούλας και Φιλήμονος-Τσοποτού 2011.
- Μπακαλάκης, Γ. 1946. *Ελληνικά Αμφίγλυφα*. Θεσσαλονίκη.
- Μπακαλάκης, Γ. 1974. «Δεύτερες φροντίδες», *ΕΕΦΣΠΘ* Π', 245-259.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1994². *Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων και οι Τρόποι Εφαρμογής αυτών κατά τους Συγγραφείς, τας Επιγραφάς και τα Μνημεία* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 37). Αθήνα.
- Παλαιολόγου, Σ. 2004. «Άνοιχοδόμηση: Ένα νεκροταφείο της δυτικής ροδιακής νεκρόπολης», *Χάρης Χαίρε, Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Αθήνα, τ. Β', 53-72.
- Παλαιολόγου, Σ. 2008. «Πόνταμος Χάλκης: τάφοι και ταφικά έθιμα από την αρχαία νεκρόπολη», *ΔωδΧρον* ΚΒ', 45-70.
- Παλαιολόγου, Σ. 2011. Λήμματα, στο Σταμπολίδης, Τασούλας και Φιλήμονος-Τσοποτού 2011.
- Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1989. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα 1. Étude sur l'Île de Rhodes, par V. Guerin, Paris 1880^ο*. Αθήνα-Γιάννινα.
- Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1991. *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα 3. Amedeo Maiuri, «Dall'Egeo al Tirreno»* (μεταφρασμένα αποσπάσματα από το Α. Maiuri, *Vita d'Archeologo*. Cronache dell' Archeologia Napolitana 1). Αθήνα.
- Παπασταύρου, Ε.Γ. 2006. *Υπόγειοι Λαξευτοί Τάφοι της Αίγινας* (ΑΕ 145). Αθήνα.
- Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 1989. *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι. Ιστορική Ανασκόπηση. Η Ιαλυσία*. Αθήνα (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 110). Αθήνα.
- Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 1996. «Κεντρική και περιφερειακή οργάνωση της Ροδιακής Πολιτείας – Δήμου», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Ρόδος: 24 Αιώνες», Ρόδος 1-5 Οκτωβρίου 1992*, Αθήνα 1996, 47-60.
- Παπαχριστοδούλου Ι.Χ. 2007. «Ανασκαφές και άλλες δραστηριότητες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου στον τομέα των αρχαίων μνημείων κατά την τελευταία εικοσαετία (με επίκεντρο Ρόδο, Ιαλυσό και Κώ)», *Αρχαιολογικές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί*. Weillheim/Obb, 17-50.
- Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 2009α. «Επιβιώσεις αρχαϊκών τοπωνυμιών στη Ρόδο. Νέα στοιχεία ως συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Καμυρίδος», *ΔωδΧρον* ΚΓ', 411-426.
- Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 2009β. «Νέα στοιχεία ως συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Καμυρίδος. Το χωριό Φάνες της Ρόδου», *Φάνες Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα*. Weillheim/Obb, 41-87.
- Παπαχριστοδούλου, Χ.Ι. 1951. *Τοπωνυμικόν της Ρόδου*. Ρόδος.
- Παπαχριστοδούλου, Χ.Ι. 1994². *Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου* [1948]. Αθήνα.
- Πατσιαδά, Β. και Φιλήμονος, Μ. 1987α. «Σιάννα, θέση Πουγκάς», *ΑΔ* 42 [1994], Χρονικά, 618-619.

- Πατσιαδά, Β. και Φιλήμονος, Μ. 1987β. «Γλυφάδα», *ΑΔ* 42 [1994], Χρονικά, 619.
- Πετράκος, Β.Χ. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των Ανασκαφών και των Ερευνών (1813-1998) Ι. Τοπογραφία* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 181). Αθήνα.
- Σάλτα, Μ. 1990. «Αρχαία Ρόδος. Μια κλασική νεκρόπολη», *Ρόδος 2400 χρόνια. Η Πόλη της Ρόδου από την Ίδρυσή της μέχρι την Κατάληψη από τους Τούρκους. Πρακτικά*, τόμος Α'. Αθήνα, 143-150.
- Σάμψων, Α. 1980. «Αλιμνιά» *ΑΔ* 32 [1988], Χρονικά, 561-563.
- Σιμώση, Α. 2004. «Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στην Αλιμνιά Δωδεκανήσου», στο *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη Μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β', Αθήνα, 350-352.
- Σπυρόπουλος, Θ.Γ. 1970. «Ανασκαφή εις το μυκηναϊκόν νεκροταφείον της Τανάγρας», *ΑΑΑ* 3, 184-197.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ., Τασούλας, Γ., Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. (επιμ.) 2011. *Άγονη Γραμμή. Ένα Αρχαιολογικό Ταξίδι στο Καστελόριζο, τη Σύμη, τη Χάλκη, την Τήλο και τη Νίσυρο*. Αθήνα.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2006. «Σκέψεις για έναν αρχαιολογικό-εκπαιδευτικό τουρισμό», στο *Πολιτιστικός Τουρισμός στην 3^η Χιλιετία: Ρόδος-Απασχόληση-Πολιτική*. Ρόδος, 25-32.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2008. «Η Κυμισάλα και οι προοπτικές ανάπτυξης αρχαιολογικού τουρισμού στο Δήμο Αταβύρου». Εισηγήση στο 1ο Τοπικό Συνέδριο Ρόδου Για την Ανάπτυξη και Προώθηση Δραστηριοτήτων Ειδικών και Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού, 13 Δεκεμβρίου 2008, Ξενοδοχείο ΕΛΑΦΟΣ, Προφήτης Ηλίας, Δήμος Καμείρου (Ηλεκτρονική δημοσίευση: <http://www.ecomuseum.gr/UI/customPages/pages.php?pageid=160>. Αναδημοσίευση: <http://eulimene.eu/read.php>).
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2009. «Ο αρχαίος Δήμος των Κυμισαλέων: πέντε χρόνια έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της ΚΒ' ΕΠΚΑ», *Δωδεκάνησος* 2, 93-116.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2010α. «Η αρχαία Κυμισάλα στο Δήμο Αταβύρου: Παρελθόν, παρόν και μέλλον», *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου, Τοπικές Κοινωνίες και Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Συνύπαρξη για Αειφορική Ανάπτυξη*. Δήμος Ροδίων-Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Διεθνές Κέντρον Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου. Ρόδος (Αναδημοσίευση: <http://www.eulimene.eu/read/Ancient-Kymissala.pdf>).
- Στεφανάκης, Μ.Ι. 2010β. «Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη», στο Μπεριάτος, Η. και Παπαγεωργίου, Μ. (επιμ.), *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στον 21^ο Αιώνα: Ελλάδα - Μεσόγειος*. Βόλος, 685-702.
- Στεφανάκης, Μ.Ι., Παπαβασιλείου, Β. και Κολοκυθάς, Δ.Α. 2011. «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Φώκιαλη, Μ., Ανδρεαδάκης, Ν. και Ξανθάκου, Γ. (επιμ.), *Διεργασίες Σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*, Αθήνα, 87-108.
- Στεφανίδου, Α.Σ. 2001α. «Κάστρο Σιαντών», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Πειραματική Ενέργεια Archi-Med, Αθήνα, 204.
- Στεφανίδου, Α.Σ. 2001β. «Κάστρο Μονολίθου», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Πειραματική Ενέργεια Archi-Med, Αθήνα, 205.
- Στεφανίδου, Α.Σ. 2001γ. «Βίγλες της Ρόδου», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Πειραματική Ενέργεια Archi-Med, Αθήνα, 215.
- Στεφανίδου, Α.Σ. 2004. *Η Μεσαιωνική Ρόδος. Με Βάση το Χειρόγραφο και την Εικονογράφηση του Johannes Hedenborg (1854)*. Θεσσαλονίκη.
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2003. «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γυάλινα αντικείμενα από την ανασκαφή του Ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος στο Θεολόγο Ρόδου», *17^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 23-25 Μαΐου 1997, *Δωδ.Χρον* ΙΗ', 33-64.

- Τριανταφυλλίδης, Π. 2009. «Αρχαιολογικά ευρήματα από τις Φάνες Ρόδου στα μουσεία του Λούβρου και του Βρετανικού», *Φάνες Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα, Weilheim/Obb*, 41-87.
- Τσοπανάκης, Α. 1983. *Συμβολές στην Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*. Θεσσαλονίκη, τ. 1.
- Χριστοδουλίδης 1998. «Οδός Αταβύρου», *ΑΔ* 53 [2004], Χρονικά, 951.
- Andronikos, M. 1968. *Totenkult* (Archaeologia Homerica III, W). Göttingen.
- Athenian Agora* IV: Howland, R.H. 1958. *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora IV, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, NJ.
- Athenian Agora* VII: Perlzweig, J. 1961. *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*. The Athenian Agora VII. The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, NJ.
- Athenian Agora* XII: Sparkes, B.A. and Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, NJ.
- Bailey, D.M. 1988. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III: Roman Provincial Lamps*. London.
- Benzi, M. 1992. *Rodi e la Civiltà Micenea*. Roma.
- Berg, A. 1862. *Die Insel Rhodos*. Braunschweig.
- Biliotti, E. et L'Abbé Cottret 1881. *L'île de Rhodes* (μτφ. Μ. Μαλλιάρáκη και Σ. Καραβοκυρού), τ. Β'. Rhodes.
- Blackman, D.J., Knoblauch P. und Yannikouri, A. 1996. «Die Schiffshäuser am Mandrakihafen in Rhodos», *AA*, 371-426.
- Brijder, H.A.G. 1979. *Beazley and the Shape of Siana Cups: Some General Observations*. Mainz.
- Brijder, H.A.G. 1983. *Siana Cups I and Komast Cups*. Amsterdam.
- Brijder, H.A.G. 1991. *Siana Cups II: the Heidelberg Painter*. Amsterdam.
- Brijder, H.A.G. 2000. *Siana III: the Red-black Painter, Griffin-bird Painter and Siana Cups Resembling Lip-cups*. Amsterdam.
- Brisch G. (επιμ.) 2005. «Cecil Torr, Rhodes in Ancient Times, Cambridge 1885». *A New Edition of the First Major Account in English of the Island's Ancient Past*. Oxford: Archaeopress.
- Buondelmonte Ch. 1422. *Incipit Liber Insularum Arcipelagi Editus per Presbiterum Christophorum de Bondelmontibus de Florencia quem Misit de Ciuitate Rhodi Romam Domino Jordano Cardinal de Vrsinus Anno domini m cccc xxij [=1422]*.
- Calciati, R. 1986. *Corpus Nummorum Siculorum. The Bronze Coinage Vol. II (Area IV) Syracuse*. Milan.
- Challis, D. 2008. *From the Harpy Tomb to the Wonders of Ephesus. British Archaeologist in the Ottoman Empire 1840-1880*. London.
- Corinth* IV.2: Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps*. Corinth IV.2. The American School of Classical Studies at Athens, Cambridge, Mass.
- CVA British Museum: Corpus Vasorum Antiquorum London, The British Museum* (Great Britain Series). London.
- Dworakowska, A. 1975. *Quarries in Ancient Greece* (Bibliotheca Antiqua XIV). Wratislaviae.
- Ephesos* IV.2: *Forschungen in Ephesos*, vol. IV.2, *Das Cömeterium der sieben Schläfer*. Wien 1937.
- Feytmans, D. 1950. «Les pithoi à reliefs de l'île de Rhodes (1)», *BCHLXXIV*, 1950, 135-180.
- Fick, A. 1905. *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*. Göttingen.
- Floren J. 1987. «Die geometrische und archaische Plastik», στο Fucks, W. and Floren J. (επιμ.) 1987. *Die griechische Plastik. Band I. Handbuch der Archäologie*. München.
- Fraser, P.M. 1970-1971. «Archaeology in Greece 1970-1971», *AR* 17, 3-32.

- Fraser P.M. and Matthews E. 1987. *A Lexicon of Greek Personal Names*. Oxford-New York.
- Furtwängler, A. 1887. «Erwerbungen de Königlische Museen zu Berlin 1885», *JdI* 1 [1886], 133-160.
- Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*. Stockholm.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Guerin 1854 = Παπαϊωάννου 1989.
- Holland, R. and Markides, D. 2008². *The British and the Hellenes, Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*. Oxford-New York.
- Hope Simpson, R., and Lazenby, J.F. 1973. «Notes from the Dodecanese III», *BSA* 68, 146-147.
- IG: Inscriptiones Graecae. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editae*, vols. I-XV. Berlin 1873-.
- Inglieri, R.U. 1936. *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*. Firenze.
- Jacopi, G. 1929. *Scavi nella Necropoli di Ialisso*, *CIRh* III. Rodi.
- Jacopi, G. 1931. *Esplorazione archeologica di Camiro- I. Scavi nelle necropoli camiresi 1929-1930*, *CIRh* IV. Rodi.
- Jacopi, G. 1932α. «Il tempio e il teatro di Apollo Eretimio», *CIRh* II, 77-116.
- Jacopi, G. 1932β. «La necropoli di Pontamo (Calchi)», *CIRh* II, 117-164.
- Jacopi, G. 1932-33. «Scavi sulla necropoli di Rodi», *CIRh* VI-VII, 445-467.
- Jebb, R.C. 1895. «Sir C.T. Newton», *CR* 9.1, 81-85.
- Kurtz, D. and Boardman, J. 1996. *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Lauter, H. 1983. «Künstliche Unfertigkeit. Hellenistische Bossensäulen», *JdI* 98, 1983, 287-310.
- Lindos I: Blinkenberg, Ch. 1931. Lindos. Fouilles de l'acropole 1902-1914*, I. *Les petits objets*. Berlin.
- Lindos II: Blinkenberg Ch. 1941, 1. Lindos. Fouilles de l'acropole 1902-1914. 2. Inscriptions*. Berlin-Copenhagen.
- Lippold, G. 1950. *Die griechische Plastik*, Handbuch der Archaologie 3.1, München.
- Maiuri, A. 1916. «Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi», *ASAtene* 2, 285-298.
- Maiuri, A. 1921. *Rodi. Il piccolo cicerone moderno Nr. 21*. Milano – Firenze – Napoli.
- Maiuri, A. 1926. «Le necropoli micenee dell'isola di Rodi», *ASAtene* 6-7, 251-256.
- Maiuri, A. 1928. «Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell' Acramiti», *CIRh* 1, 83-84.
- Mee, C. 1982. *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey*. Warminster.
- Newton, C.T. 1865. *Travels and Discoveries in the Levant*. London.
- Newton, C.T. (επιμ.). 1977-79². *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*. Vol. II: *Megara, Argolis, Laconia, Kythera, Arcadia, Boeothia, Thessaly, Corcyra, Macedonia, Thrace, Kimmerian Bosphoros, Islands of Aegean* (Oxford, 1874-1916). Milano.
- Olynthus V: D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. London 1933.
- Papavassiliou, E. et Archontopoulos, Th. 1991. «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav* XXXVIII, 307-349.
- Pernier, L., 1914. «Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi», *BdA* 8, 236-242.
- Pollitt, J.J. 2004. *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Ross, L. 1845. *Reisen auf den griechischen Inseln des agäischen Meeres* IV. Stuttgart und Tübingen.
- Ross, L. 1852. *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und Cypern*. Halle.
- Schweiter, H.B. 1922. «Archaeologische Funde in den Jahren 1916-1923, Griechenland», *JDAI* 37, 334-336.

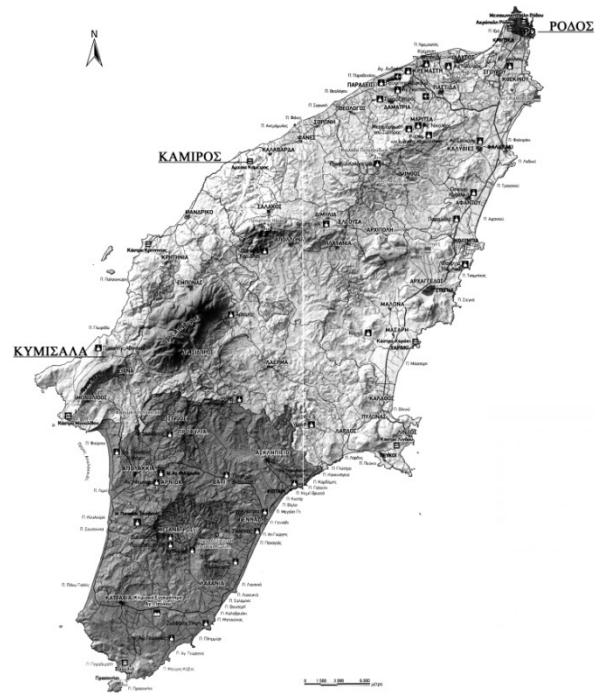
- Schäfer, J. 1957. *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boeotien*. Stuttgart.
- Simantoni-Bournia, E. 2004. *La céramique grecque à reliefs. Ateliers insulaires du VIIIe au VIe siècle avant J.-C.*, Genève.
- Smith, C. 1883. «Inscriptions from Rhodes», *JHS* 4, 136-141.
- Smith, C. 1884. «Four archaic vases from Rhodes», *JHS* 5, 220-240.
- Smith, C. 1885. «Vases from Rhodes with incised inscriptions», *JHS* 6, 371-377.
- SNG Copenhagen: Sylloge Nummorum Graecorum, The Danish National Museum, Copenhagen*
Vol 1: Italy – Sicily. Copenhagen 1981.
- SNG von Aulock: Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock.*
Vol. 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia. Berlin, 1962.
- Søren, D. 1992. «Preface» στο Sørensen and Pentz 1992, 7-8.
- Sørensen, L.W. and Pentz, P. 1992. *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: the Post-Mycenaean Period until Roman Times and the Medieval Period: Lindos IV, 2, Results of the Carlsberg Foundation Excavations in Rhodes 1902-1914*. Copenhagen.
- Sourvinou-Inwood, C. 1996. *Reading Greek Death to the End of the Classical Period*. Oxford.
- Stubblings, F.H. 1951. *Mycenaean Pottery from the Levant*. Cambridge.
- TCam: Serge, M. e Pugliese-Carratelli, I. 1949-51. Tituli Camirenses, ASAtene XXVII-IX.*
- Tod, M.N. 1921. «The progress of Greek epigraphy, 1919-1920», *JHS* 41, 50-69.
- Torr, C. 1885 = Brisch 2005.
- Veronese, F. 2007. «Il patrimonio archeologico del Dodecaneso e il suo utilizzo propagandistico: spunti di riflessione sulla politica culturale del fascismo nel Mare Nostrum (ovvero dell'uso pubblico della storia)», στο M. Peri (επιμ.), *La Politica Culturale del Fascismo nel Dodecaneso. Atti del Convegno –Padova, 16-17 Novembre 2007*. Padova, 137-150.
- von Gärtringen, H. 1892. «Moderne und antike Ortsnamen auf Rhodes», *AM* 17, 307-318.
- von Gaertringen, H.F. 1917. «Die Deme der rhodischen Städte», *AM* 42, 171-184.

Μανόλης Ι. Στεφανάκης

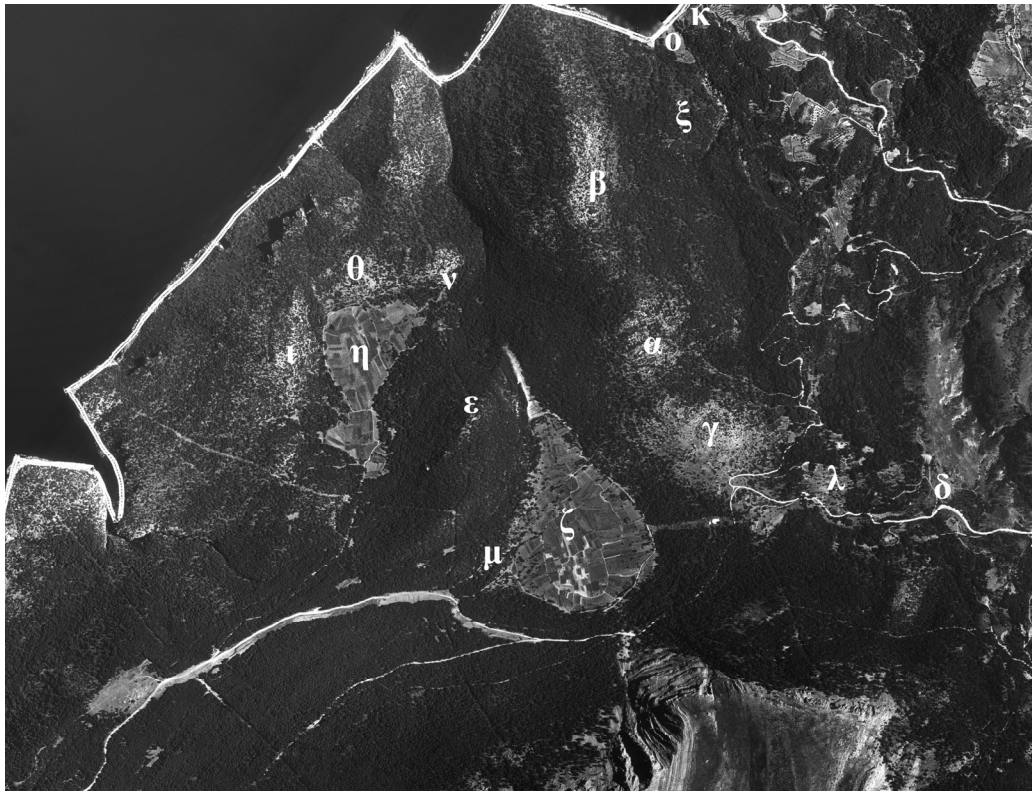
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Λ. Δημοκρατίας 1, 851 00 Ρόδος

Βασιλική Πατσιαδά,

Δρ. Αρχαιολόγος
ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Οδός Ιπποτών, 851 00 Ρόδος

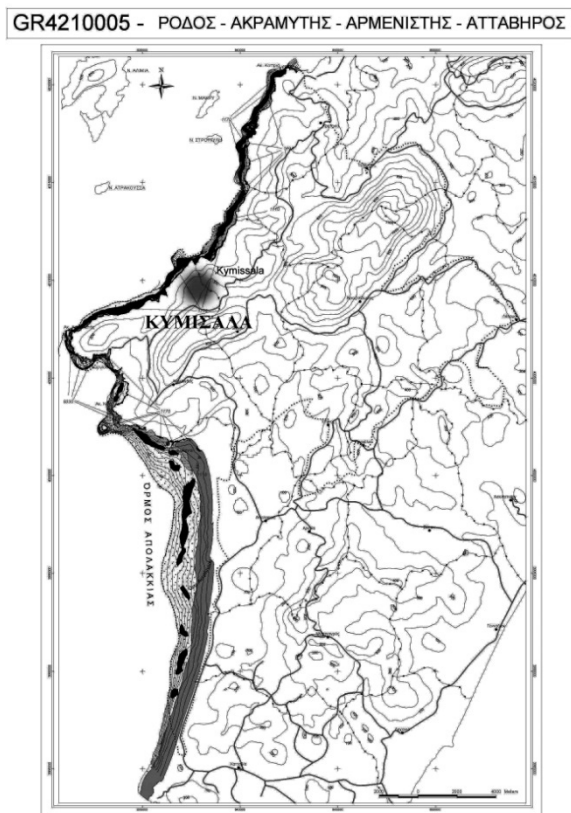

Εικ. 1: Χάρτης Νήσου Ρόδου.

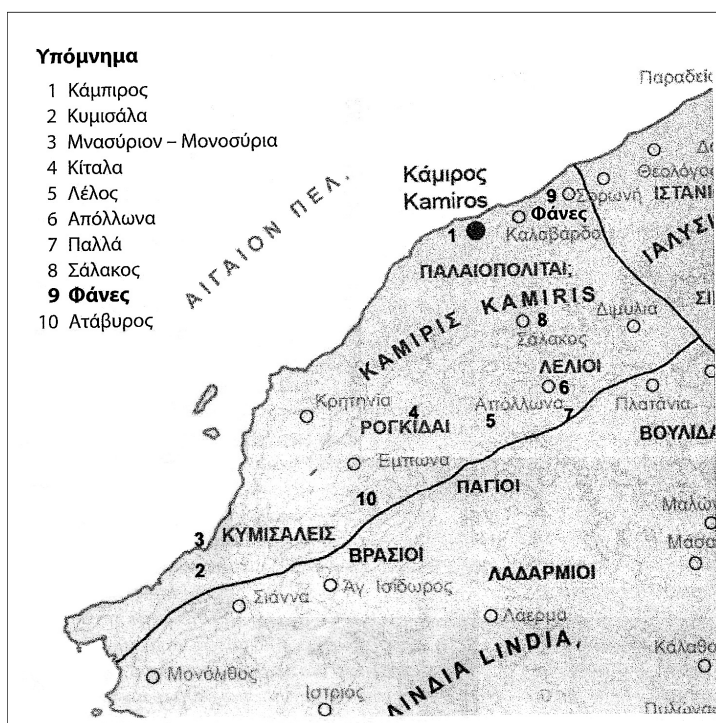

Εικ. 2: Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας:

(α) λόφος του Αγίου Φωκά – ακρόπολη, (β) λόφος Χάρακας, (γ) λόφος Μαρμαρούνια, (δ) θέση Αλώνια, (ε) λόφος Κυμισάλα, (ζ) λεκανοπέδιο της Κυμισάλας, (η) λεκανοπέδιο των Βασιλικών, (θ) λόφος Βασιλικά, (ι) λόφος Ατουμάς κ (Γλυφάδα), (λ) πηγή Στελιές, (μ) θέση Καμπάνες, (ν) θέση Νάπες, (ξ) θέση Απετονές, (ο) θέση Όγλυμα.

Εικ. 3: Χάρτης περιοχής του δικτύου Natura 2000, Ακραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος (GR 4210005).

Εικ. 4: Χάρτης της επικράτειας της αρχαίας Καμίρου (Παπαχριστοδούλου 2009).

**Ο αρχαίος
Δήμος των
Κυμισαλέων**

Εγκαταστάσεις

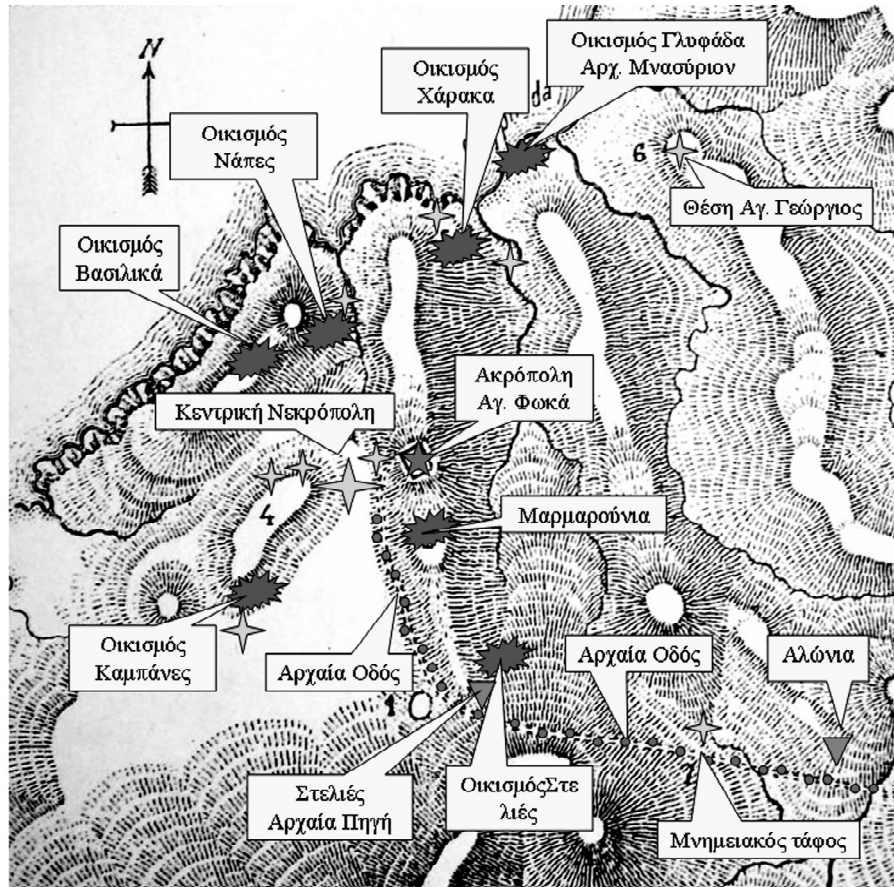
Νεκροταφεία

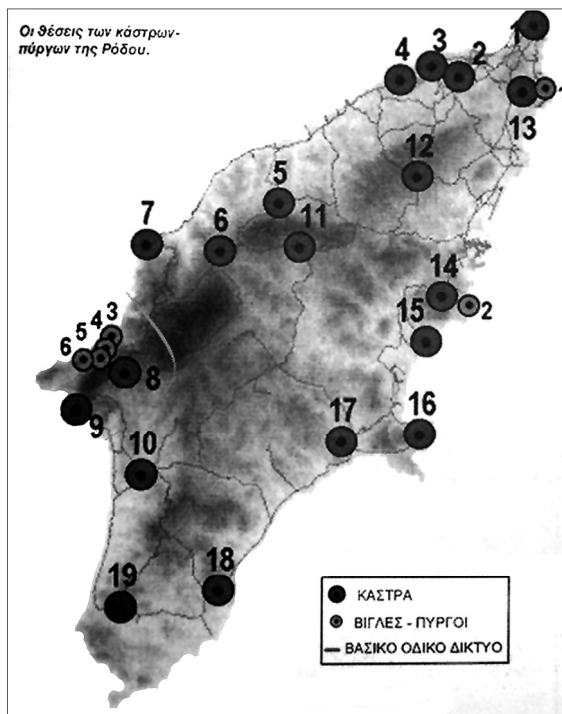
Ακρόπολη

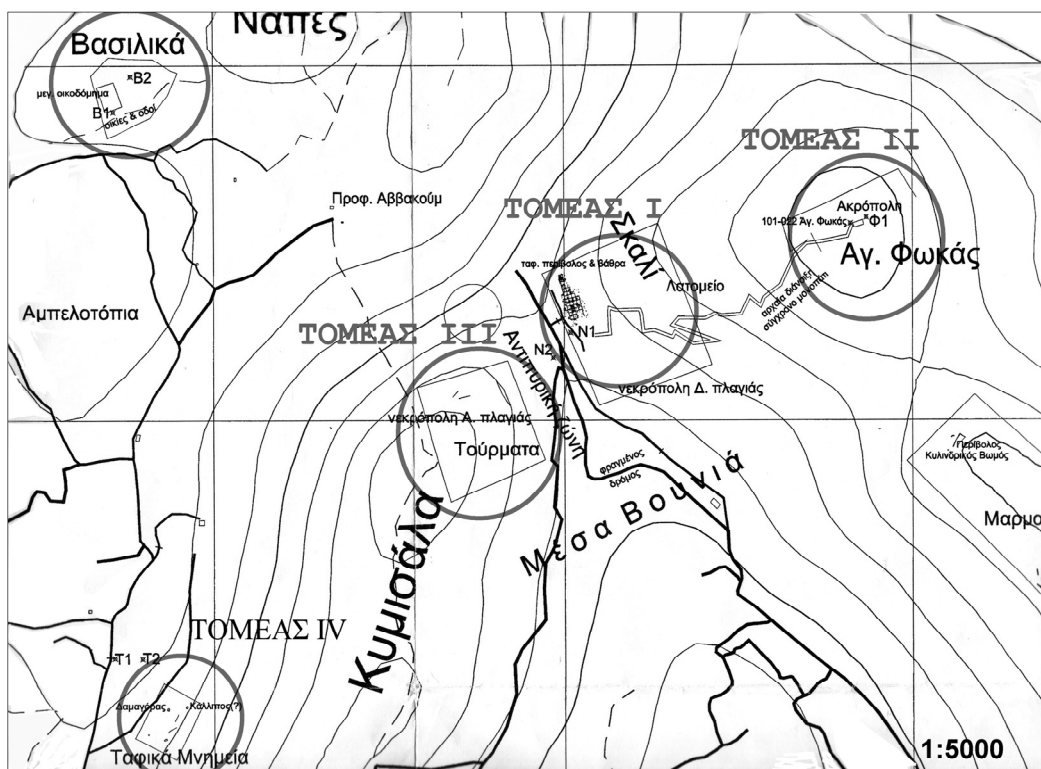
Άλλες θέσεις

Εικ. 5: Αρχαιολογικές θέσεις του Δήμου των Κυμισαλέων.

Εικ. 6: Χάρτης της Ιπποτικής Ρόδου (Στεφανίδου 2004). Θέσεις περιοχής Κυμισάλας: 3-6, 8

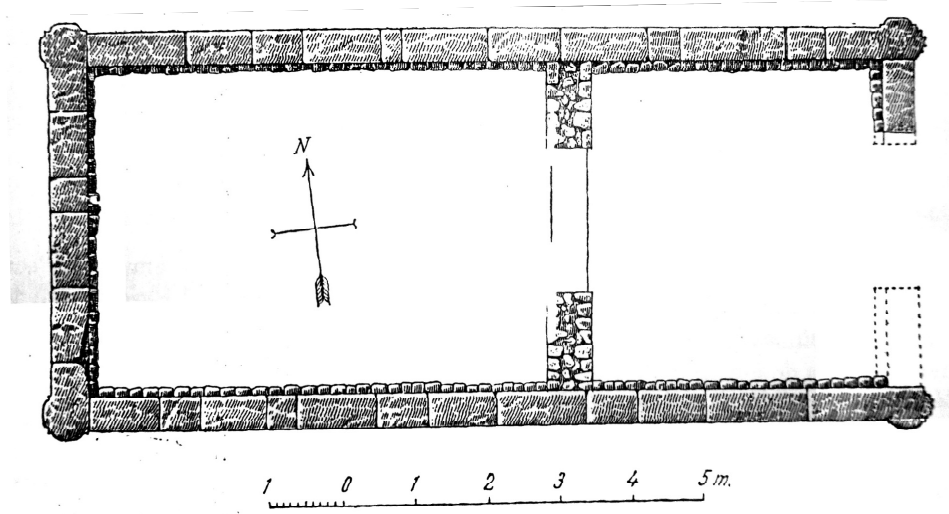

Εικ. 7: Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής της Κυμισάλας με τους τέσσερεις τομείς έρευνας.

Εικ. 8: Ο ναός της ακρόπολης Α-Δ.

Εικ. 9: Σχέδιο κάτοψης του ναού της ακρόπολης (Μαΐυγι 1916).

Εικ. 10: Άποψη της βόρειο-ανατολικής γωνίας του ναού της ακρόπολης.

Εικ. 11: Το κατώφλι της εισόδου στο σηκό.

Εικ. 12: Θραύσμα κιονόκρανου δωρικού ρυθμού από το ναό της ακρόπολης.

Εικ. 13: Η θεμελίωση του τοίχου της πρόσοψης του ναού της ακρόπολης.

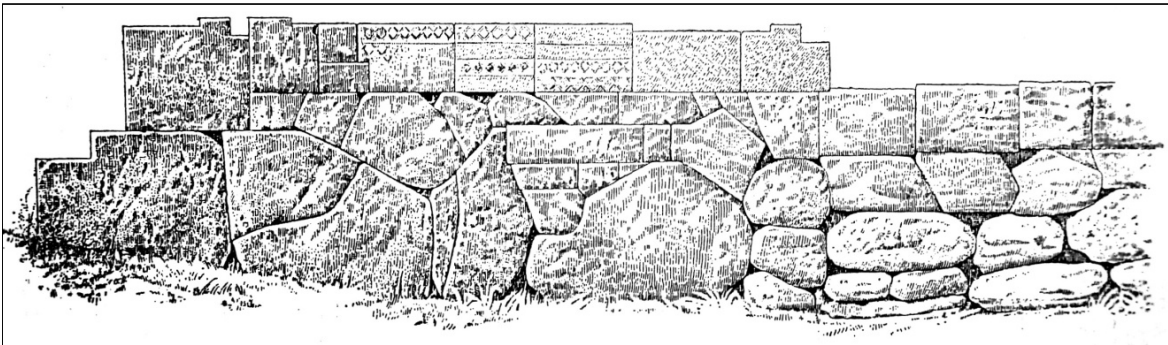
Εικ. 14: Άποψη του δυτικού τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης από δυτικά.

Εικ. 15: Το κεντρικό μέρος του δυτικού τμήματος του οχρωματικού περιβόλου της ακρόπολης από δυτικά.

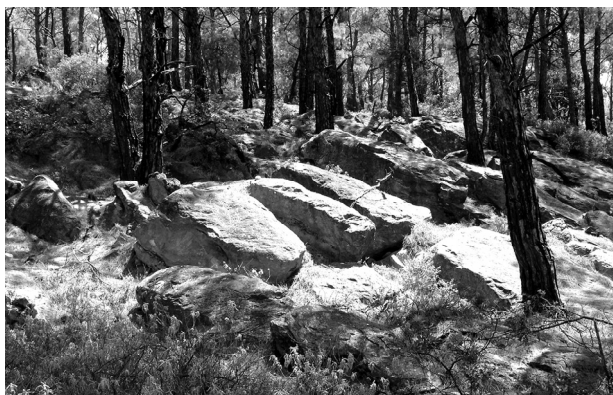
Εικ. 16α: Λεπτομέρεια από τους λίθους της ανώτερης σειράς του οχρωματικού περιβόλου της ακρόπολης, με εγχάρακτη διακόσμηση

Εικ. 16β: Σχέδιο όψης του οχρωματικού περιβόλου της ακρόπολης (Μαΐουρι 1916).

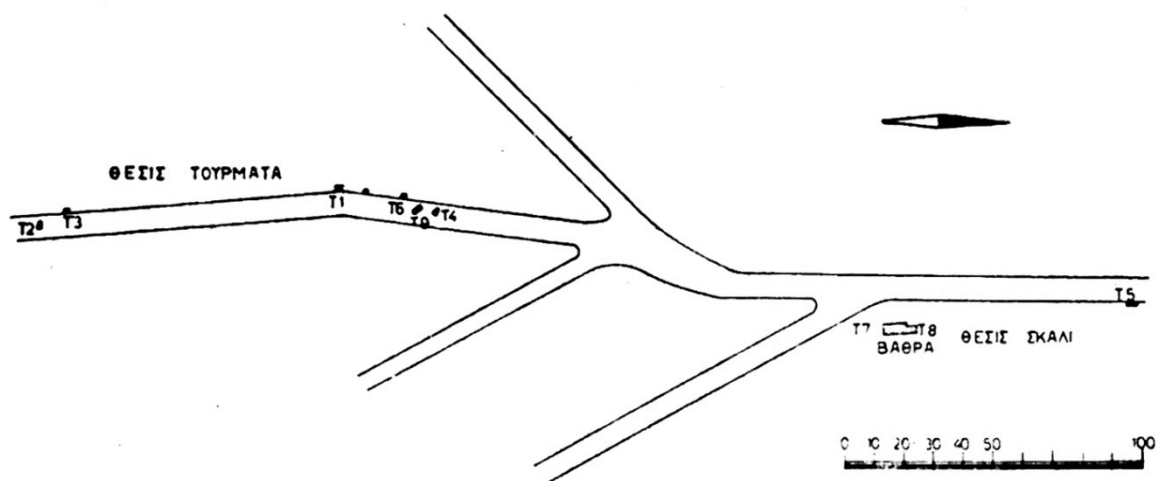
Εικ. 17: Τμήμα αναλημματικού τοίχου στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά.

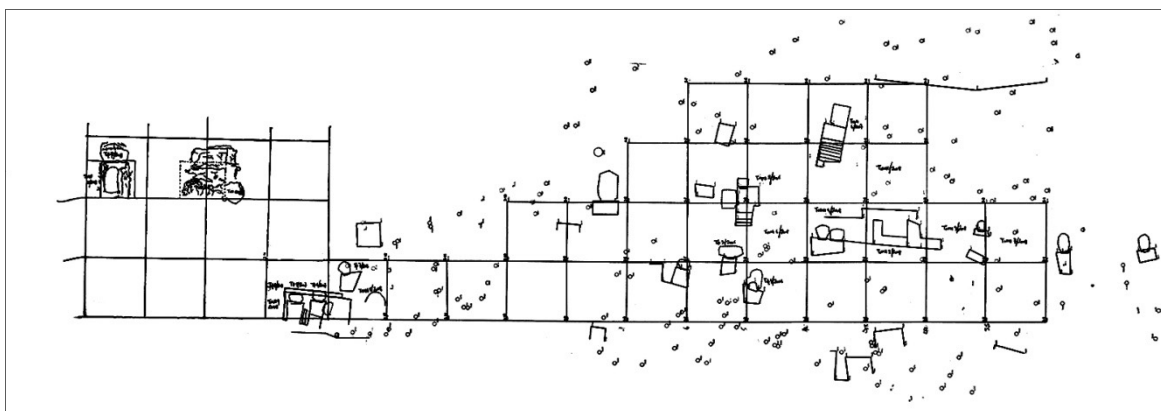
Εικ. 18: Τμήμα αρχαίου λατομείου στη δυτική κλιτύ του λόφου του Αγίου Φωκά.

Εικ. 19: Επεξεργασία λίθων στο λατομείο της δυτικής κλιτύς του λόφου του Αγίου Φωκά.

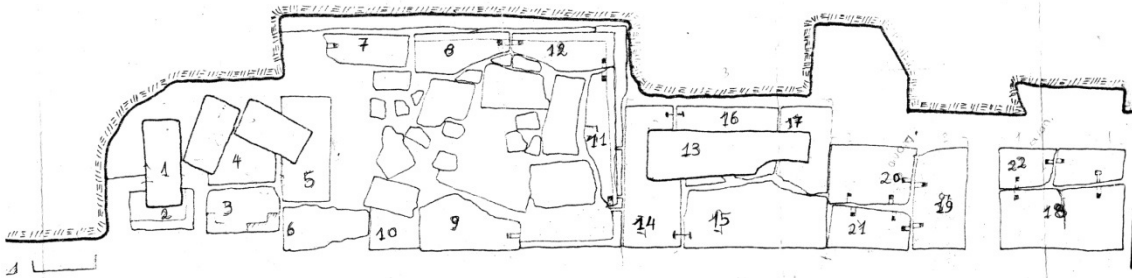
Εικ. 20: Τοπογραφικό σκαρίφημα, της περιοχής έρευνας του 1968 (Κωνσταντινόπουλος 1970).

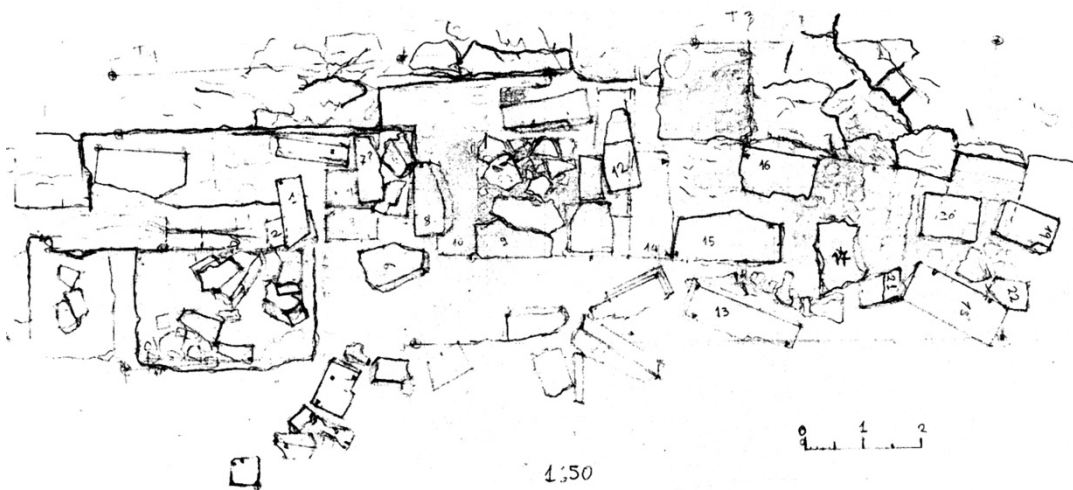
Εικ. 21: Τομέας 1, τοπογραφικός κάρναβος.

Εικ. 22α-β: Η σημερινή κατάσταση των ταφικών βάθρων στη θέση «Σκαλι»: α: Β-Ν, β: Ν-Β.

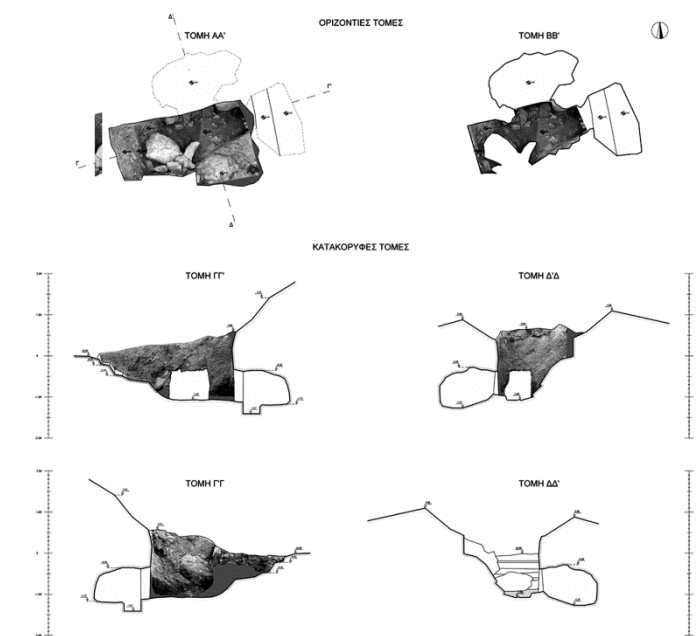
Εικ. 23: Αρχιτεκτονική αποτύπωση επιτάφιων βάθρων στη θέση «Σκαλι» (Κωνσταντινόπουλος 1970).

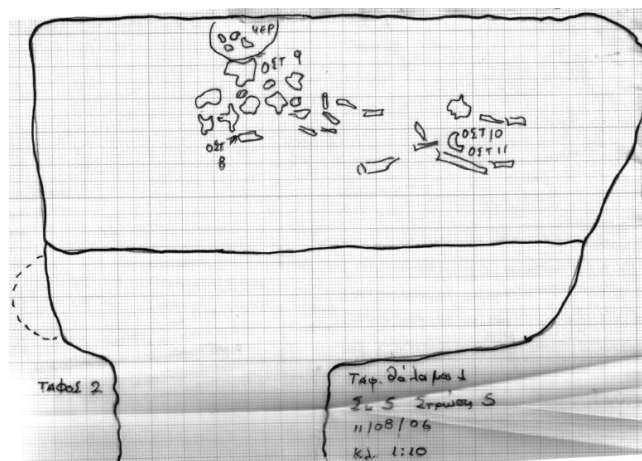
Εικ. 24: Σχεδιαστική αποτύπωση σημερινής κατάστασης των ταφικών βάθρων στη θέση «Σκαλι».

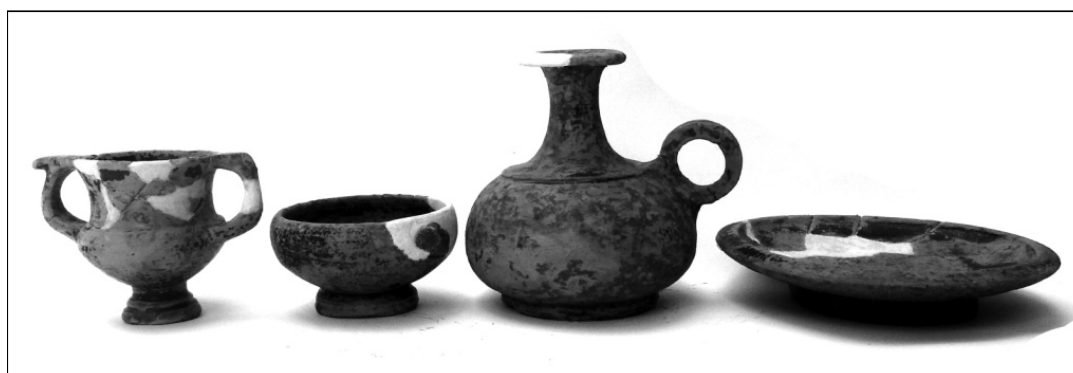
Εικ. 25: Τάφος 2/2006, Α-Δ

Εικ. 26: Τάφος 2/2006, φωτογραμμετρική αποτύπωση (ΣΑΤΜ).

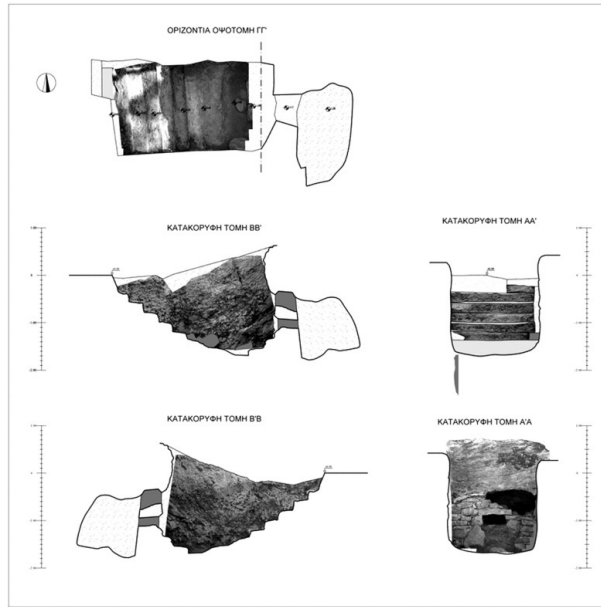
Εικ. 27: Τάφος 2/2006, σχεδιαστική αποτύπωση ταφικού θρανίου-κλίνης.

Εικ. 28: Τάφος 2/2006, αγγεία: μελαμβαφής κάνθαρος (Π25600), μελαμβαφής φιαλίδιο (Π25598), μελαμβαφής ασκός τύπου guttus (Π25597) και πινάκιο (Π25599).

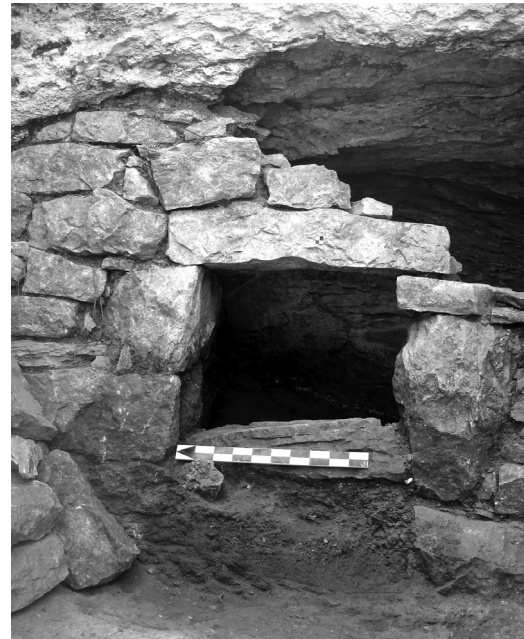
Εικ. 29: Τάφος 4/2007, Α-Δ.

Εικ. 30: Τάφος 4/2007, φωτογραμμετρική αποτύπωση (ΣΑΤΜ).

Εικ. 31: Τάφος 4/2007, Α-Δ., είσοδος του θαλάμου

Εικ. 32: Τάφος 4/2007, Α-Δ., είσοδος του θαλάμου, άνοιγμα εισόδου.

Εικ. 33: Τάφος 4/2007, πρώιμο ελληνιστικό λυχνάρι (Π293).

Εικ. 34: Τάφος 4/2007, μελαμβαφής κάρθαροειδής σκύφος (Π210-220).

Εικ. 35: Τάφος 4/2007, πόμα πυξίδας (Π290).

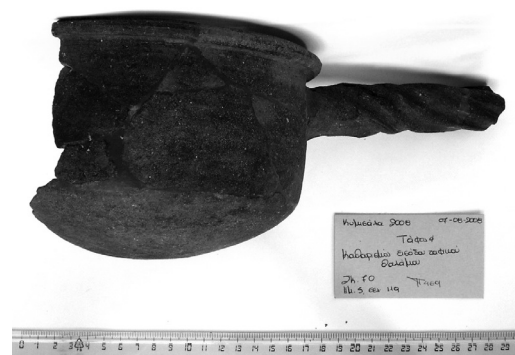
Εικ. 36: Τάφος 4/2007, θυμιατήριο (Π226).

Εικ. 37: Τάφος 4/2007, λυχνάρι (Π292).

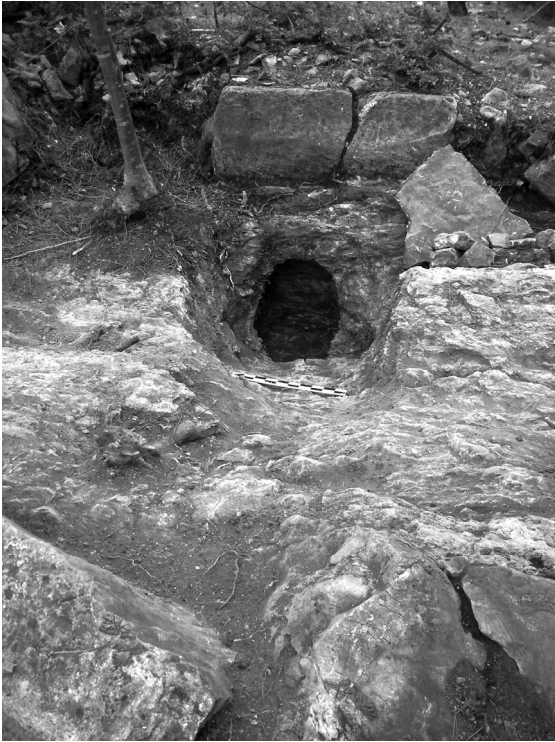

Εικ. 38: Τάφος 4/2007, λυχνάρι (Π209).

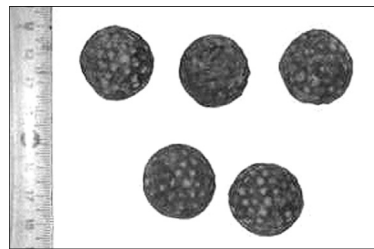

Εικ. 39: Τάφος 4/2007, μαγειρικό σκεύος με σιριφή λαβή (Π469).

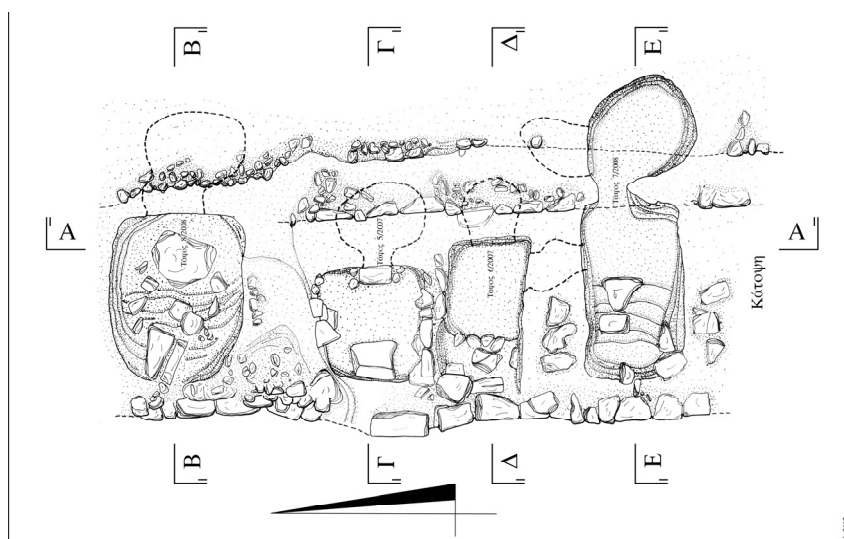
Εικ. 40: Τάφος 11/2010, Δ-Α

Εικ. 41: Τάφος 11/2010, ακόσμητη
τεφροδόχος υδρία τύπου των λευκών υδριών Ηαδρα.

Εικ. 42: Τάφος 11/2010, πήλινοι καρποί από στεφάνι κισσού.

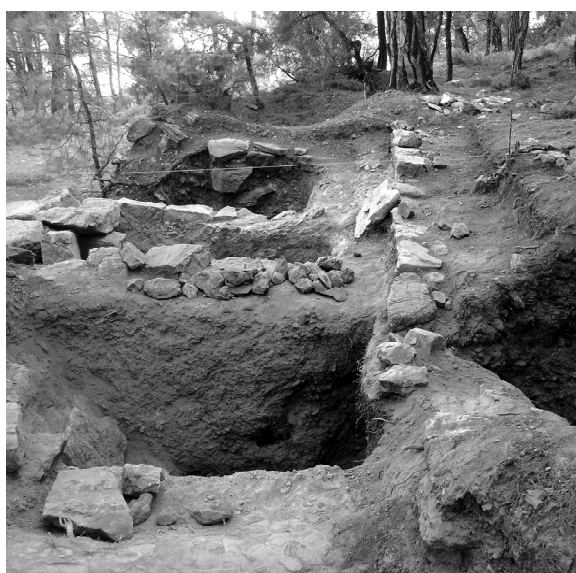
Εικ. 43: Ταφικός περίβολος: α: Β-Ν. β: Ν-Β.

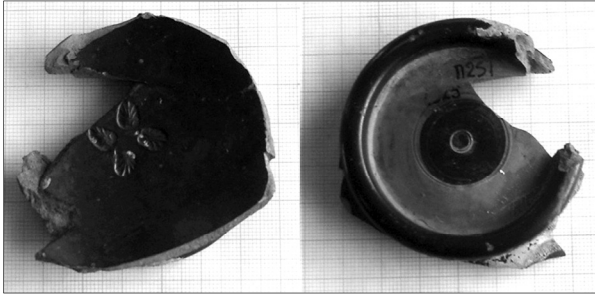
Εικ. 44: Σχεδιαστική αποτύπωση του ταφικού περιβόλου και των τάφων 5/2007 και 6/2007.

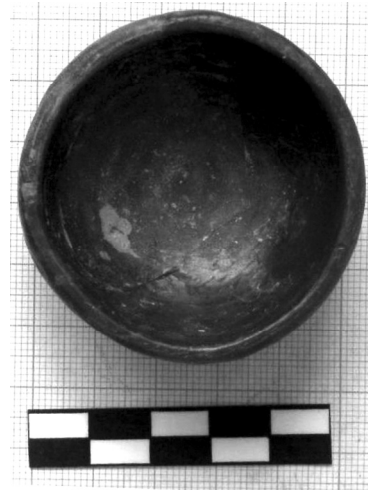
Εικ. 45α: Ταφικός περιβόλος, υποθεμελίωση για επιτάφια βάθρα ή μνημεία: Δ-Α.

Εικ. 45β: Ταφικός περιβόλος, υποθεμελίωση για επιτάφια βάθρα ή μνημεία: Ν-Β.

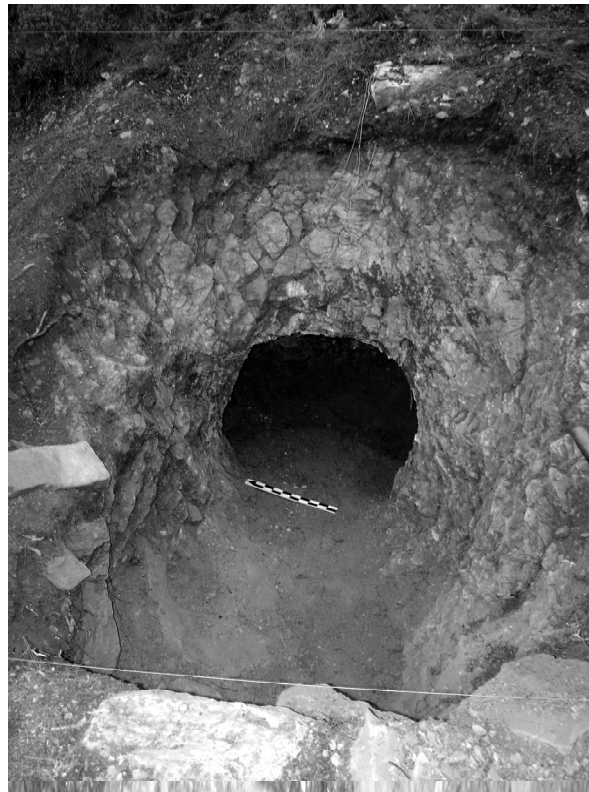
Εικ. 46: Τάφος 6/2007, τμήματα μελαμβαφούς σκύφου με επιέστη διακόσμηση (Π251, Π323).

Εικ. 47: Τάφος 7/2008, μελαμβαφές φιαλίδιο (Π437).

Εικ. 48: Τάφος 8/2008, οξυπόθμενος αμφορέας (Π458) γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.

Εικ. 49: Τάφος 9/2008, Δ-Α.

Εικ. 50: Τάφος 9/2008, οριοθετημένος τάφος εντός του ταφικού θαλάμου.

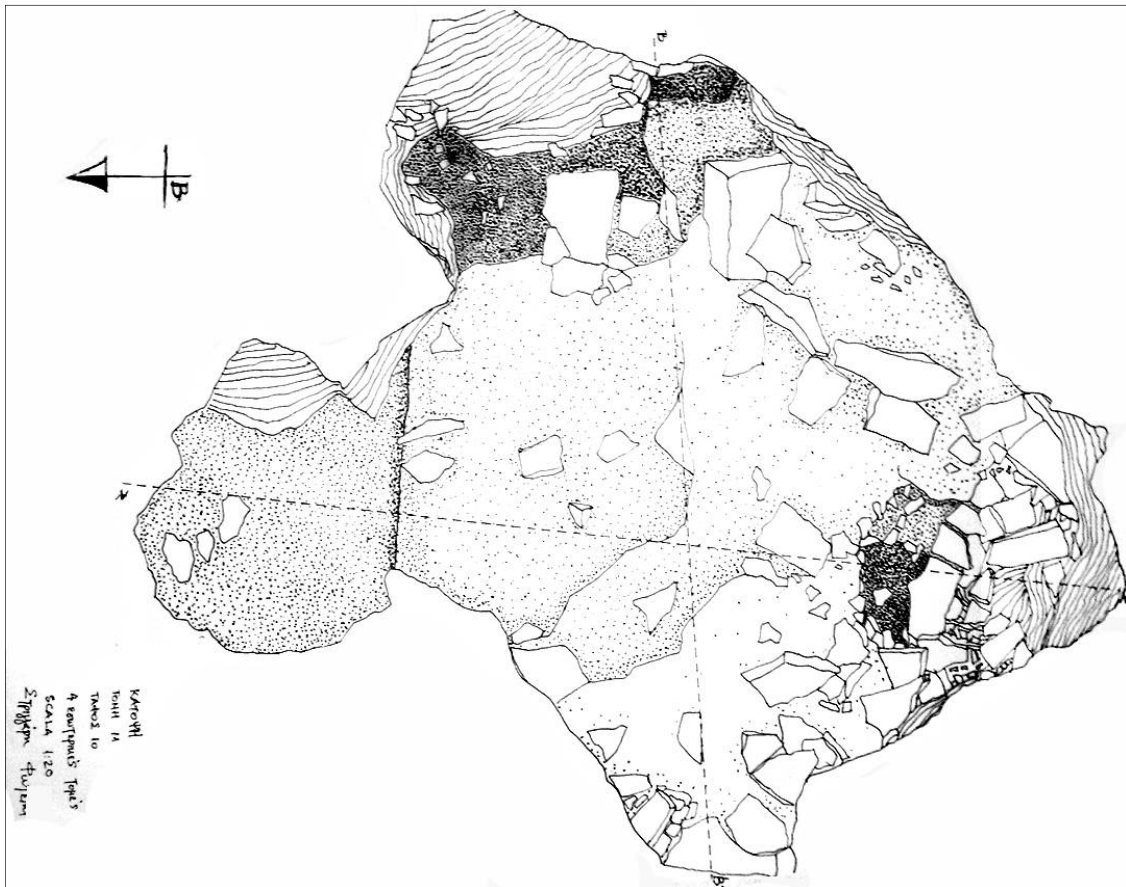
Εικ. 51: Τάφος 9/2008, άβαφο λυχνάρι (Π465).

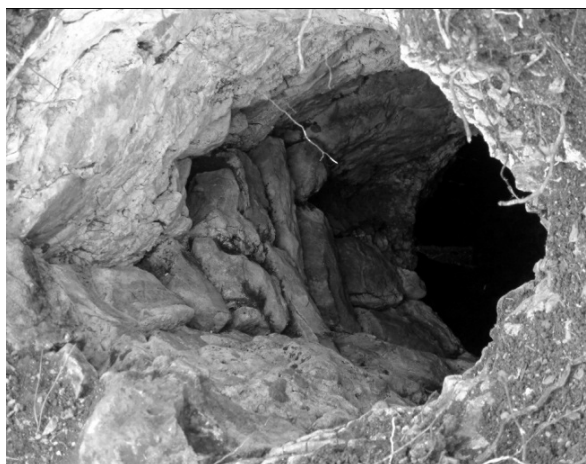
Εικ. 52α: Τάφος 10/2009, είσοδος.: άποψη από το εσωτερικό.

Εικ. 52β: Τάφος 10/2009, είσοδος, εξωτερική όψη.

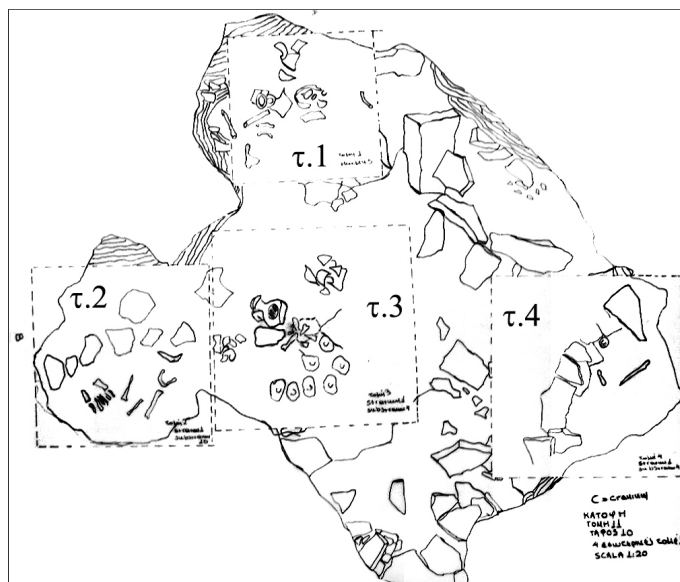
Εικ. 53: Τάφος 10/2009, σχεδιαστική αποτύπωση του ταφικού θαλάμου.

Εικ. 54: Τάφος 9/2008, κυκλικό φρεατοειδές οπαιο με κτιστά τοιχώματα.

Εικ. 55: Τάφος 10/2009, stratum με ανθρώπινα οστά και θραυσμένα αγγεία.

Εικ. 56: Τάφος 10/2009, σχεδιαστική αποτύπωση των τεσσάρων ανασκαφικών τομών του ταφικού θαλάμου

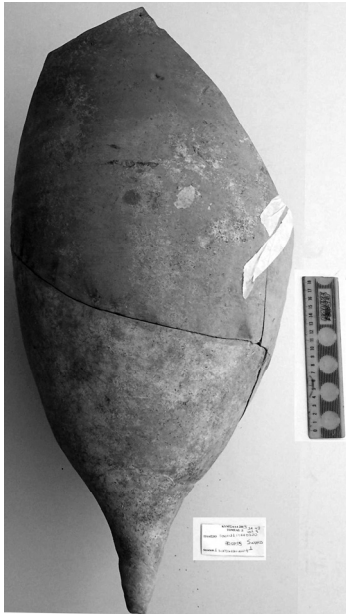
Εικ. 57: Τάφος 10/2009 συσώρευση κεραμικής και οστών κάτω από το οπαιο της οροφής χαμηλή κτιστή κατασκευή, με ανακομιδές

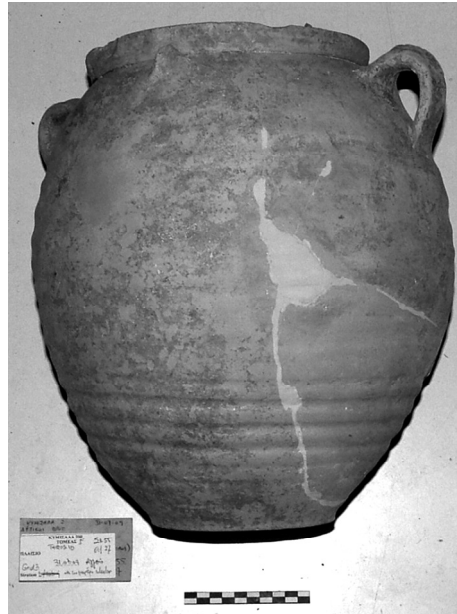
Εικ. 58: Τάφος 10/2009, δρομικά τοποθετημένοι λίθοι που ίσως υποδηλώνουν προσπάθεια για ορισμό τάφου

Εικ. 59: Τάφος 10/2009, τάφος στην κοιλότητα της νοτιοδυτικής γωνίας του θαλάμου

Εικ. 60: Τάφος 10/2009, εμπορικός αμφορέας

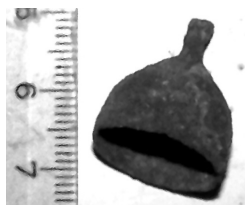
Εικ. 61: Τάφος 10/2009, κάλλιη/πιθοειδές αγγείο

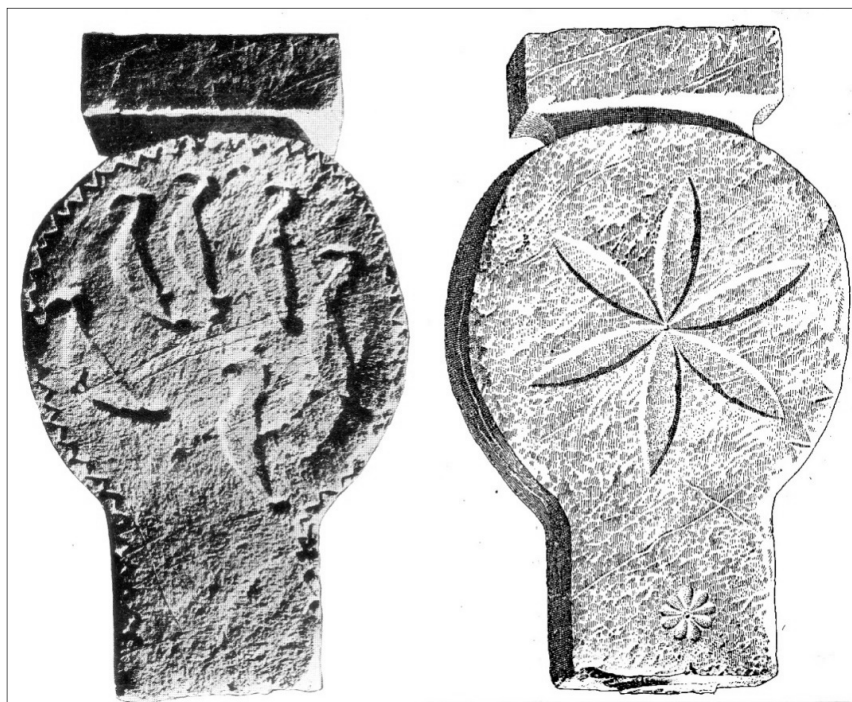
Εικ. 62: Τάφος 10/2009, terra sigillata

Εικ. 63: Τάφος 10/2009, τμήμα οστέινου περιάιπτου

Εικ. 64: Τάφος 10/2009, μικρός χάλκινος κώδωνας

Εικ. 65: Η επιτύμβια στήλη της Κυμισάλας (Μαιυρί 1916)

Εικ. 66: Τομέας ΙΙΙ, όστρακα, ρυθμού Φικελούρων από επιφανειακή περισυλλογή.

Εικ. 67: Τομέας ΙΙΙ, θραύσματα πήλινων σαρκοφάγων από επιφανειακή περισυλλογή.

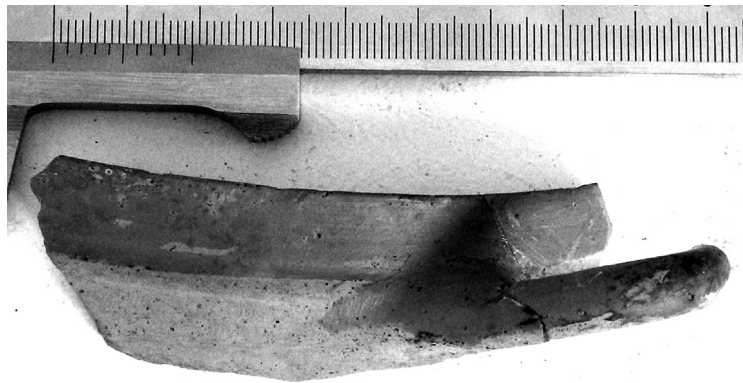

Εικ. 68: Τάφος 1/2007, τμήματα άβαφου αμφορέα (Π4).

Εικ. 69: Τάφος 2/2007, θραύσμα ανάγλυφου αρχαϊκού πίθου (Π45).

Εικ. 70: Τάφος 4/2007, συνανήκοντα θραύσματα ιωνικής κύλικας (Π37) του 6^{ου} αι.

Εικ. 71: Τάφος 4/2007, θραύσματα ιωνικής κύλικας

Εικ. 72: Τάφος 6/2009, τμήμα μελαμβαφούς σκύφου - κύλικας

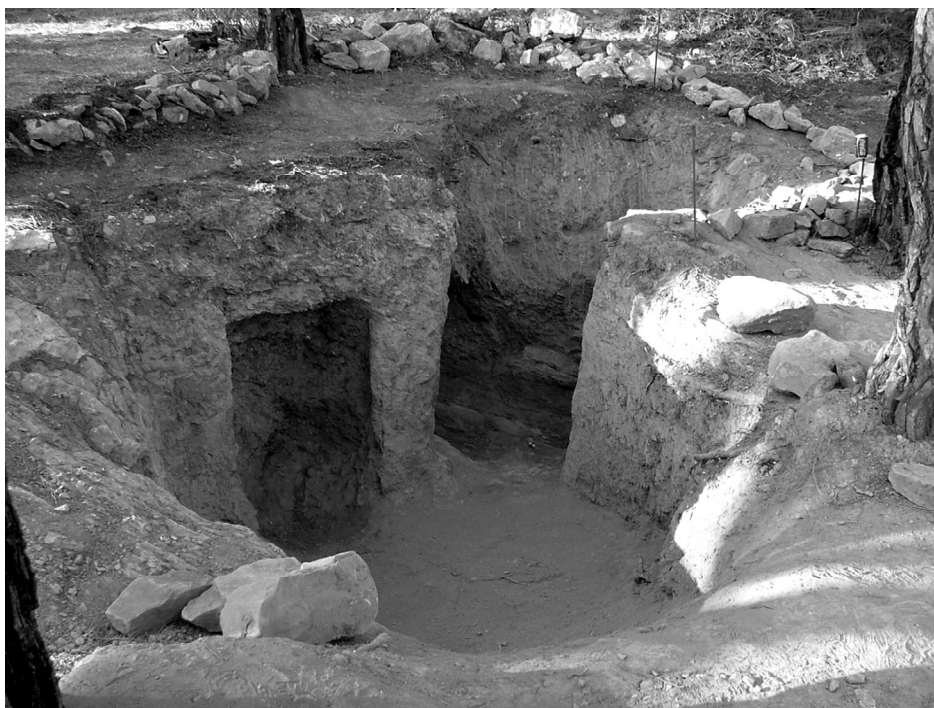
Εικ. 74: Τάφος 7/2009, θραύσματα μελαμβαφούς κύλικας

Εικ. 73: Τάφος 6/2009, θραύσμα ληκύθου

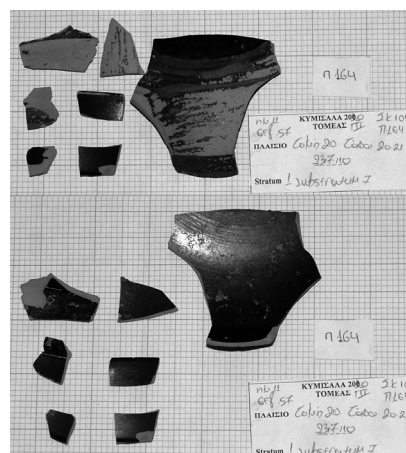
Εικ. 75: Τάφος 14/2010, θραύσματα μελαμβαφούς κύλικας.

Εικ. 76: Τάφος 20/2010-2011, Β-Ν.

Εικ. 77: Τάφος 20/2010-2011, όστρακα λάρνακας.

Εικ. 78: Τάφος 20/2010-2011, τμήμα μελαμβαφούς κύλικας (Π164).

Εικ. 79: Τάφος 20/2010-2011, τμήματα μελαμβαφούς ληκύθου (Π170-180), κλασικής εποχής.

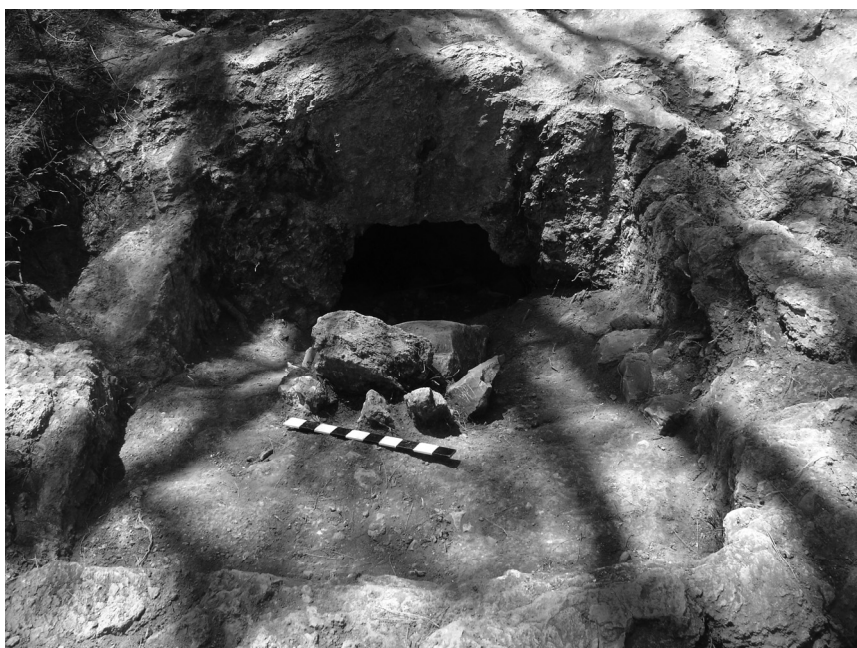
Εικ. 80: Τάφος 5/2009, θήκη στην νοτιοανατολική γωνία του ταφικού θαλάμου

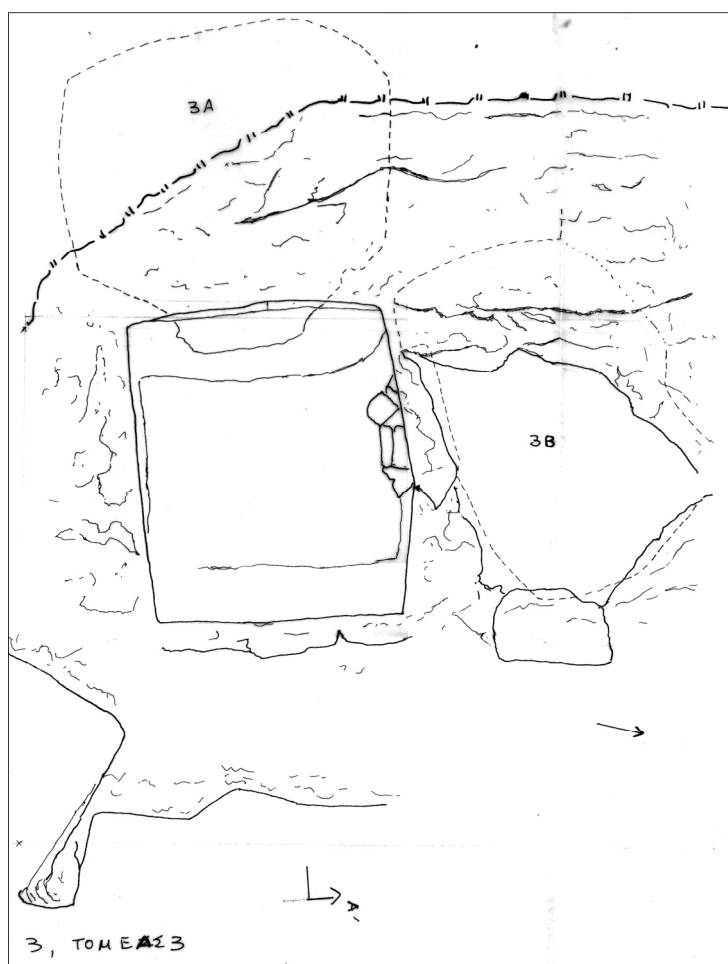
Εικ. 81: Τάφος 5/2009, τριφυλλόσχημη οινόχρη με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 82: Τάφος 5/2009, λαμρός και χείλος λευκού.

Εικ. 83: Τάφος 3/2007, Α-Δ.

Εικ. 84: Τάφος 3/2007, σχεδιαστική αποτύπωση κάτοψης.

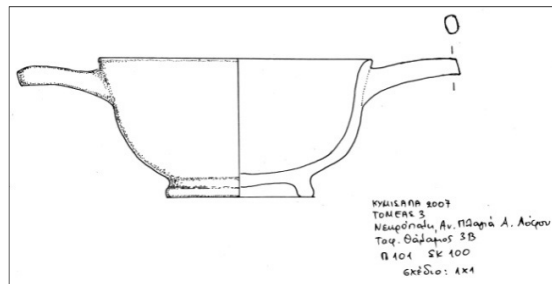
Εικ. 85: Τάφος 3/2007,
μελαμβαφής όλιπη (Π72).

Εικ. 86: Τάφος 3/2007, ταφές ταφικού θαλάμου 3β.

87

88

Εικ. 87-88: Τάφος 3/2007, μελαμβαφή δίωτα φιαλίδια (bolsal) (Π104 και Π101).

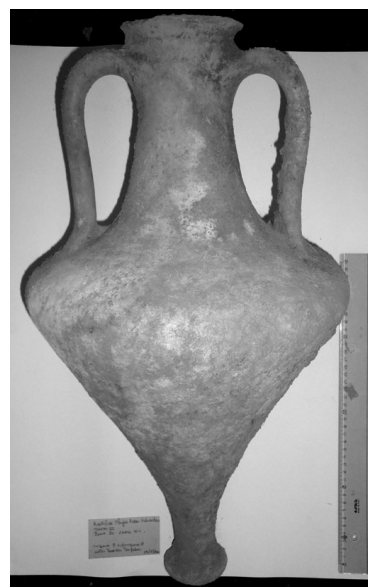
Εικ. 89: Τάφος 3/2007, μελαμβαφές
αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Π103).

Εικ. 90: Τάφος 11/2009, ταφή.

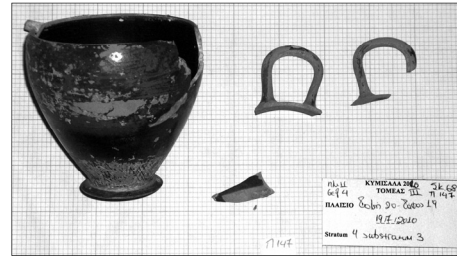
Εικ. 91: Τάφος 11/2009, αγγεία ταφής

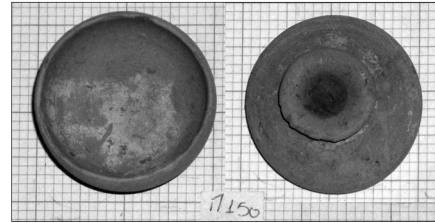
Εικ. 93: Τάφος 19/2010,
οξυπόθμενος αμφορέας

Εικ. 92: Τάφος 19/2010, εισόδος, Β-Ν.

Εικ. 94: Τάφος 19/20, κοτύλη
(κορινθιακός σκύφος) (Π 147 10).

Εικ. 95: Τάφος 19/2010, πώμα
σταμνοειδής πυξίδα (Π148, Π150).

Εικ. 96: Τάφος 19/2010, μικροσκοπικός
δίσκος (Π151).

Εικ. 97: Τάφος 19/2010, ο σκελετός.

Εικ. 98: Τάφος 19/2010, οξυπόθμενοι
αμφορίσκοι (Π154, Π155)

Εικ. 99: Τομέας III, μνημειώδες λαξευτό ταφικό μνημείο

Εικ. 100: Τομέας III, κτιστό ταφικό μνημείο ισοδομικής τοιχοδομίας.

Εικ. 101: Τομέας III, ενεπιγραφο βάθρο.

Εικ. 102: Τομέας ΙΙΙ, ενεπίγραφο βάθρο.

Εικ. 103: Αλώνια, αναλημματικός τοίχος πολυγωνικής τοιχοδομίας.

Εικ. 104: Αλώνια, θέση «Μερούλι» ή «Κουτσόφτι», θαλαμωτός τάφος με αμφικλινή οροφή.

Εικ. 105: Στελιές, αναλημματικός τοίχος πολυγωνικής τοιχοδομίας

Εικ. 106: Στελιές, παλιά κρήνη με ορθογώνια δεξαμενή.

Εικ. 107-108: Στελιές, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εγκατάστασης

Εικ. 109: Μαρμαρούνια, ορθογώνιοι λίθοι από κτιστή κατασκευή.

Εικ. 110: Μαρμαρούνια, τοίχοι κτισμένοι με μεγάλους ορθογώνιους λίθους.

Εικ. 111: Μαρμαρούσια, περίβολος με τοίχους πολυγωνικής τοιχοδομίας.

Εικ. 112: Καμπάνες, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εγκατάστασης.

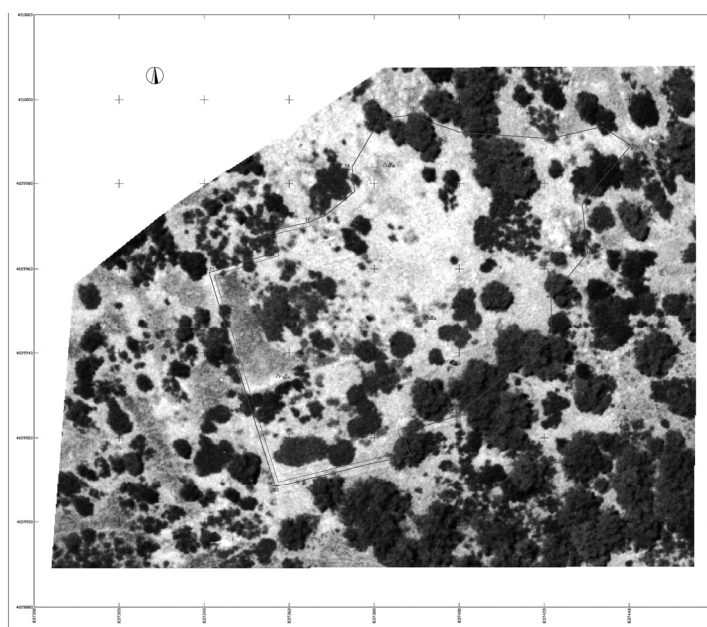
Εικ. 113: Καμπάνες, αναλημματικός τοίχος με εντοιχισμένο λίθο ελαιοπιεστηρίου.

Εικ. 114: Καμπάνες, λαξευτός θαλαμοειδής τάφος

Εικ. 115: Καμπάνες, τμήματα επιτύμβιων βάθρων

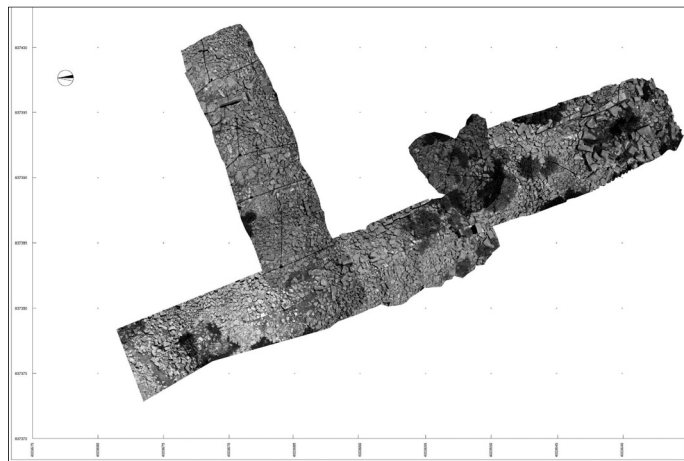
Εικ. 116: Βασιλικά, εγκατάσταση

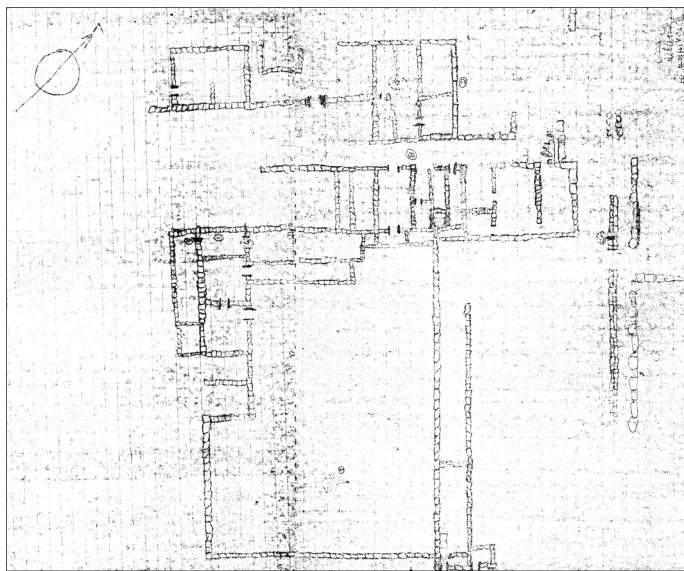
Εικ. 117α: Βασιλικά, ισχυροί τοίχοι πολυγωνικής τοιχοποιίας.

Εικ. 117β: Βασιλικά, ισχυροί τοίχοι πολυγωνικής τοιχοποιίας.

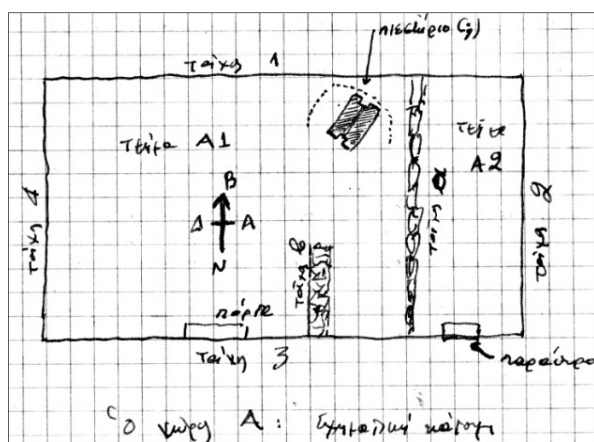
Εικ. 118: Βασιλικά, ορθοφωτογραφία δρόμων εντός του οικισμού (ΣΑΤΜ)

Εικ. 119: Βασιλικά, σκαρίφημα του οικισμού (Κων/νος Κατραλής -1975).

Εικ. 120: Βασιλικά, δωμάτιο Α.

Εικ. 121: Βασιλικά, σκαριφημα του δωματίου A (Ευάγγελος Κακαβογιάννης -1982).

Εικ. 122: Νάπες, θεμελιώσεις κτηρίων.

Εικ. 123: Νάπες, ορθογώνιοι βωμοί.

Εικ. 124: Χάρακας, θέση Απετονές, θεμελιώσεις κτηρίων.

Εικ. 125: Χάρακας, θέση Απετονές, μικρό σπηλαιώδες ανοίγμα.

Εικ. 126α-β: Γλυφάδα, θέση Όγλυμα, θαλαμοειδείς λαξευτοί τάφοι.

Εικ. 127: Γλυφάδα, θέση Όγλυμα, λαξευτή εσοχή στο φυσικό βράχο με ανάγλυφη όρθια ανδρική μορφή.

Εικ. 128: Γλυφάδα, Μονοσύρια, τοίχοι και κατάλοιπα κτισμάτων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Εικ. 129: Γλυφάδα, Μονοσύρια, η στρωματογραφία της ακτογραμμής.

Εικ. 130: Γλυφάδα, Μονοσύρια, ενεπίγραφη βάση στήλης.

ΡΟΔΙΑΚΟ ΟΣΤΡΑΚΟ ΜΕ ΕΡΩΤΙΚΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ*

Το όστρακο προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου Ευαγ. Παπαχριστοδούλου – Χρ. Καρίκα¹ στην κεντρική νεκρόπολη της Ρόδου, αμέσως νότια του αρχαιολογικού χώρου των τάφων του Αγίου Ιωάννου και δυτικά αρχαίας ταφικής οδού (σημερινή οδός Κ. Τσαλδάρη)². Βόρεια από το οικ. Ευαγ. Παπαχριστοδούλου αποκαλύφθηκε εκτεταμένη παχειά επιχωση από μαύρα χρώματα με έντονα ίχνη καύσης που περιείχαν διαλυμένους ανθρώπινους σκελετούς και ευρήματα κυρίως από την ύστερη ελληνιστική περίοδο, όπως πήλινες τεφροδόχους κάλπες, πήλινα αγγεία, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και πλήθος μικρά αντικείμενα με σημαντικό αριθμό γραπτών ενεπιγράφων οστράκων, ανάμεσα στο οποία και το παρόν όστρακο³. Η επιχωση αυτή προέρχεται από απορρίμματα που μεταφέρθηκαν από άλλες περιοχές για τη διευθέτηση του χώρου, πιθανώς μετά από κάποια φυσική καταστροφή.

---

* Ευχαριστούμε θερμά τους Ewen Bowie (Oxford), Claudio Gallazzi (Milano), Λουκία Αθανασάκη (Ρέθυμνο), Χαράλαμπο Κριτζά (Αθήνα), Άγγελο Ματθαίου (Αθήνα), Ιωάννη Παπαχριστοδούλου (Ρόδος), Γιάννη Τζιφόπουλο (Θεσσαλονίκη) και Άγγελο Χανιώτη (Princeton), για τις παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους σε διάφορα στάδια αυτής της εργασίας. Επίσης ευχαριστούμε τη Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού, προϊσταμένη της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για τη χορήγηση της άδειας δημοσίευσης του οστράκου.

¹ Βλ. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *ΑΔ* 34, 1979, Β2 - Χρονικά, 435-438, σχ. 6, πίν. 232 β-δ, 233 α-β· Ι. Papachristodoulou, «Recent Investigations and Activities Carried out by the Archaeological Service of the Dodecanese», στο D. Søren – I. Papachristodoulou (εκδ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, 201-209· V. Patsiada, «Exkurs: Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos», στο D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin 1996, 104-105. Εκτίθεται στο Ανάκτορο του Μεγάλου Μαγίστρου, στην έκθεση «Αρχαία Ρόδος 2400 χρόνια», με αριθμό καταγραφής Ε 4062.

Βιβλιογραφία: *Αρχαία Ρόδος 2400 Χρόνια, Οδηγός Έκθεσης*, Αθήνα 1993, 36· Α. Δρελιώση, «Όστρακο με επίγραμμα αναθηματικού χαρακτήρα», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Γ. Τασούλας (επιμ.), *Έρωτες. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην Ύστερη Αρχαιότητα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2009, 206-207, αρ. 171.

² Εντός ορθογωνίου περιβόλου στον χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αίθουσες με θρανία και κτιστές κλίνες σε πεισόχημη διάταξη, που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική/πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, και χρησιμοποιούν ως τόπος συγκέντρωσης ενός από τα πολυάριθμα κοινά της αρχαίας Ρόδου για την τέλεση θρησκευτικών τελετών σχετικών με τους νεκρούς. Δυτικά των χώρων αυτών απλώνονταν πολυάριθμες συστάδες ορθογώνιων τάφων του τετάρτου- τρίτου αιώνα π.Χ. σε ιδιαίτερα μεγάλη έκταση.

³ Το όστρακο αυτό παρουσιάζεται εδώ, επειδή είναι το μοναδικό που περιέχει λογοτεχνικό κείμενο. Τα υπόλοιπα διασώζουν διάφορα είδη εγγράφων, όπως επιστολές, διαταγές, καταλόγους προϊόντων, λογαριασμούς κτλ. Το άρθρο μας αποτελεί μία πρώτη παρουσίαση του οστράκου, η οποία θα συμπληρωθεί στην υπό δημοσίευση έκδοση όλων των ενεπιγράφων οστράκων της ανασκαφής (Α. Dreliossi-Herakleidou – Ν. Litinas, *Greek Ostraca from Rhodes*) ως *O.Rhodes* 1.

Ο πηλός είναι ερυθροκίτρινος (Munsell 5YR 7/6) με εγκλείσματα και στην εξωτερική επιφάνεια φέρει ωχροκάστανο επίχρισμα (Munsell 10YR 8/4). Παρουσιάζει ελάχιστες φθορές και απολεπίσματα, κυρίως στις ακμές. Παρατηρούνται επικαθίσεις αλάτων και χώματος στην εσωτερική επιφάνεια. Οι διαστάσεις του οστράκου είναι 10,3x15 εκατοστά. Το πάχος είναι 7-13 χιλιοστά. Προέρχεται από το κάτω μέρος της κοιλιάς ενός αμφορέα της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

Το όστρακο φέρει γραπτή επιγραφή στην εξωτερική κυρτή επιφάνειά του. Η επιγραφή απλώνεται σε όλο το πλάτος του οστράκου, ακολουθώντας το ακανόνιστο, σχεδόν πεντάπλευρο, περίγραμμα και ως επί το πλείστον τις οριζόντιες αυλακώσεις του τροχού. Τα γράμματα έχουν αποτυπωθεί με μαύρο μελάνι από άνθρακα με τη χρήση στύλου (γραφίδας). Η ανάγνωση δυσχεραίνεται μόνο σε κάποια σημεία, επειδή στη σημερινή της κατάσταση η γραφή είναι εξιτηλή.

Τα διάστιχα είναι 1-4 χιλιοστά. Τα γράμματα παρουσιάζουν αυξομειώσεις στο μέγεθος και η ασυμμετρία είναι εμφανής. Οι διαστάσεις τους είναι 3-10 χιλιοστά (πλάτος) x 3-7 χιλιοστά (ύψος). Τα χαρακτηριστικά στοιχεία των γραμμάτων είναι τα εξής: Το Α είναι τριγωνικό και η εσωτερική κεραία του έχει κλίση προς το μέσο της δεξιάς εξωτερικής κεραίας. Επίσης σε δύο περιπτώσεις η οριζόντια είναι μία μεγάλη κουκίδα. Οι κάθετες κεραίες των γραμμάτων Γ, Η, Ι, Κ, Μ, Π, Ρ, Τ, Υ στις περισσότερες περιπτώσεις απολήγουν σε πλάγιους ακρέμονες. Το Ε και το Σ είναι μηνοειδή. Το μήκος της μεσαίας οριζόντιας του Ε ποικίλει από μία μικρή κουκίδα έως και μία κεραία που προεξέχει στα δεξιά του γράμματος. Το Θ είναι στρογγυλό και σχηματίζεται με δύο κινήσεις, μία για το αριστερό και μία για το δεξιό ήμισυ. Η οριζόντιά του έχει τη μορφή είτε μιας μικρής κουκίδας είτε μιας μικρής κεραίας που δεν προεξέχει του κύκλου. Το Κ γράφεται σε τρεις κινήσεις, μια για την κάθετη και δύο για τις δύο εσωτερικές πλάγιες. Οι πλάγιες σχηματίζουν μια ορθή γωνία και σε δύο περιπτώσεις δεν εφάπτονται στην κάθετη. Η δεξιά κεραία του Λ είναι παχύτερη από την αριστερή, που πιθανότερον οφείλεται στην κλίση που κρατούσε τη γραφίδα ο γραφέας. Το Μ έχει τις δύο κάθετες κεραίες σχεδόν παράλληλες και τις δύο εσωτερικές σε ορθή γωνία. Το Ν έχει παράλληλες τις δύο εξωτερικές κεραίες και σε κάποιες περιπτώσεις η μεσαία πλάγια κεραία έχει μικρότερη κλίση, με αποτέλεσμα η δεξιά κεραία να προεξέχει ελάχιστα του πάνω μέρους του γράμματος. Το Ξ σχηματίζεται από τρεις οριζόντιες παράλληλες, αλλά η μεσαία κεραία είναι αρκετά μικρότερη των δύο άλλων. Το Ο δεν έχει σταθερό μέγεθος. Η οριζόντια κεραία του Π δεν προεξέχει δεξιά και αριστερά των δύο κάθετων. Επίσης η δεξιά κεραία σε κάποιες περιπτώσεις είναι ελαφρώς κυρτή. Η καμπύλη του Ρ είναι στρογγυλή. Το Υ σχηματίζεται με τη δεξιά ή την αριστερή του πλάγια κεραία να είναι μικρότερη και να τέμνει την άλλη πλάγια περίπου στο μέσον. Η κάθετη κεραία του Φ προεξέχει και πάνω και κάτω του στίχου και εφάπτεται στην αριστερή πλευρά του στρογγυλού μέρους. Το Ω είναι ανοικτό με κανονικού μεγέθους κεραίες.

Το όστρακο βρέθηκε σε επίχωση και συνεπώς –αν και τα υπόλοιπα ευρήματα χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη ελληνιστική περίοδο– η χρονολόγηση του κειμένου δεν μπορεί να βασιστεί στα αρχαιολογικά δεδομένα. Επίσης, η χρονολόγηση του αμφορέα από τον οποίο προέρχεται το συγκεκριμένο όστρακο στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές κριτήριο για τη χρονολόγηση του κειμένου, επειδή ακόμη και ένα παλαιότερο θραύσμα αγγείου θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως γραφική επιφάνεια. Το καθοριστικό στοιχείο για τη χρονολόγηση

του ενεπίγραφου οστράκου είναι η μορφή των γραμμάτων που περιγράφηκε παραπάνω. Ο σημερινός ελλαδικός χώρος δεν έχει προσφέρει πολλά γραπτά κείμενα⁴, αλλά η Ρόδος αποτελεί εξαίρεση, καθώς στον ίδιο χώρο με το παρόν όστρακο έχουν βρεθεί και άλλα κείμενα γραμμένα σε όστρακα, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο (βλ. παραπάνω, σελ. 135). Επίσης σύγκριση της γραφής μπορεί να γίνει και με άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου που διέσωσαν κείμενα γραμμένα σε υλικά, όπως σε πάπυρο ή όστρακα, και κυρίως με την ελληνική γραφή στην Αίγυπτο κατά την πολεμαϊκή περίοδο⁵. Εν πρώτοις, η γραφή του ροδιακού οστράκου είναι παραπλήσια της γραφής που εμφανίζεται σε παπύρους και όστρακα του τέλους του τρίτου και των αρχών του δεύτερου αιώνα π.Χ.: βλ. Turner, *GMAI*², 35 (±200 π.Χ.), 40 (τέλος του τρίτου αιώνα π.Χ.). Πιο συγκεκριμένα, πολλές ομοιότητες παρουσιάζονται με τη γραφή σε έγγραφα ή λογοτεχνικά κείμενα που χρονολογούνται στα μέσα ή στο δεύτερο ήμισυ του τρίτου αιώνα, με τη διαφορά ότι ορισμένα γράμματα, όπως τα Π, Η και σε ορισμένες περιπτώσεις τα Υ⁶ και Τ, φαίνονται αρχαιότερα (πρβλ. Seider, *Paläographie* I 3 (260-246 π.Χ.), 8 (215/213 π.Χ.), Harrauer, *Handbuch*, Text 29 Abb. 29 (μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ.), Turner, *GMAI*², 30 (μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ.), Crisci, ό.π. (υποσημ. 5), 15-21 (για τα έγγραφα από το αρχείο του Ζήνωνα). Από την άλλη, αν και η λογοτεχνική γραφή στον Turner, *GMAI*², 45 (160 π.Χ.) και 55 (μέσα του πρώτου αιώνα π.Χ.) έχει ομοιότητες όσον αφορά ορισμένα γράμματα, όπως Η, Θ, Ν, Ξ (ειδικά στον Turner, *GMAI*², 55 τα γράμματα Θ και Ν, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, σελ. 136), και Harrauer, *Handbuch*, Text 46 Abb. 43 (142 π.Χ.), η μορφή όλων των άλλων γραμμάτων είναι μεταγενέστερη του ροδιακού οστράκου. Τα παραπάνω στοιχεία αλλά και η γενική εντύπωση από τη γραφή προσδιορίζουν το τέλος του τρίτου έως τα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ. ως την περίοδο κατά την οποία το κείμενο γράφηκε στο όστρακο⁷.

Στην άγραφή επιφάνεια κάτω από τον τελευταίο στίχο, ύψους περίπου 2,7 εκ. (που θα μπορούσε να φέρει τέσσερις ακόμη στίχους), διακρίνονται αμυδρά ίχνη ενός μεγάλου «X», που σημειώθηκε ως ένας τρόπος ακύρωσης του κενού κειμένου ή δήλωσης της περάτωσης του γραπτού κειμένου, ώστε να μη δοθεί δυνατότητα για περαιτέρω προσθήκες. Στην κάτω οξεία απόληξη του οστράκου διακρίνονται τρία γράμματα σε δύο στίχους, ΑΘ|Η. Πιθανότατα τα γράμματα αυτά είχαν σημειωθεί από τον ίδιο ή άλλο γραφέα πριν ξεκινήσει να γράφει το κείμενο. Τέτοια γράμματα στην ίδια θέση έχουν παρατηρηθεί και σε άλλα όστρακα της ανασκαφής (λογαριασμούς, εμπορικές επιστολές κτλ.) και τα έχουμε ερμηνεύσει ως αρχικά του ονόματος του κατόχου του οστράκου ή του

⁴ Για τα έως τώρα ευρήματα βλ. N. Litinas, *Greek Ostraca from Chersonesos*, Vienna 2008, 25-26. Δεν αναφερόμαστε σε ενεπίγραφες σημειώσεις σε αγγεία, που έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στην αρχαία Αγορά της Αθήνας κτλ.

⁵ Βλ. επίσης E. Crisci, *Scrivere Greco fuori d'Egitto. Ricerche sui manoscritti greco-orientali di origine non egiziana dal IV secolo a.C. all'VIII d.C.*, Pap.Flor. XXVII, Firenze 1996, 21, για την έλλειψη γραπτών μαρτυριών για την περίοδο από τα μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ. έως και τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. στην Ελλάδα, Μικρά Ασία και Συρία.

⁶ Για τη μορφή του Υ στον τρίτο αιώνα π.Χ. πρβλ. την εγχάρακτη επιγραφή *ΕΥΡΥΚΡΑΤΗΣ* σε τεφροδόχο υδρία από τη νεκρόπολη στον Πόνταμο της Χάλκης. Βλ. *Clara Rhodos* II, σελ. 160, εικ. 44.

⁷ Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί μία μεταγενέστερη χρονολόγηση προς τα τέλη του δεύτερου αιώνα π.Χ., αν υποθέσουμε ότι ο γραφικός χαρακτήρας του γραφέα συμπεριελάμβανε ορισμένες παλαιότερες μορφές γραμμάτων.

γραφέα· βλ. επίσης παρακάτω (σελ. 153) για την πιθανότητα ο γραφέας του ροδιακού οστράκου να ήταν σπουδαστής.

E4062

10,3 x 15 εκ.

3ος/2ος αιώνας π.Χ.

1 Ἡ Σαμὶή Γαυκέρη
 τὸν ἔρωτα θέλου-
 σ' ἀποθέσθα<ι> καὶ
 τὰς ἡδυπίκρους
 5 φλοντίδας εὐξα-
 μένη κήπιτυχοῦσ' ἀ-
 νέθηκεν ὄρα̃σθα-
 ι τοῖς φιλέρωσιν
 ἐμ πίνακι γραπτῆν
 10 τὴν τότε παννυχίδα
 τάξας Ππαυλιδίη τή-
 νδε λύσιν δακρύων
 καὶ σὺ δέχου θίασον
 τῆς ση

X

15 ΑΘ
 Η

1 διαβ. Γλυκέρη 5 διαβ. φροντίδας 9 διαβ. ἐν 11 παυλιδη

Ο γραφέας προσγράφει το Ι στον στίχο 11 και δεν σημειώνει τόνους, πνεύματα και άλλα διακριτικά σημεία. Οι γραφές στον στίχο 5, *φλοντίδας*, και στον στίχο 9, *ἐμ πίνακι*, είναι φωνολογικές ή ροδιακές διαλεκτικές παραλλαγές. Σε δύο περιπτώσεις ο γραφέας συλλαβίζει λανθασμένα λέξεις (στίχοι 7-8 *ὄρα̃σθα/ι* και στίχοι 11-12 *τή|νδε*), όχι από άγνοια, αλλά επειδή φαίνεται ότι ήθελε να καλύψει όλο το πλάτος του οστράκου. Ωστόσο, αφήνει ένα κενό διάστημα ενός ή δύο γραμμάτων στο τέλος των στίχων 8 και 9. Στον στίχο 3 έχει παραλείψει το *ι* στο τέλος του απαρεμφάτου *ἀποθέσθα<ι>*. Επίσης, ενδιαφέρον είναι το όνομα στον πρώτο στίχο *Γαυκέρη*. Πρόκειται προφανώς για λάθος αντι του ορθού *Γλυκέρη*.

Οι στίχοι 1-10 περιέχουν δύο ελεγειακά δίστιχα ενός επιγράμματος. Ο γραφέας δεν αλλάζει στίχο με την αρχή του πεντάμετρου στο πρώτο ελεγειακό δίστιχο και στο εξάμετρο του δευτέρου ελεγειακού δίστιχου. Αντίθετα, ο πεντάμετρος του δευτέρου ελεγειακού δίστιχου ξεκινά από την αρχή του στίχου 9⁸. Οι στίχοι 11-14 περιέχουν έναν πεντάμετρο (*τάξας Ππαυλιδίη τήνδε λύσιν δακρύων*) και έναν ημιτελή εξάμετρο (*καὶ σὺ δέχου*

⁸ Για την αντιγραφή κατά στίχον των επιγραμμάτων στους παπύρους της ελληνιστικής εποχής βλ. N. Krevans, «The Arrangement of Epigrams in Collections», στο P. Bing – J.S. Bruss, *Brill's Companion to Hellenistic Epigram*, Leiden-Boston 2007, 131-146, ειδ. 135 και σημ. 25. Παρόλο που το πλάτος ενός οστράκου περιορίζει την καταγραφή ενός ολόκληρου μετρικού στίχου, ο γραφέας θα μπορούσε να υποδείξει την κάθε νέα μετρική με εισθεση· βλ. την αλλαγή των στίχων σε ένα όστρακο που διασώζει στίχους μίας κωμωδίας του Αριστοφάνη στο N. Litinas, «Aristophanes on a Bank Receipt(?)», *ZPE* 141 (2002), 103-5.

θίασον τῆς ση)⁹, οι οποίοι ξεκινούν από την αρχή του στίχου¹⁰. Όμως αυτή η σειρά δεν αποτελεί ελεγειακό δίστιχο και ίσως αυτή είναι η αιτία που ο γραφέας, όταν το αντιλήφθηκε, σταμάτησε την αντιγραφή του επιγράμματος και την ολοκλήρωσή του και ακύρωσε με ένα «X» το κενό διάστημα. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε δύο εικασίες, εξίσου πιθανές:

α. Η σύνθεση του επιγράμματος περιείχε (τουλάχιστον) τέσσερα ελεγειακά δίστιχα, από τα οποία ο εξάμετρος του τρίτου ελεγειακού δίστιχου και ο πεντάμετρος του τετάρτου έχουν παραληφθεί, είτε σκόπιμα είτε από αβλεψία¹¹:

Ἡ Σαμὴ Γλυκέρη τὸν ἔρωτα θέλουσ' ἀποθέσθαι
καὶ τὰς ἠδυπίκρους φροντίδας εὐξαμένη
κῆπιτυχοῦσ' ἀνέθηκεν ὄρασθαι τοῖς φιλέρωσιν
ἐν πίνακι γραπτὴν τὴν τότε παννυχίδα.
- = - = - = - = - = - -¹²
τάξας Πᾶπυλίδη τήνδε λύσιν δακρύων.
καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση = - = - -
- = - = - = - = - = -

Μετάφραση: Η Γλυκέρη από τη Σάμο επιθυμώντας να απαλλαγεί από τον έρωτα και τις γλυκόπικρες έγνοιες του, προσευχήθηκε, τα κατάφερε και προσέφερε σε πίνακα μία ζωγραφιστή παράσταση της τότε παννυχίδας, ώστε να τον βλέπουν οι ερωτευμένοι. ... επειδή όρισες για τον Παπυλίδη αυτήν εδώ τη λύτρωση από τα δάκρυα. Και συ να δεχτείς τον θίασο...

Στην περίπτωση αυτή και οι οκτώ στίχοι θα μπορούσε να είναι μέρος ενός μόνον επιγράμματος. Δεν αποκλείεται όμως το κείμενό μας να αποτελεί σύνθεση που επιλέγει στίχους από δύο επιγράμματα. Τα δύο πρώτα ελεγειακά δίστιχα πιθανότατα θα προέρχονταν από το πρώτο επίγραμμα, ενώ ο πεντάμετρος *τάξας Πᾶπυλίδη τήνδε λύσιν δακρύων* με τον ημιτελή εξάμετρο *καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση* από το δεύτερο¹³.

β. Ο γραφέας έγραψε από αβλεψία πρώτα τον πεντάμετρο *τάξας Πᾶπυλίδη τήνδε λύσιν δακρύων* και στη συνέχεια τον εξάμετρο *καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση = - = - -*:

⁹ Αν το κείμενο συμπληρωθεί *καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση = - = -* θα μπορούσε να ληφθεί ως πεντάμετρος, αλλά τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει ένα λάθος του γραφέα στον στίχο *τάξας Πᾶπυλίδη τήνδε λύσιν δακρύων* που να τον έκανε εξάμετρο.

¹⁰ Ο στίχος 11 (αρχή πεντάμετρου) φαίνεται να είναι γραμμένος σε εισθεση σε σχέση με τους υπόλοιπους στίχους του κειμένου, γεγονός που ίσως δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή και ο προηγούμενος στίχος 10 (από το μέσον του πεντάμετρου) βρίσκεται στην ίδια περίπου θέση.

¹¹ Παράδειγμα παράληψης συλλαβών από αβλεψία του χαρακτήρα μιας επιγραφής βρίσκουμε σε ένα αναθηματικό επίγραμμα στον Πάνα από τη Βέροια του τρίτου αι. π.Χ.: βλ. Εμμ. Βουτυράς, «Παρατηρήσεις σε δύο επιγράμματα από τη Βέροια», στο *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου. Τόμος Β, Επιγραφική - Αρχαιολογία – Varía*, Αθήνα 2009, 33-45, ειδ. 35.

¹² Για τους κανόνες που διέπουν τον δακτυλικό εξάμετρο και πεντάμετρο στα επιγράμματα βλ. E. Magnelli, «Meter and Diction: From Refinement to Mannerism», στο Bing - Bruss, ό.π. (υποσημ. 8), 165-83, ειδ. 179-181.

¹³ Ωστόσο δεν υπάρχει κάποιο διαχωριστικό σημείο ανάμεσα στους στίχους 10 και 11, ώστε να γίνεται διάκριση των δύο επιγραμμάτων. Στους παπύρους σε ανάλογες περιπτώσεις χρησιμοποιείται η *παράγραφος*, μία μικρή οριζόντια γραμμή· βλ. Krevans, ό.π. (υποσημ. 8), 135.

Ἡ Σαμὴ Γλυκέρη τὸν ἔρωτα θέλουσ' ἀποθέσθαι
καὶ τὰς ἡδυπίκρους φροντίδας εὐξαμένη
κῆπιτυχοῦσ' ἀνέθηκεν ὄρασθαι τοῖς φιλέρωσιν
ἐν πίνακι γραπτὴν τὴν τότε παννυχίδα.
καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση = - = - -
τάξας Παπυλίδη τήνδε λύσιν δακρῦων.

Μετάφραση: Η Γλυκέρη από τη Σάμο επιθυμώντας να απαλλαγεί από τον έρωτα και τις γλυκόπικρες έγνοιες του, προσευχήθηκε, τα κατάφερε και προσέφερε σε πίνακα μία ζωγραφιστή παράσταση της τότε παννυχίδας ώστε να τον βλέπουν οι ερωτευμένοι. Και συ να δεχτείς τον θίασο..., επειδή όρισες για τον Παπυλίδη αυτήν εδώ τη λύτρωση από τα δάκρυα.

Σχολιασμός

1 Ἡ Σαμὴ Γλυκέρη: Το όστρακο παραδίδει τη γραφή *Γαυκέρη*, αλλά πρόκειται προφανώς για λάθος του γραφέα. Για μετρικούς λόγους ούτε το όνομα *Γαυκέρη* μπορεί να μείνει ως έχει, ούτε και το όνομα *Γλαυκέρα* μπορεί να διορθωθεί εδώ, αν και μαρτυρείται στη Λέσβο στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ. (βλ. *LGPN* I, λ. Γλυκέρα 5). Πιθανότατα η ομοιότητα των γραμμάτων Α και Λ μπορεί να αποτελεί την αιτία της σύγχυσης κατά την αντιγραφή.

Ο ιωνικός τύπος του ονόματος δεν μαρτυρείται στην αρχαία λογοτεχνία και στα επιγραφικά ή παπυρολογικά κείμενα, αλλά εδώ χρησιμοποιείται για μετρικούς λόγους. Διάφορες μορφές του ονόματος (*Γλυκέρα*, *Γλυκέριον*, *Γλυκερίς*, *Γλυκερία*) απαντώνται σε ελληνικές επιγραφές: βλ. λ. στο *LGPN* I-V. Στη Ρόδο το όνομα *Γλυκέρα* απαντά στην επιγραφή επιτύμβιου βωμού (βλ. Α. Maiuri, “Nuove iscrizioni greche dalle Sporadi meridionali”, *ASAA* 2 [1916], 158, no 65) και σε μία αδημοσίευτη επιγραφή επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση.

Στη λογοτεχνία (ειδικά στον Μένανδρο¹⁴) είναι ιδιαίτερα προσφιλής η χρήση του ονόματος Γλυκέρα αναφορικά με εταιρές (βλ. *Der Neue Pauly* 4, λ. Glykera). Ο Αθήναιος (13.584a, 585d, 586b-d, 594d, 595d-e, 596b, 605d) αναφέρει εταιρές με αυτό το όνομα και Γλυκέρα ονομάζεται η μία από τις συνομιλούσες εταιρές στον πρώτο από τους Εταιρικούς Διαλόγους του Λουκιανού με τίτλο «*Γλυκέρα και Θαΐς*». Γνωστή εταιρά είναι και η Γλυκέρα του Αρπάλου· πρβλ. Διόδ. Σικ. 17.108.6. Στα επιγράμματα συναντάμε μια εταιρά με το όνομα Γλυκέρα στο άδηλο επιγράμμα *Ανθ. Παλ.* 16.249¹⁵. Ωστόσο, καθώς δεν γνωρίζουμε την καταγωγή των περισσότερων εταιρών με το όνομα

¹⁴ Για τη Γλυκέρα στον Μένανδρο βλ. Α. Körte, λ. Menandros, *RE* (1931) 707-761, ιδ. 712, 719-720. A.W. Gomme – F.H. Sandbach, *Menander. A Commentary*, London, Oxford University Press, 1973, 466- A. Trail, Women and the Comic Plot in *Menander*, Cambridge 2008, 8. Η μορφή της εικονίζεται σε δύο ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκής εποχής από τη Δάφνη στην Αντιόχεια του Ορόντη, στα οποία υπάρχει αναγραφή του ονόματος της Γλυκέρας και των παριστανόμενων μορφών του Μενάνδρου και της Κωμωδίας. Βλ. W.A. Cambell – R. Stillwell, «Catalogue of Mosaics», στο R. Stillwell (εκδ.) *Antioch on-the-Orontes III The excavations 1937-1939*, Princeton 1941, σελ. 185-186, αρ. 131, πιν. 63 και σελ. 176-177, αρ. 111, πιν. 50. Επίσης, Α.Μ. Friend, «Menander and Glykera in the Mosaics of Antioch» στον ίδιο τόμο, σελ. 248-251. Γνωστές εξάλλου είναι οι επιστολές της Γλυκέρας προς τον Μένανδρο και του ίδιου προς αυτήν στο έργο του Αλκίφρονος, καθώς και της Γλυκέρας προς τη Βακχίδα (4.2, 4.18, 4.19).

¹⁵ Στα επιτύμβια επιγράμματα *Ανθ. Παλ.* Appendix 36 και 296 εμφανίζονται δύο γυναίκες με το όνομα Γλυκέρα και σίγουρα δεν πρόκειται για εταιρές.

Γλυκέρα, δεν μπορούμε να πούμε αν ο ποιητής του ροδιακού επιγράμματος είχε υπόψη του κάποια ιστορία μίας από αυτές τις φημισμένες εταιρίες.

Η Σάμος, τόπος καταγωγής της Γλυκέρης του ροδιακού οστράκου, παρουσιάζει μακρύ κατάλογο εταιρών στην Ελληνική Ανθολογία¹⁶ και σε άλλες πηγές¹⁷. Επίσης, Σάμιες αναφέρονται και σε μη ερωτικά επιγράμματα, όπως οι τρεις Σάμιες υφάντριες στο επίγραμμα *Ανθ. Παλ.* 6.39 (Αρχίου) που αφιερώνουν τα εργαλεία της δουλειάς τους στη θεά Αθηνά.

2-5 θέλουσ': Πρβλ. Σαπφώ, απόσπ. 1 *κωύκ έθέλοισα*. Για τη σημασία και τη χρήση της μετοχής αυτής στη Σαπφώ βλ. A. Giacomelli, «The Justice of Aphrodite in Sappho Fr. 1», *TAPhA* 110 (1980), 135-142, ειδ. 138.

τὸν έρωτα... αποθέσθαι: Για το ρήμα *ἀποτίθεται* με αντικείμενο τον έρωτα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο ποιητής έχει υπόψη του το χωρίο του Θεόγν. 2.1369 *παιδὸς έρωσ καλὸς μὲν έχειν, καλὸς δ' ἀποθέσθαι* πρβλ. και Ευρ. *ΙΑ* 556-557 *καί μετέχοιμι τᾶς Αφροδίτας, πολλὰν δ' ἀποθείμαν* (όπου το όνομα *Αφροδίταν* χρησιμοποιείται μετωνυμικά αντί του ουσιαστικού *έρωτα*). Άλλες παράλληλες φράσεις είναι του Μελέαγρου (*Ανθ. Παλ.* 12.82) *έσπενδον τὸν έρωτα φυγεῖν* και του Αθήναιου 13.590d *οὐδέπω τοῦ έρωτος ἀπηλλαγμένους*. Η φράση όμως *ἀποτίθεται φροντίδας* δεν έχει ακριβές παράλληλο στην αρχαία ελληνική γραμματεία παρά μόνο στον Φίλωνα, *Περὶ Φυτουργίας Νῶε* 56 *φροντίδων ἄχθος ἀποτιθέμενοι*.

ήδυπίκρους: Το επίθετο *ήδυπίκρους* είναι αμάρτυρο και στο όστρακό μας χαρακτηρίζει τις ερωτικές φροντίδες, από τις οποίες θέλει να απαλλαγεί η Γλυκέρη. Η Σαπφώ ήδη τον 6^ο αιώνα π.Χ. πρώτη περιγράφει τον έρωτα ως *γλυκύπικρον ἀμάχανον ὄρπετον* (L-P 130) και οι επιγραμματοποιοί Ποσειδίππος (*Ανθ. Παλ.* 5.134 *μέλοι δ' ήμῖν ὁ γλυκύπικρος Έρωσ*) και Μελέαγρος (*Ανθ. Παλ.* 12.109 *τὸ γλυκύπικρον Έρωτος ἔχων βέλος*) περιγράφουν τον ίδιο τον Έρωτα ή το βέλος του με το ίδιο επίθετο¹⁸. Το ότι οι ποιητές χρησιμοποιούσαν το επίθετο αυτό τόσο χαρακτηριστικά σχολιάζεται από τον Γαληνό 11.586 *γλυκύπικρον, ὡσπερ οἱ ποιηταὶ τὸν έρωτα προσαγορεύουσι* πρβλ. και Μουσαῖο 166 *ήδη δέ γλυκύπικρον ἐδέξατο κέντρον Έρώτων*. Το γλυκύ και πικρό του έρωτα ή των ηδονών του αποτελεί κοινό τόπο στους αρχαίους συγγραφείς¹⁹. Το γλυκύ ή το πικρό όμως των φροντίδων εμφανίζεται μόνο στον Πίνδ. *ΟΔ.* 1.19 *νόον ὑπὸ γλυκυτάτοις ἔθηκε φροντίσιν* Ευρ. *Μήδεια* 1035-1036 *νῦν δ' ὄλωλε δὴ γλυκεῖα φροντίς* Ευρ., απόσπ. 34 (Nauck) *γλυκεῖα*

¹⁶ Βλ. A. Sens, *Asclepiades of Samos: Epigrams and Fragments*, Oxford 2001, 45, σημ. στον στ. 1 του επιγράμματος vii.

¹⁷ K. Tsantsanoglou, «The Memoirs of a Lady from Samos», *ZPE* 12 (1973), 192-193.

¹⁸ Πρβλ. επίσης το επίθετο στον Πίνδ. απ. 128b *γλυ/κ/υ/π/ικ/ρ/* βλ. P. Hummel, *L'épithète pindarique: etude historique et philologique*, Bern 1999, 403, παραθέτοντας το επίθετο *γλυκυόξεις* στον Φιλόξενο, *PMG* 836 (b) 18 (Page).

¹⁹ Βλ. Πρβλ. Θεόγν. 2.1352-1355 *πικρός και γλυκός έστι* Πλ. *Συμπ.* 186d *πικρόν γλυκεῖ*. Ο μελιχρός Έρωσ δεν μπορεί να είναι πάντοτε γλυκός, αλλά συχνά, αφού πικράνει πολύ, γίνεται γλυκότερος (Ασκληπιάδης, *Ανθ. Παλ.* 12.153· βλ. Sens, ό.π. [υποσημ. 16], 106, σημ. στον στ. 4 του επιγράμματος xvi). Εάν όμως γίνει δυσάρεστος, γνωρίζει ο ίδιος να προσφέρει ανάμεικτο το πικρό με μέλι (Μελέαγρος, *Ανθ. Παλ.* 12.154) και Μελέαγρος (*Ανθ. Παλ.* 5.163) *ὅτι και γλυκύ και δυσόιστον πικρόν ἀεί κραδία κέντρον Έρωτος έχει*. Πρβλ. επίσης *Ανθ. Παλ.* 5.190 (Μελέαγρου), 12.50 (Ασκληπιάδου) και 12.84 (Μελέαγρου) (για τον πικρό έρωτα): Φίλων *Ενυπν.* 2.150 *γλυκυπίκρου πληρουμένους ήδονης*. Πλούτ. 681b *ήν (τήν ήδονήν) αυτοί γλυκύπικρον ὀνομάζουσιν* Αλκίφρ. 4.11.1 *έρωτος ὅσον ήδίστου τότε, τοσοῦτον πικροῦ νῦν μνήμη* Λόγγος 3.14.3 *γλυκύ τι, ὡς ἔοικεν, έστί τὸ έργον και νικᾷ τὸ έρωτος πικρόν*.

γάρ μοι φροντίς οὐδαμῆ βίου Σοφ. Οιδ. Κολ. 1390 τὸ γὰρ τὴν φροντίδ' ἔξω τῶν κακῶν οἰκεῖν γλυκύ πρβλ. επίσης Αλκίφρ. 35.2 τὰς παρὰ τὴν νύκτα φροντίδας.

φλοντίδας: Το όστρακο παραδίδει τη γραφή *φλοντίδας*²⁰. Για το φαινόμενο σε ελληνικούς παπύρους της πολεμαϊκής περιόδου στην Αίγυπτο βλ. Mayser, *Grammatik* 11, §37.2. Η σημασία του *φροντίς* είναι «έγνοιες»· βλ. LSJ στο λ. *φροντίς* 12c.

5-6 εύξαμένη κήπιτυχοῦσ': Για το ρήμα εὔχεσθαι (συνήθως στη μετοχή του αορίστου) βλ. M.L. Lazzarini, “Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica”, *MemLinc Ser.* 8.19 (1976), 47-354, ειδ. 99· M. Depew, “Reading Greek Prayers”, *CLAnt.* 16 (1997), 229-258, ειδ. 241· X. Κριτζάς, «Αναθηματική επιγραφή στους Κωρήτες», στο F. Carinci – N. Cucuzza – P. Militello – O. Palio (επιμ.), *Κρήτης Μινωίδος. Tradizione e identità minoica tra produzione artigianale, pratiche cerimoniale e memoria del passato, Studi offerti a Vincenzo La Rosa per il Suo 70° compleanno*, Padova, 477-490, ειδ. 479. Και τα δύο ρήματα εμφανίζονται μαζί στον Ασπράμψυχο 90.4 *ἐπιτεύξη ἐπικλήσεως ἥσπερ ἠύξω*, και στον Αλκίφρ. 4.14.7 *καταπαννυχίσασαι δ' οὖν καὶ τοὺς ἐραστὰς κακῶς εἰποῦσαι καὶ ἄλλων ἐπιτυχεῖν εὐξάμεναι*. Σε ένα επιγράμμα που αποδίδεται στον Ποσειδωνο ή στον Ασκληπιάδη (*Ανθ. Παλ.* 5.209) οι ευχές του Κλέανδρου δεν πήγαν χαμένες και η Νικώ ανταποκριθηκε στον έρωτά του, (στίχοι 7-8) *νῦν δ' ἴσος ἀμφοτέροις φιλήης πόθος· οὐκ ἀτελεῖς γάρ | εὐχαὶ τὰς κείνης εὐξάτ' ἐπ' ἠόνος*. Για τη μετοχή *εύξαμένη* πρβλ. τα επιγράμματα *Ανθ. Παλ.* 6.209, 2 του Αντιπάτρου, και *Ανθ. Παλ.* 6.147, 2 (*Επίγραμ.* LIV Pf.) και *Ανθ. Παλ.* 6.148, 3 (*Επίγραμ.* LV Pf.) του Καλλιμάχου. Πρβλ. επίσης Αθήναιο 13.573e. Για τη μετοχή *ἐπιτυχοῦσα* πρβλ. *Ανθ. Παλ.* 6.211, 6 (Λεωνίδου) *ῶν ἤθελεν τυχοῦσα*. Για τη φράση *εύξάμενος ἀνέθηκε* βλ. W. Clarysse - M. Huys, «A Verse Inscription from the Temple of Ain Labakha», *ZPE* 113 (1996), 213-215, σημ. στους στίχους 1-2. Για τη σχέση αναθέτη, αναθήματος και θεού βλ. L. Demoule-Lyotard, «L'analyse formelle des textes antiques: une étude préliminaire», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 26e année, 3-4 (1971), 705-722.

6-8 ἀνέθηκεν ὀράσθαι: Πρβλ. την ίδια φράση σε επιγράμμα του Καλλιμάχου, *Ανθ. Παλ.* 7.458, 3 (*Επίγραμ.* L Pf.) *ἀνέθηκεν ἐπεσομένοισιν ὀράσθαι*. Για το απλό ρήμα πρβλ. Καλλιμάχο, *Ανθ. Παλ.* 6.148, 2 (*Επίγραμ.* LV Pf.) *ἔθηκε θεῶ*. Για το ρήμα *ἀνατιθέναι* βλ. Lazzarini, ό.π. (σημ. στους στ. 5-6), 70-72.

8 τοῖς φιλέρωσι: Το επίθετο χρησιμοποιείται στα ερωτικά επιγράμματα από τον Μελέαγρο (*Ανθ. Παλ.* 5.156 *ἀ φίλερως χαροποῖς Ασκληπιάς* *Ανθ. Παλ.* 5.191 *ἄστρα καὶ ἡ φιλέρωσι καλὸν φαίνουσα Σελήνη*· 197 *ναὶ μὰ τὸν εὐπλοκάμου Τιμοῦς φιλέρωτα κίκιννον*· 171 *τὰς φιλέρωτος Ζηνοφίλας*) και τον Λεωνίδη (*Ανθ. Παλ.* 5.206 *ἡ φίλερως Σατύρη*). Πρβλ. επίσης Νικάνδρο, απ. 16 (Gow-Scholfield) *πομπίλος ὃς ναύτησιν ἀδημονέουσι κελεύθους μηνύσαι φιλέρωσι καὶ ἀφθογγός περ ἀμύνων*. Σε ένα επιγράμμα του Φιλήτα από τη Σάμο, μία εταιρα περιγράφεται ως *φιλέραστος* (*Ανθ. Παλ.* 6.210).

²⁰ Για τη φωνολογική εναλλαγή των υγρών λ και ρ στις επιγραφές της Ρόδου βλ. O. Hoffmann, «Grammatik und Wortregister zu den rhodischen Inschriften», στο H. Collitz (εκδ.), *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, Göttingen 1886, 597, όπου παραπέμπει σε ένα μόνο παράδειγμα, αλλά με ερωτηματικό.

Ανάθημα ενός πίνακα με ζωγραφική εικόνα (*γραφή*) που αναπαραστούσε το πάθος που εγείρει ο έρωτας, όπως είναι γνωστός από τον μύθο της Ευρώπης, περιγράφεται στον Αχιλλέα Τάτιο 1.1.1-1.2.1, και προκαλεί σε έναν παρευρισκόμενο νέο την ενθύμηση των ερωτικών προσωπικών βασάνων, «*τοσαύτας ὕβρεις ἐξ ἔρωτος παθῶν*».

9-10 *ἐμ πίνακι γραπτὴν τὴν τότε παννυχίδα*: Το όστρακο παραδίδει τη γραφή *ἐμ πίνακι*. Η φωνολογική εναλλαγή των ἐνρινων *μ* και *ν* πριν το χειλικό *π* είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε πολλές περιοχές· βλ. C.D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago 1968⁴, 82, §96. Για τις επιγραφές της Ρόδου βλ. O. Hoffmann, “Grammatik und Wortregister zu den rhodischen Inschriften”, στο H. Collitz (εκδ.), *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, Göttingen 1886, 600· βλ. W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, Berlin 1955, αρ. 1451, 4 (Ρόδος, περ. 200 π.Χ.) *ἐμ πυρί*.

Για τη φράση *ἐν πίνακι* πρβλ. Όμ. *Ιλ.* 6.169 *γράφας ἐν πίνακι πτυκτῶ θυμοφθόρα πολλά*. Κανονικά θα περιμένε κανείς το επίθετο *γραπτός* να χαρακτηρίζει το ουσιαστικό *πίναξ*. Πρβλ. Πλούτ. 232e *ἐπεὶ δ' ἰδὼν τις ἐν πίνακι γραπτῶ Λάκωνας ὑπ' Ἀθηναίων σφαττομένους* τον ρήτορα του τρίτου-τετάρτου αιώνα μ.Χ. Μένανδρο, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* 377 *πλήρεις εἰκόνων αἱ πόλεις, αἱ μὲν πινάκων γραπτῶν, αἱ δὲ που καὶ τιμιωτέρας ὕλης* (σχῆμα υπαλλαγῆς).

Η φράση *τὴν τότε παννυχίδα* παραδίδεται αυτούσια στον Ποσειδιππο 53 (C. Austin – G. Bastianini, *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, Milano 2002), και καταλαμβάνει και εκεί το δεύτερο ημιστίχιο του δακτυλικού πεντάμετρου: *Καλλιόπη, σὺ μὲν ᾤδε· σέ δὲ κλαίουσιν ἐταῖραι, | παρθένε, καὶ λυπρὴν τὴν τότε παννυχίδα, | ἦι σὺ καθ' ὑψηλοῦ τέγεος κάλλιστον ἄγαλμα | μητρὶ παρ' Οὐρανίης Κύπριδος ἐξέπεσες*. Βλ. σχολ. *P.Mil. Vogl.* VIII 309, col. viii 31-34, σελ. 174.

Πίνακας με ζωγραφιστή (*γραπτή*) εικόνα²¹ ήταν το ανάθημα της Γλυκέρης του οστράκου μας. Το θέμα του πίνακα ήταν μία *παννυχίς*, μία ολονύχτια γιορτή, άλλοτε καθαρά λατρευτικού χαρακτήρα και άλλοτε ερωτικό ξεφάντωμα με συμπόσια, χορούς, αυλούς και κιθάρες, και συνδέονται με εορτασμούς προς τιμήν της Αφροδίτης, του Άδωνη, της Δήμητρας και άλλων θεοτήτων²². Γραπτή παράσταση παννυχίδας απεικονίζεται στο αέτωμα του γνωστού ερυθρόμορφου, πήλινου πίνακα της Νιννίου από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα (γύρω στο 370 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 11036)²³. Τον ναϊσκόμορφο πίνακα, που στην κεντρική σκηνή του φέρει πολυπρόσωπες συνθέσεις θεών και θνητών σχετικές με τα Μεγάλα Μυστήρια, ανέθεσε *τοῖν θεοῖν*, σύμφωνα με την εγχάρακτη επιγραφή στη βάση του, η *Νίννιον*, (εταίρα, όπως πιθανότατα υποδηλώνεται από τον τρόπο αναγραφῆς του ονόματός της;), η μορφή της

²¹ Για τους γραπτούς πίνακες βλ. J. Boardman, «Painted Votive Plaques and an Eraly Inscription from Aegina», *ABSA* 49 (1954), 183-201. Για πίνακες ως αναθήματα βλ. Depew, ό.π. (σημ. στους στ. 5-6), 257-258.

²² B. Bravo, *Pannychis e simposio. Feste private notturne di donne e uomini nei testi letterari e nel culto*. Pisa-Roma, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 1997. Θεωρούμε ότι εδώ η λέξη *παννυχίς*, επειδή τίθεται κατ' αναλογία με τη λέξη *θιασος* παρακάτω, έχει τη σημασία της ολονύκτιας εορτής και όχι του ξενυχτιού (βλ. LSJ στα λ. *παννυχίς* II και *παννυχιζω* II και *Ανθ. Παλ.* 6.71, 6· επίσης πρβλ. *Ανθ. Παλ.* 12.250, 1 *νυκτερινήν... ὥρην*).

²³ K. Papangeli, «Cast of Ninnion Pinax», στο N. Kaltsas – Al. Shapiro (εκδ.), *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*, New York 2008, 150, αρ. 66. Βλ. Επίσης M. Tiverios, «Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical times», στο Kaltsas – Shapiro (εκδ.), *Worshipping Women*, ό.π., 129-131.

οποίας πιστεύεται ότι εικονίζεται στον πίνακα. Η παράσταση της παννυχίδας στο αέτωμα, όπου παριστάνονται γυναικείες και ανδρικές μορφές, με μία αυλητρίδα ανάμεσά τους, με ζωηρές χειρονομίες και στεφανωμένες με κλαδιά μυρτιάς, σχετίστηκε με τον εορτασμό τη νύχτα της άφιξης των λατρευτών της θεάς στο ιερό της Ελευσίνας, που περιελάμβανε άσματα και χορούς. Σύμφωνα με άλλη άποψη η παννυχίδα συνδέεται με τον εορτασμό των Αλώων, γιορτής που συνδέεται επίσης με τη Δήμητρα, στην οποία συχνά μνημονεύεται από αρχαίους συγγραφείς η συμμετοχή εταιρών. Εκτενής αναφορά για τέτοιο εορτασμό εταιρών γίνεται στην επιστολή της Μεγάρας προς τη Βακχίδα (Αλκίφρ. 4.14.7), στην αρχή της οποίας μάλιστα αναφέρεται ότι είχαν συμμετάσχει όλες στον εορτασμό, *καταπαννυχίσασαι*, εκτός από τη Βακχίδα, που δεν παρέστη, αν και είχε προσκληθεί *ὑπὸ Γλυκέρας ἐπὶ θυσίαν*.

Σε αυτήν την κατηγορία αναθημάτων ίσως ανήκουν και τα θραύσματα γραπτού πήλινου πίνακα που απεικονίζουν εταιρές σε ερωτικούς εναγκαλισμούς με συμποσιαστές, τα οποία χρονολογούνται στο 520-510 π.Χ. και προέρχονται από την Ακρόπολη²⁴. Επίσης, μία προσωποποιημένη Παννυχίδα διακρίνεται ανάμεσα στην Αφροδίτη, τον Άδωνη και άλλες μορφές στην αττική ερυθρόμορφη υδρία του περ. 415 π.Χ.²⁵. Θα ήταν μία ελκυστική πρόταση ότι εδώ ο ποιητής υπονοεί ότι στον πίνακα απεικονίζονταν μία τέτοια μορφή και όχι η ολονύκτια γιορτή, αλλά το επίρρημα *τότε* μας οδηγεί να αποκλείσουμε αυτήν την υπόθεση.

Αναθήματα σε ιερά από εταιρές αποτελούσαν κοινό τόπο στην αρχαιότητα²⁶. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν το χρυσό άγαλμα με τη μορφή της Φρύνης στους Δελφούς, φιλοτεχνημένο από τον Πραξιτέλη (Πλουτ. 401a. Αθήναιος 13.591b. Πρβλ. επίσης *Ανθ. Παλ.* 6.260, 16.203-206). Εταιρές από την Αττική συνόδευσαν τον Περικλή κατά την πολιορκία της Σάμου και έκτισαν ναό της Αφροδίτης στο νησί από τα χρήματα που κέρδισαν (Αθήναιος 13.572f). *Εικόνα* και *βοῦν χαλκῆν* ήταν η αφιέρωση της *διαβοήτου* *εταίρας Κοτίνας*, στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στη Σπάρτη (Αθην. 13.574c-d). *Εικόνα* και *μίτρην* και άγαλμα(;) του Πάνα ανέθεσε η *Σίμων ἡ περίφοιτος* στην Κύπριδα (*Ανθ. Παλ.* 13.24. Καλλιμαχος, *Επιγρ.* XXXVIII Pf.). Στην Κύπριδα Αφροδίτη η εταιρα Βιθυνίς *εὐξαμένη*, αφιέρωσε επίσης *εἶδωλον λύγδιον* της μορφής της (Αντιπάτρου, *Ανθ. Παλ.* 6.209). Λιγότερο δαπανηρά, αλλά σημαντικά για τις κατόχους τους, αφού αποτελούσαν αγαπημένα προσωπικά αντικείμενα ή δώρα, ήσαν μεταξύ άλλων οι αναθέσεις κατόπτρων, σανδάλων, κοσμημάτων και πολύτιμων ζωνών, γνωστές από επιγράμματα της Ελληνικής Ανθολογίας. Η Λαΐς προσφέρει το κάτοπτρό της στην Παφία, επειδή δεν θέλει πια να αντικρίζει το γερασμένο της πρόσωπο στον καθρέφτη, αυτή που κάποτε είχε πλήθος νέων εραστών (Πλάτωνος, *Ανθ. Παλ.* 6.1 και Ιουλιανού, 6.18· πρβλ. και 6.20). Πρβλ. επίσης *Ανθ. Παλ.* 6.17 (Λουκιανού) για τα παίγνια που αφιέρωσαν στην Κύπριδα τρεις εταιρές. Κάτοπτρο (*διαυγῆ χαλκόν*) μαζί με *σάνδαλα*, κοσμήματα κόμης (*χαίτης ἀνελίγματα*) εκρέμασε στον ναό της Κύπριδος η πενηντάχρονη

²⁴ Βλ. A. Greifenhagen, «Fragmente eines rotfiguren Pinax», στο L. Bonfante – H. von Heintze – C. Lord (ed.), *In Memoriam Otto J. Brendel: Essays in Archaeology and the Humanities*, Mainz 1976, 43-48, ειδ. 43, πιν. 12. Βλ. επίσης I. Peschel, *Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch rotfigurigen Vasenmalerei des 6-4. Jhr. v. Chr.*, Frankfurt 1987, 121 και 446, no 85.

²⁵ Βλ. M. Iozzo, «Αττική ερυθρόμορφη υδρία», στο Σταμπολίδης – Τασούλας (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 1), 164-167, αρ. 133.

²⁶ Για αναθήματα πλούσιων εταιρών βλ. C. Reinsberg, Ehe, *Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, München 1989, 153-155.

φιλέραστος Νικιάς (Φιλήτα Σαμίου, *Ανθ. Παλ.* 6.210). Μία ἴϋγξ προσφέρεται από τη Νικό στην Αφροδίτη (5.205). Σε μια σειρά άλλων επιγραμμάτων εταίρες προσφέρουν διάφορα αντικείμενα στη θεά του έρωτα. Κάποια Γλυκέρα, κόρη του Διονυσίου, προσέφερε ένα ξόανον (άδηλον, *Ανθ. Παλ.* 16.249), η Καλλίκλεια αφιερώνει πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα (Λεωνίδου, *Ανθ. Παλ.* 6.211), η Πλαγγών μαστίγιο και ηνία (Ασκληπιάδου ή Ποσειδίππου, *Ανθ. Παλ.* 5.202) και η Λυσιδίκη ἰππαστήρα μύωπα, χρύσειον εὐκνήμιον κέντρον (Ασκληπιάδου, *Ανθ. Παλ.* 5.203). Η Πολυαρχίς αφιέρωσε ένα χρυσό άγαλμα της Αφροδίτης στη θεά (Νοσσίδος, *Ανθ. Παλ.* 9.332). Πρβλ. επίσης Νοσσίδος, *Ανθ. Παλ.* 6.275, *Ανθ. Παλ.* 9.604, *Ανθ. Παλ.* 6.353, *Ανθ. Παλ.* 6.354 για τα οποία δεν παρέχονται στοιχεία για την ιδιότητα της αναθέτριας ή τον σκοπό του πίνακα. Η αυλητριίδα Βοΐδιον και η Πυθιάς αφιέρωσαν στην ίδια θεά ζώνες και πίνακες (Σιμωνίδου, *Ανθ. Παλ.* 5.159). Επίσης, πίνακα με τη μορφή της προσέφερε η Καλλώ στην Αφροδίτη (Νοσσίδος, *Ανθ. Παλ.* 9.605) και η Θαυμαρέτα (Νοσσίδος, *Ανθ. Παλ.* 9.604)²⁷. Στον Αθήναιο (13.573c-d) διαβάζουμε για τις Κορίνθιες εταίρες που προσευχήθηκαν για τη σωτηρία των Ελλήνων στον ναό της Αφροδίτης κατά τους περσικούς πολέμους και ανέθεσαν πίνακα στη θεά όπου είχαν υπογράψει οι ίδιες τα ονόματά τους, για τις οποίες ο Σιμωνίδης έγραψε ένα επίγραμμα. Τέλος, πρβλ. ένα αναθηματικό πλακίδιο με ανάγλυφο αιδοίο από τα μέσα του τετάρτου αι. π.Χ. και με την επιγραφή *Δωριάς Αφροδίτει ανέ[θηκεν]*²⁸.

11-12 τάξας... τήνδε λύσιν δακρύων: Και οι δύο λέξεις (*τάξας* και *λύσιν*) είναι τεχνικοί όροι. Πρβλ. Δημ. 37.58, 38.22 και *λύσις τοῖς παθοῦσι τέτακται τὸ πεισθέντας ἀφείναι*. Βλ. LSJ στο λ. *τάσσω* Π12 και λ. *λύσις* Π4a-b.

Η μετοχή *τάξας* έχει υποκειμένο της έναν θεό που ορίζει τη *λύσιν δακρύων* πρβλ. Α. Petsalis-Diomidis, «Pilgrim Testimonies: Miracles in the Asclepieion», στο J. Elsner – I. Rutherford (επιμ.), *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, 206, υποσημ. 41, για τα ρήματα *ἐπιτάσσω* και *συντάσσω* που εμφανίζονται σε διαταγές σε Ασκληπιεία όσον αφορά τα αναθήματα.

Η αντωνυμία *τήνδε* δηλώνει ότι αναφέρεται σε ένα αντικείμενο ή κατάσταση που είναι εκείνη τη στιγμή μπροστά στα μάτια κάποιου. Πρβλ. Ποσειδίππος 37. 1-2 *Ἀρσινόη, σοὶ τή[ν]δε λύρην ὑπὸ χειρ[.....] / φθεγξαμ[ένην] δελφίς ἤγαγ' Ἀριόνιο[ς]* και 7-8 8 *ἄνθεμα δ', [ὦ Φιλ]ἄδελφε, τὸν ἤλασεν [.....]ῖων, / τόνδε δέ[χου, .]ύσου μείλια νασπόλο[υ]*. Βλ. επίσης Lazzarini, ό.π. (σημ. στους στ. 5-6), 104. Στο επίγραμμα του ροδιακού όστράκου όμως αυτό βρισκόταν στον στίχο που έχει παραληφθεῖ.

Για τη φράση *λύσιν δακρύων* εκτός της παραπάνω σημασίας πρβλ. επίσης LSJ στο λ. *λύσις* Π1, π.χ. Πίνδ. *Ισθ.* 8.6 *ἐκ μεγάλων δέ πενθέων λυθέντες*. Στα επιγράμματα πρβλ. Μαικίου (*Ανθ. Παλ.* 16.198) *λύσις ἐστὶ γόων* άδηλον (*Ανθ. Παλ.* 9.375) *γοεροῦ κάδεος ἔσχε λύσιν*. Για τα δάκρυα που προκαλεί ο έρωτας πρβλ. τα επιγράμματα του Ασκληπιάδη *Ανθ. Παλ.* 5.145 και *Ανθ. Παλ.* 12.50, 1· πρβλ. επίσης *Ανθ. Παλ.* 5.229 (Μακηδονίου).

²⁷ Επίσης πρβλ. το επίγραμμα του Σιμωνίδου (*Ανθ. Παλ.* 6.213) για την αφιέρωση ενός πίνακα για τις νίκες που είχε κάνει, και το επίγραμμα του Καλλιμάχου (*Ανθ. Παλ.* 4.147, Επίγραμ. LIV Pf.) για τον πίνακα που αφιέρωσε στον Ασκληπιό ο Ακέσων προσευχόμενος για τη γυναικά του.

²⁸ Βλ. Έ. Βλαχογιάννη, «Αναθηματικό πλακίδιο με ανάγλυφο αιδοίο», στο Σταμπολίδης – Τασούλας (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 1), 248, αρ. 243.

Τα δάκρυα του Παπυλίδη προφανώς οφείλονται στον έρωτα²⁹. Στο επιγράμμα *Ανθ. Παλ.* 5.177 του Μελεάγρου ο Έρωσ χαρακτηρίζεται *γλυκύδακρυς*.

Παπυλίδη: Το όνομα παραδίδεται μόνο στην επιγραφή *I.Nikaia* Π (2) 1390 που χρονολογείται στον τρίτο και τέταρτο αιώνα μ.Χ. (μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. σχολ. στον στ. 1. Το όνομα όμως *Πάπυλος* (ή *Παπίλος*) από το οποίο προέρχεται το όνομα του οστράκου μας, μαρτυρείται ήδη τον τρίτο αιώνα π.Χ. στη Χίο και τον δεύτερο αιώνα π.Χ. στην Αθήνα (βλ. λ. στο *LGPN* I και II). Ένας Πάπυλος, γλύπτης του τετάρτου αιώνα π.Χ. και μαθητής του Πραξιτέλη, αναφέρεται από τον Πλίνιο *NH* 36.33· βλ. J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen*, Leipzig 1868, 256, αρ. 1342· G. Lippold, λ. Papylos, *RE* (1949), 1115 (2)· πρβλ. επίσης το όνομα *Βάβυλος*.

13-14 καὶ σὺ δέχου θίασον τῆς ση vacat: Το ρήμα δέχομαι έχει τη σημασία του «λαμβάνω, αποδέχομαι» και όχι του «θεωρώ» (βλ. LSJ στο λ. *δέχομαι* Π1 και Π2d, αντιστοιχα). Η φράση *καὶ σὺ δέχου* αναμένεται στην αρχή της περιόδου. Πρβλ. τα επιγράμματα του Ιουλιανού (*Ανθ. Παλ.* 6.18, 5· 19, 4) και του Αγαθίου (*Ανθ. Παλ.* 6.76)³⁰. Και στα δύο οι επιγραμματικοί απευθύνονται στη θεά και της ζητούν να δεχτεί κάποια σύμβολα της νεότητάς τους. Επίσης το ρήμα εμφανίζεται στον Ποσειδίππο 3, 3-4, 37, 8 και 38, 4 και στην επιγραφή *Inscr.ScythiaeMinoris* Π 120 (πρώτου αιώνα π.Χ.) *ἀλλὰ σὺ, ταυρόκερως, Έρμαγένεος χε[ρὸς ἔργον] | [δ]έξαι καὶ Πασσοῦς σῶζε ἱερὸν θίασ[ον]*³¹. Η ίδια προστακτική εμφανίζεται σε μία έμμετρη αναθηματική επιγραφή του 285-400 μ.Χ. από τη Λίνδο (*I.Lind.* Π 496).

Για τους θιάσους βλ. Fr. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig 1909, 16-28 (για θιάσους), 57-70 (για τα ονόματα των θιάσων με βάση τη λατρεία θεών).

Στο ροδιακό όστρακο με την αντωνυμία *σύ* γίνεται έκκληση προς τη θεότητα να δεχτεί τον *θίασον* και η αιτιατική *θίασον* είναι αντικείμενο του ρήματος *δέχου*.

Το επιγράμμα

Το περιεχόμενο

Η Γλυκέρη επιθυμώντας να διώξει από πάνω της τον *έρωτα καὶ τὰς ἡδυπίκρους φροντίδας*, αφού προσευχήθηκε σε κάποια θεότητα και το κατόρθωσε, *ἀνέθηκεν* γραπτή εικόνα σε πίνακα με θέμα την *τότε* ολονύχτια γιορτή, την *παννυχίδα*, για να τη βλέπουν αυτοί που αγαπούν τις ερωτικές απολαύσεις, *τοῖς φιλέρωσιν*. Φαίνεται ότι στην ιστορία αυτή καθοριστικό ρόλο στη λύση του προβλήματός της έπαιξε η παννυχίδα. Δεν μπορούμε όμως να πούμε αν η συμμετοχή της στην παννυχίδα ή η διοργάνωσή της ή και το μετέπειτα ανάθημα του πίνακα με παράσταση αυτής της ίδιας παννυχίδας αποτελούσε υπόδειξη της θεότητας ή πρωτοβουλία της Γλυκέρης για να ευχαριστήσει τη θεότητα.

Στην ιστορία του Παπυλίδη ο ποιητής απευθύνεται σε μια θεότητα και την προσκαλεί να δεχτεί, *καὶ σὺ δέχου*, έναν θίασο, που φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο.

²⁹ Πρβλ. *Ανθ. Παλ.* 9.420 (Αντιπάτρου) *μὴ κλαίων τὸν Έρωτα δόκει, Τηλέμβροτε, πείσειν*.

³⁰ Για την αποδοχή του αφιερώματος από την Άρτεμη πρβλ. Καλλιμάχος, *Ανθ. Παλ.* 6.347 (*Επιγραμ. XXXIII*, 2 Pf.) *ἀλλὰ σὺ μὲν δέξαι*.

³¹ Η συνήθης φράση είναι *σῶζειν θίασον* πρβλ. εκτός από την επιγραφή της Σκυθίας και *IG* Π² 2948.

Αν υποθέσουμε ότι οι δύο ιστορίες είναι ανάλογες, τότε η θεότητα αφού όρισε (τάξας) στο παρελθόν τη λύση του προβλήματος, τώρα ο Παυλιδής είτε είναι ελεύθερος από τα δεσμά του έρωτα, *τήνδε λύσιν δακρύων*, και ζητά από τη θεότητα να δεχτεί (δέχου) το αφιέρωμά του, είτε το προσφέρει στη θεότητα για να τον ελευθερώσει. Βέβαια, το ότι εμφανίζεται ένας άνδρας να του ορίζεται να έχει υπόδειγμα τις πράξεις μιας γυναίκας, της Γλυκέρης, ξενίζει. Όπως φαίνεται, η δυσκολία έγκειται στην ανίχνευση των στοιχείων των δύο ιστοριών που αντιστοιχεί ο ποιητής³².

Επίσης, επειδή λείπουν σίχοι ή έχει υπάρξει αναστροφή σίχων (βλ. παραπάνω σελ. 139), δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν το κείμενο αποτελεί ένα μόνο επίγραμμα ή δύο διαφορετικά. Στην πρώτη περίπτωση το πιο πιθανό είναι ότι οι δύο ιστορίες συνδέονται, καθώς φαίνεται ότι το επίγραμμα εντάσσεται στην κατηγορία εκείνη των ερωτικών επιγραμμάτων, στα οποία ο ποιητής αναφέρεται σε ένα γεγονός που έλαβε χώρα στο παρελθόν (γνωστό στον τότε ακροατή ή αναγνώστη, ενδεχομένως ένα ποιητικό έργο ή μια σκηνή από μία κωμωδία³³) και ζητά τώρα από μία θεότητα να μεριμνήσει αναλόγως για μια άλλη υπόθεση. Πιθανότατα η ιστορία της Γλυκέρης δεν συνδέεται με αυτήν του Παυλιδή και ο καθένας τους θέλει να απαλλαγεί από διαφορετικό έρωτα. Δεν αποκλείουμε βέβαια ότι θα μπορούσαν να μοιράζονται την ίδια ιστορία, οπότε και οι δύο θέλουν να λυτρωθούν από τις έγνοιες του μεταξύ τους έρωτα. Σε περίπτωση που η ιστορία του Παυλιδή είναι περικοπή από διαφορετικό επίγραμμα, φυσικά θα πρόκειται για διαφορετική ιστορία.

Τα ονόματα

Γλυκέρη. Στο όστρακο δεν δηλώνεται ακριβώς αν η Γλυκέρη ήταν μία ερωτευμένη κοπέλα ή ερωτευμένη εταιρά που ήθελε να απαλλαγεί από τον έρωτα. Περιπτώσεις ερωτευμένων γυναικών (εταιρών ή όχι) που ήθελαν να απαλλαγούν από τον έρωτα ή να μην ερωτευτούν καθόλου δεν είναι πολλές και όσες το επιδιώκουν υφίστανται την τιμωρία από τη θεά του έρωτα, την Αφροδίτη³⁴. Στα επιγράμματα άνδρες ή γυναίκες δηλώνουν την επιθυμία τους να διώξουν τον έρωτα, αλλά συνήθως χωρίς επιτυχία³⁵.

³² Θα μπορούσαμε επίσης να θεωρήσουμε ότι η δοτική Παυλιδή είναι ένα ακόμη λάθος του γραφέα αντί της ονομαστικής *Παυλιδής*. Σε αυτήν την περίπτωση ο ποιητής ζητά από τη θεότητα να έχει ο Παυλιδής, που έταξε έναν θίασο (κατ' αναλογία του εύξαμένη της Γλυκέρης), την ίδια επιτυχία με τη Γλυκέρη. Ωστόσο τότε είναι προβληματική και η χρησιμοποίηση του ρήματος τάσσω με τη σημασία που έχει στη μέση φωνή «συμφωνώ» (βλ. LSJ στο λ. τάσσω III 3b «*notum exprld as εύχη, δ τάττεται τις θεών*»). Συνεπώς, αυτή η εικασία δεν θεωρείται πιθανή.

³³ Πρβλ. *Ανθ. Παλ.* 5.218 (Αγαθίου) όπου περιγράφει την αντιγραφή μιας σκηνής ενός έργου του Μεγάλου από άλλα.

³⁴ Ο ρόλος της Αφροδίτης σε ελληνική μυθολογία ήταν να προστατεύει τους ερωτευμένους και να τιμωρεί όσους ήθελαν να απορρίψουν τον έρωτα. Βλ. T. Gantz, *Early Greek Myth*, Baltimore 1993, 104. Πρβλ. τις ιστορίες του Ιππόλυτου στη Φαίδρα του Ευριπίδη, του Αβροκόμη στο μυθιστόρημα του Ξενοφώντα Εφέσιου (1.4.4) και της Χαρικλείας στο μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου (4.10.2-3). Μόνο η Αθηνά, η Άρτεμις και η Εστία δεν περικλείονταν σε αυτήν την τιμωρία· βλ. Ύμν. Ομ. *Εἰς Αφροδίτην* (V), στ. 7-33. Για τον έρωτα ως αντίπαλο στο μυθιστόρημα βλ. M. Cummings, *Metaphor and Emotion: Eros in the Greek Novel*, PhD, The University of Edinburgh 2009, 100-119.

³⁵ Πρβλ. *Ανθ. Παλ.* 5.10 (Αλκαίου) *έχθαιρω τόν Έρωτα*. *Ανθ. Παλ.* 5.59 (Αρχίου) *«φείγειν δεῖ τόν Έρωτα» κενός πόνος*. *Ανθ. Παλ.* 5.87 (Ρουφίνου) *άρνεῖται τόν έρωτα Μελισσίας, αλλά τὸ σώμα κέκραγεν ὡς βελέων δεξάμενον φαρέτην*. *Ανθ. Παλ.* 5 224 (Μακρηδονίου Υπάτου) *λήξον, Έρωσ, κραδίης τε καί ήπατος*. *Ανθ. Παλ.* 5 225 (Μακρηδονίου Υπάτου) *έλκος έχω τόν έρωτα* AP 7.197, 7 (Μελεάγρου) *δφρα φυγών τόν Έρωτα* (για πρόσκαιρη δραπετεύση από την ερωτική διάθεση). *Ανθ. Παλ.* 12.82 (Μελεάγρου) *έσπευδον τόν Έρωτα φυγεῖν*.

Επίσης, μια εταιρά θα μπορούσε να ερωτευτεί τον εραστή της³⁶, όπως γνωρίζουμε από περιπτώσεις στην αρχαία ελληνική γραμματεία (π.χ. της Λαΐδας με τον Ιππόλοχο), ή θα μπορούσε να βασανίζεται από τον έρωτα, πιθανότατα λόγω εγκατάλειψης³⁷ ή αδιαφορίας από εραστή που είχε ερωτευτεί και ζούσε μαζί του³⁸, ειδικά αν η εταιρά ήταν μεγάλης ηλικίας.

Ο συνδυασμός διαφόρων στοιχείων, και συγκεκριμένα το ίδιο το όνομα Γλυκέρα και ο τόπος καταγωγής της, η Σάμος, η προσπάθεια απαλλαγής από τον έρωτα, η συμμετοχή σε παννυχίδα και η ανάθεση γραπτού πίνακα συγκλίνουν στην υπόθεση ότι πιθανότερη εκδοχή της ιστορίας είναι ότι η Γλυκέρα είναι μια εταιρά.

Παπυλίδης. Το σπάνιο όνομα Παπυλίδης προφανώς χρησιμοποιείται εδώ από τον ποιητή σκόπιμα και πρόκειται για ένα υπονοούμενο ή λεκτικό παιχνίδι σχετικό με την ετυμολογία του ονόματος, που ωστόσο είναι αβέβαιη. Οι W. Pape - G.E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1875³, 1130, λ. *Παπύλος*, και Fr. Bechtel - A. Fick, *Die griechischen Personennamen*, Göttingen 1894², 230 θεωρούν ότι το όνομα προέρχεται από το *πάππος*, που σημαίνει τον «παπιού», ή *πάπ(π)ας* που σημαίνει τον «μπαμπά», και χρησιμοποιείται από μικρά παιδιά· πρβλ. επίσης *παπύς* στο λεξικό Σούδα στο λ. *άφρά*). Σε μια τέτοια περίπτωση μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο επιγραμματοποιός υπονοεί ότι ο ερωτοκτυπημένος (με κάποια εταιρά;) Παπυλίδης ήταν ένας άνδρας μεγάλος σε ηλικία ή ήταν ένας νεαρός³⁹. Ωστόσο, αν το όνομα Παπυλίδης παραπέμπει σε ένα πραγματικό πρόσωπο, τότε ο ποιητής το χρησιμοποιεί κατ' ανάγκην.

³⁶ βλ. Βλ. Reinsberg, ό.π. (υπόσημ. 26), 160. Επίσης πρβλ. Πλουτ., *Πομπ.* 2.

³⁷ Πρβλ. Αλκίφρ. 2.4.10. Για εγκατάλειψη εταιρών βλ. J.P.V.D. Balsdon, *Roman Women – Their History and Habits*, The Bodley Head, London Sydney Toronto 1962, 296-297, υπόσημ. 18-19.

³⁸ Πρβλ. Αλκίφρ. 2.2.8 και 2.1.1.

³⁹ Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ένα λεκτικό παιχνίδι με το όνομα του ποιητή Ηδύλου, φίλου του Ασκληπιάδη ή Ποσειδίππου (βλ. παρακάτω, σελ. 150), με την αντικατάσταση του *Ήδ-* με το *Πάπ-* (αν υποθέσουμε ότι ήταν μεγάλος ή μικρός σε ηλικία, άρα «πάππος» ή «πάπ(π)ας») και με την κατάληξη *-ύλος* (όπως στο *Ήδύλος*)· πρβλ. επίσης το επίθετο *ήδυ-πίκρους*, και σε μια τέτοια περίπτωση και αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει ως έμμεσος υψαινυγμός του ονόματος *Ήδύλος*). Για το επίθετο *ήδύς* στον Ασκληπιάδη βλ. υπόσημ. 52.

Λεκτικό παιχνίδι θα μπορούσε να είναι και η κατάληξη *-υλίδης* σε μία λέξη, όπως ένα επιφώνημα, π.χ. *παπαϊ*, που χρησιμοποιείται –ανάμεσα στα άλλα– για να εκφράσει πόνο σωματικό ή ψυχικό (βλ. λ. στο LSJ). Άρα εδώ ο επιγραμματοποιός θα μπορούσε να αναφέρεται σε έναν άνδρα, *Παπ(αι)-υλίδης*, που υπέφερε και εξέφραζε τον πόνο του με αυτό το επιφώνημα. Επίσης, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι πρόκειται για ένα λεκτικό παιχνίδι με τη λέξη *πύλη*, που στο ερωτικό λεξιλόγιο υποδηλώνει το γυνακείο αιδού· βλ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Greek Anthology, Hellenistic Epigram*, Cambridge 1965, II, 121, σημ. στη λέξη *μεσοσπύλης* στον στιχ. 6 επιγράμματος του Ασκληπιάδη (*Ανθ. Παλ.* 5.203)· Sens, ό.π. (υπόσημ. 16), σελ. 43· πρβλ. J. Henderson, *The Maculate Muse. Obscene Language in Attic Comedy*, Oxford 1991, 95 (επίσης, πρβλ. σελ. 202 για τον προκτό).

Με την ίδια λογική θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι κρύβονται κύρια ονόματα και πίσω από ορισμένα ουσιαστικά ή επίθετα που χρησιμοποιούνται από τον ποιητή του επιγράμματος για την περίπτωση της Γλυκέρας. Μήπως η Γλυκέρα ήθελε να αποφύγει κάποιον με το όνομα *Έρω*ς ή *Φροντίς*; Μήπως ήθελε να δουν τον πίνακα όχι μόνο όλοι οι ερωτευμένοι, αλλά ειδικά κάποιος με το όνομα *Φίλερω*ς;

Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε τη σύνδεση του ονόματος Παπυλίδης με το ουσιαστικό *παπυλίων*. Στο λεξικό Σούδα στο λ. *παπυλαιώνος* αναφέρεται ότι ήταν *σκηνή ήτοι τέντα* (βλ. σχετικά LSJ στο λ. *παπυλίων*). Πρβλ. Προκόπιος, *Περσ.* 2.21 *καλύβη εν παχειών τινων συνδόνων*), αλλά αυτή ίσως πρόκειται για ελληνική απόδοση της λατινικής λέξης *parilio*, που σημαίνει «σκήνωμα, tabernaculum, tentorium». Η λατινική λέξη με τη σειρά της εικάζεται ότι προέρχεται από την αρχική της σημασία «πεταλούδα» (βλ. Lambertz, λ. *parilio*, *RE* (1949), 978-979 (1) και (2)). Αν και θα ήταν ελκυστική μία υπόθεση ότι το όνομα Παπυλίδης παραπέμπει σε μία σκηνή, καθώς σκηνές στήνονταν στις οροφές των σπιτιών για τη λατρεία του

Το ανάθημα του Παπυλίδη και η θεότητα

Πιθανότατα πρόκειται για ένα ανάθημα που προσφέρεται στη θεότητα, και συγκεκριμένα ένας γραπτός πίνακας με παράσταση θιάσου⁴⁰.

Η συμπλήρωση της ημιτελούς φράσης του στίχου 14 ως *τῆς σῆς παννυχίδος* (έχοντας ως παράλληλο το επίγραμμα *Ανθ. Παλ. 6.162, 2*) δεν είναι δυνατή, καθώς και δεν στηρίζεται μετρικά, και επίσης θα ήταν περιεργό να επαναληφθεί η ίδια λέξη μετά από δύο στίχους, μάλιστα σε ένα επίγραμμα πλούσιο λεξιλογικά. Στο σημείο αυτό θα περιμέναμε με βάση τα παράλληλα να αναφέρεται το όνομα της θεότητας ή κάποιο χαρακτηριστικό της επίθετο, σε κλητική πτώση. Εξαιτίας της μετοχής *τάξας* υποθέτουμε ότι η θεότητα, η οποία έχει ορίσει για τον Παπυλίδη ποια θα είναι η συγκεκριμένη αφιέρωση για να απαλλαγεί από τα δάκρυα, είναι ανδρική και σχετίζεται με τον έρωτα. Αν οι ιστορίες της Γλυκέρης και του Παπυλίδη συνδέονται, δεν θα ήταν διαφορετική θεότητα από αυτήν που εμφανίζεται στους στίχους 1-4, στην οποία προσφέρεται ένας πίνακας με απεικόνιση παννυχίδας. Παννυχίδα και θίασος με τη συμμετοχή ανδρών ή γυναικών είτε στη Σάμο είτε σε άλλο μέρος του αρχαίου κόσμου, και που να είχε σχέση με τον έρωτα θα μπορούσε να είναι μόνο προς τιμήν του Διονύσου ή του Άδωνη⁴¹. Αν υποθέσουμε ότι η Σάμος ήταν ο χώρος τέλεσης της παννυχίδας και του θιάσου που αναφέρεται στο επίγραμμα, στις έως τώρα λογοτεχνικές ή επιγραφικές μαρτυρίες είναι γνωστή μόνο μία *παννυχίς* προς τιμήν του Άδωνη στην κωμωδία *Σαμία* 38-50 του Μενάνδρου. Αντίθετα, για τους *θιάσους* δεν υπάρχει καμία μαρτυρία στη Σάμο. *Παννυχίδα* προς τιμήν του Άδωνη διαβάζουμε και σε ένα επίγραμμα του Διοσκορίδη (*Ανθ. Παλ.*

Άδωνη κατά τα Αδώνια (βλ. παρακάτω, σελ. 149-150, σχετικά με την υπόθεση για την επικαλούμενη θεότητα και πρβλ. το επίγραμμα του Διοσκορίδη, *Ανθ. Παλ. 5.53 τῆ σῆ στήθεα πὰρ καλύβη*), δεν θεωρούμε πιθανή αυτήν την εκδοχή, επειδή δεν γνωρίζουμε αν η σημασία «σκηνή, καλύβα» υπήρχε κατά την ελληνιστική εποχή.

⁴⁰ Για την απεικόνιση θιάσων βλ. A.-Fr. Jaccottet, *Choisir Dionysos. Les Associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme* I, Zürich 2003, 16-29.

Βρίσκουμε δύο περιπτώσεις που άνδρες συνδέονται με αναθήματα στην Αφροδίτη: Στο άδηλο επίγραμμα *Ανθ. Παλ. 16.249*, που αναφέρθηκε παραπάνω (σημ. στους στ. 1 και 8-9), είναι ένας άνδρας (*δερχόμενος... ὤνθρωφ*) που πρέπει να επαίνεσει την αναθήτρια (κατά σύμπτωση το όνομά της είναι *Γλυκέρα Διονυσίου*) ενός ωραίου ξοάνου στην Αφροδίτη. Σε ένα επίγραμμα του Μελέαγρου (*Ανθ. Παλ. 6.162*) ο Μελέαγρος αφιερώνει ένα λύχνο στην Αφροδίτη, ένα αντικείμενο που το θεωρούσε *μύστην ὧν θέτο παννυχίδων*.

⁴¹ Βλ. H.S. Versnel, *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism. Inconsistencies in Greek and Roman Religion*, Leiden, Brill, 1990, 103-105, ιδ. υποσ. 26)· J.D. Reed, «The Sexuality of Adonis», *Cl. Ant.* 14.2 (1995), 317-347· R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford 2005, 283-286.

Πιθανές συμπληρώσεις του ημιτελούς στίχου θα ήταν *τῆς σῆς, φίλ' Άδωνι, έορτῆς ή τῆς σῆς, φίλ' Άδωνι, χορείας ή τῆς σῆς, Διόνυσε, έορτῆς ή τῆς σῆς, Διόνυσε, χορείας ή τῆς σῆς ὦ Βάκχε, έορτῆς, τῆς σῆς ὦ Βάκχε, χορείας*. Για τη συμπλήρωση *φίλ' Άδωνι* πρβλ. το επίγραμμα του Διοσκορίδη *Ανθ. Παλ. 5.53, 1* (και 5.193,1). Για τη συμπλήρωση *χορείας* πρβλ. Ευρ. *Βάκχ.* 680 *ὄρω δέ θιάσους τρεῖς γυναικείων χορῶν* Μενάνδρου, *Φάσμα* απόσπ. 95 (Sandbach), ὅπως συμπληρώθηκε από τον Θ. Στεφανόπουλο [*παννυχίδος οὔσης και χορείας*] με βάση τον Πλούταρχο 160e-f βλ. Bravo, ὁ.π. (υποσημ. 22), 13, υποσ. 4· πρβλ. Διόδ. Σικ. 3.64.6 *ένταῦθα δ' ὑπό νυμφῶν τραφέντα τὸν παῖδα προσαγορευθῆναι μὲν ἀπὸ τοῦ πατρὸς και τοῦ τόπου Διόνυσον, γενόμενον δέ τῶ κάλλι διάφορον τὸ μὲν πρῶτον ἐν χορείαις και γυναικῶν θιάσοις και παντοδαπῇ τρυφῇ και παιδιᾷ διατελεῖν*. Για τη συμπλήρωση *έορτῆς* πρβλ. Αριστοφ. *Βάτρ.* 370-371 *ἡμεῖς δ' ἀνεγείρετε μολπὴν και παννυχίδας τὰς ἡμετέρας αἱ τῆδε πρέπουσιν έορτῆ* βλ. επίσης, *Lexicon Vindobonense* (Andrea Lopadiota, e cod. phil. gr. Vindob. 169) στο λ. *θίασος τὸ συναγόμενον πλῆθος ἐπὶ τιμῇ και τελετῇ έορτῶν. οὔτω Λυσίας*.

5.193· πρβλ. και *Ανθ. Παλ.* 5.53)⁴². Αν υποθέσουμε ότι η Γλυκέρη ήταν εταίρα, ένα επιγράμμα της Νοσσίδος (*Ανθ. Παλ.* 6.275) αναφέρει τη λατρεία του Άδωνη από μια εταίρα.

Επίσης, εξαιτίας της ενδεχόμενης έκκλησης προς τον Διόνυσο θα μπορούσε να δει κανείς και μια έμμεση αναφορά στον Ανακρέοντα (357 Page). Εκεί ο ποιητής απευθύνεται στον Διόνυσο και δε του ζητά, όπως στο ροδιακό επιγράμμα, την απαλλαγή από τον έρωτα, αλλά να βοηθήσει στην επιτυχία του έρωτά του για τον Κλεόβουλο. Μάλιστα, ο τόπος που λαμβάνει χώρα η υπόθεση του Ανακρέοντα θεωρείται η Σάμος (βλ. Αθήναιος 13.540ε).

Ο επιγραμματοποιός

Θα ήταν δελεαστική η υπόθεση ότι η επιφάνεια του οστράκου χρησιμοποιήθηκε για την αποτύπωση ενός πρόχειρου και ατελούς σχεδιάσματος της πρωτότυπης δημιουργίας κάποιου ποιητή. Ωστόσο, φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για αντιγραφή ήδη υπάρχοντος κειμένου. Οι στίχοι που διασώζει το ροδιακό όστρακο απουσιάζουν από τη συλλογή των επιγραμμάτων του Κωνσταντίνου Κεφαλά, που είχε συμπεριλάβει τα επιγράμματα από τους *Στεφάνους* του Μελέαγρου και του Φιλίππου και από τον Αγαθία.

Στοιχεία εσωτερικά για την ταυτότητα του ποιητή δεν εξαγονται από το ύφος ή το περιεχόμενο του ερωτικού επιγράμματος γραμμένου σε ιωνική διάλεκτο⁴³. Ο στίχος *έν πίνακι γραπτήν τήν τότε παννυχίδα* παραπέμπει στον στίχο του Ποσειδίππου *παρθένε, και λυπρήν τήν τότε παννυχίδα*. Επίσης, η φράση *άνέθηκεν όρασθαι τοῖς φίλερωσιν* παραπέμπει στη φράση του Καλλιμάχου *άνέθηκεν έπεσοομένοισιν όρασθαι*, αλλά και η ίδια η λέξη *φίλερωσ* χρησιμοποιήθηκε από τον Μελέαγρο σε τέσσερα επιγράμματά του. Τέλος, η προτροπή *και σύ δέχου*, βρίσκεται σε δύο επιγράμματα της Βυζαντινής εποχής, του Ιουλιανού και του Αγαθία, ενώ ο Ποσειδίππος χρησιμοποιεί τη φράση *και σύ... δέξαι*. Αλλά αυτές και μόνο οι φράσεις δεν θα μπορούσαν να υποδείξουν τον Ποσειδίππο ή τον Καλλιμάχο ως πιθανό συγγραφέα του επιγράμματος μας⁴⁴. Ο λόγος είναι η μετρική ακολουθία δδδδδ στον τρίτο στίχο με τον σπονδείο πριν τη βουκολική διαίρεση (νόμος του Naeke), που είναι σχεδόν απαγορευτική στο ελληνιστικό επιγράμμα⁴⁵, με μόνη εξαίρεση έναν στίχο

⁴² Για τους θιάσους στη Ρόδο, όπου βρέθηκε και το όστρακο, βλ. G. Pugliese Carratelli, «Per la storia delle associazioni in Rodi antica», *ASAA I-II* (1939-1940), 147-200· D. Morelli, *I culti in Rodi*, Pisa 1959, 1, 79-80 (λατρεία Άδωνη), 37-42, 122-126 (λατρεία Διονύσου). Για τη λατρεία του Άδωνη στη Ρόδο βλ. Δ. Μπισανάκης, «Lumen in tenebris - φως μέσα στο σκοτάδι», στο Σταμπολίδης – Τασούλας (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 1), 40-41.

⁴³ Ρόδιοι επιγραμματοποιοί αναφέρονται οι Σιμίας (τέταρτος-τρίτος αιώνας π.Χ.), Διονύσιος και Αριστόδικος (τρίτος αιώνας π.Χ.), Ξενοκρίτος (πρώτος αιώνας π.Χ.), Εύδοδος (πρώτος αιώνας μ.Χ.), Δωσιάδης (αβέβαιη χρονολόγηση), που έχουμε επιγράμματά τους στην *Ανθ. Παλ.* Βλ. B. Mygind, «Intellectuals in Rhodes», στο V. Gabrielsen et al. (εκδ.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, Aarhus 1999, 271-274, αρ. 65, 70, 71, 75, 78, 80. Τα ελάχιστα επιγράμματά τους που μας διασώζονται (βλ. *Ανθ. Παλ.* 7.189, 7.216, 15.27) δεν μας επιτρέπουν να οδηγηθούμε σε κάποιο συμπέρασμα για το ύφος των επιγραμματοποιών αυτών και να το συγκρίνουμε με το επίγραμμά μας.

⁴⁴ Για τη χρήση της δωρικής διαλέκτου στον Ποσειδίππο βλ. A. Sens, «Doricisms in the New and Old Posidippus», στο B. Acosta-Hughes – E. Kosmetatou – M. Baumbach (εκδ.), *Labored in papyrus leaves: perspectives on an epigram collection attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)*, Washington, D.C., Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, Cambridge, Mass, 2004, 65-83.

⁴⁵ Βλ. επίσης Magnelli, ό.π. (υποσημ. 12), 179-181. Ο ποιητής του επιγράμματος φαίνεται να ακολουθεί όλους τους μετρικούς νόμους του εξαμέτρου (πρβλ. ειδικά τους νόμους ν, νῖ και νῖῖ στην κατάταξη του

του Ασκληπιάδη του Σαμίου, έναν του Θεόκριτου και έναν του Λεωνίδα⁴⁶. Επίσης, στον πρώτο στίχο τελειώνει λέξη μετά την πρώτη βραχεία συλλαβή του τετάρτου δακτύλου, το οποία αποφεύγεται⁴⁷. Πιο πιθανό είναι ότι, αν τελικά το επίγραμμα είναι αντιγραμμένο, πρόκειται για τη σύνθεση ενός ποιητή του τρίτου αιώνα π.Χ., από τον οποίο ο Ποσειδипπος δανείστηκε τη φράση *τὴν τότε παννυχίδα* ή ενός ποιητή του τρίτου ή αρχών του δεύτερου αι. π.Χ., ο οποίος δανείστηκε αυτήν τη φράση από τον Ποσειδипπο.

Η αναφορά σε μία Σαμία εταιρά θα μπορούσε να παραπέμψει σε έναν Σάμιο επιγραμματοποιό, όπως τον Ασκληπιάδη⁴⁸. Τα χωρία που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο μπορούν να αποτελέσουν ένα καλό επιχείρημα για την υπόθεση ότι ο Ασκληπιάδης ήταν ο ποιητής του επιγράμματός μας, καθώς η έρευνα έχει υποδείξει ότι επέδρασε στους Ποσειδипπο, Ηδύλο και Καλλιμαχο⁴⁹. Αν εξαιρέσουμε τις δύο μετρικές παραβάσεις, που αποτελούν ένα ισχυρότατο αντεπιχείρημα στην υπόθεσή μας (παρόλο που η παράβαση του νόμου του Naeke εμφανίζεται μία φορά στον ποιητή), κάποια άλλα στοιχεία ταιριάζουν και στο λεξιλόγιο, στο ύφος και στη θεματολογία του Ασκληπιάδη. Είχε γράψει άλλο ένα ερωτικό επίγραμμα σχετικά με εταιρές από τη Σάμο (*Ανθ. Παλ.* 5.207)⁵⁰. Χρησιμοποιεί φράσεις που παραπέμπουν στον Όμηρο⁵¹, όπως εδώ *ἐν πίνακι*, ή σε άλλους λυρικούς ποιητές, όπως εδώ η φράση *ἀποτίθεται ἔρωτα* παραπέμπει στον Θέογνη (και Ευριπίδη), η λέξη *ἡδύπικρος* στο Σαπφικό *γλυκύπικρος*⁵² και η μετοχή *θέλουσα* στο Σαπφικό *κωὺκ θέλοισα*. Ενσωματώνει τεχνικούς όρους, όπως εδώ η νομική

Magnelli) που τέθηκαν από τον Καλλιμαχο εκτός από τον νόμο του Naeke (ix στην κατάταξη του Magnelli), καθώς έχουμε τέλος λέξης μετά τον σπονδείο του τετάρτου μέτρου.

⁴⁶ Βλ. Sens, ό.π. (υποσημ. 16), σελ. lxxxii-lxxxiv, lxxxviii (f). Ειδικότερα, μόνο 11 περιπτώσεις με σπονδείο στον τέταρτο πόδα (σελ. lxxxiv) και μόνο μία περίπτωση από αυτές έχει σπονδείο πριν τη βουκολική διαίρεση· βλ. Sens, ό.π. (υποσημ. 16), 178, σημ. στον στ. 5 του επιγράμματος xxvii.

⁴⁷ Βλ. A.S.F. Gow – D.L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams*, Cambridge 1968, I, xliii-xliv, όπου αναφέρονται ελάχιστες εξαιρέσεις.

⁴⁸ Για τον Ασκληπιάδη βλ. G.O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry*, Oxford 1988, 264-276· Sens, ό.π. (υποσημ. 16)· Ι.Σ. Νάστος, *Ασκληπιάδου του Σαμίου επιγράμματα*, Ηράκλειο 2006· Χ. Τσαγγάλης, «Ελληνιστικό επίγραμμα: η λόγια εκζήτηση μιας ολιγόστιχης μορφής», στο Φλ.Π. Μανακίδου – Κ. Σπανουδάκης (εκδ.), *Αλεξανδρινή Μούσα. Συνέχεια και νεωτερισμός στην ελληνιστική ποίηση*, Αθήνα 2008, 356-362.

⁴⁹ Βλ. Hutchinson, ό.π. (υποσημ. 48), 264· A. Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Oxford, Clarendon Press, 1993, 370, Appendix V, §5. S. Ihm, *Eros und Distanz. Untersuchungen zu Asklepiades in seinem Kreis*, Muenchen-Leipzig 2004, 99-113. Για τον Καλλιμαχο και Ασκληπιάδη βλ. M. Fantuzzi – R. Hunter, *Tradition and Innovation in Hellenistic Poetry*, Cambridge 2004, 338-341.

⁵⁰ Ο χαρακτηρισμός γυναικών ως εταιρών είναι μία διαμνησβητούμενη υπόθεση, ειδικά για τις γυναίκες στα επιγράμματα του Ασκληπιάδη. Βλ. A. Cameron, «Asclepiades' Girl Friends», στο H.P. Foley (εκδ.), *Reflections of Women in Antiquity*, NY 1981, 275-302, που θεωρεί ότι ο ποιητής δήλωνε με σαφήνεια όταν μιλούσε για μία εταιρά ή απλά μια ερωτευμένη γυναίκα. Περαιτέρω συζήτηση βλ. Ihm, ό.π. (υποσημ. 49), 14-23· Νάστος, ό.π. (υποσημ. 48), 78-79. Ο P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, I, 559, θεωρεί ότι το επίγραμμα αυτό αποτελεί ένδειξη ότι ο Ασκληπιάδης έζησε έξω από τη Σάμο.

⁵¹ Βλ. Νάστος, ό.π. (υποσημ. 48), 33. A. Sens, «The Corpus Asclepiadeum and Early Epic», στο M.A. Harder – R.F. Reguit – G.C. Wakker (εκδ.), *Hellenistic Epigrams*, Leuven-Paris-Sterling, Virginia 2001, 201-214· E. Sistakou, «Glossing Homer», στο Bing – Bruss, ό.π. (υποσημ. 8), 396-397.

⁵² Πρβλ. Τσαγγάλης, ό.π. (υποσημ. 48), 362, για άλλες άπαξ λεγόμενες λέξεις, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε αν «δεν τις έπλασε αλλά απλώς ανέσυρε... από κάποιο απολεσθέν για μας σήμερα κείμενο». Για το *γλυκύπικρος* του Ποσειδипπου που «παραπέμπει σε όλο το πλαίσιο της Σαπφικής δημιουργίας ως πολιτιστικής μεταφοράς» βλ. Τσαγγάλης, ό.π. (υποσημ. 48), 365-366. Βλ. Επίσης Β. Acosta-Hughes – Silvia Barbantani, «Inscribing Lyric», στο Bing – Bruss, ό.π. (υποσημ. 8), 449-450. Το επίθετο *ἡδύς* φαίνεται να είναι αγαπητό στον Ασκληπιάδη· βλ. *Ανθ. Παλ.* 5.169 (τρεις φορές), 5.153, 1, 12.153, 4.

φράση τάσσω λύσιw, η οποία έτσι προσλαμβάνει και ποιητική χροιά⁵³. Δημιουργεί νέες λέξεις αλλάζοντας κάποιο συνθετικό μιας υπάρχουσας άλλης γνωστής ποιητικής λέξης, όπως εδώ το *ήδυπίκρους* στη θέση του *γλυκυπίκρους*⁵⁴. Τέλος κάποιες λέξεις του επιγράμματος βρίσκονται στην ίδια μετρική θέση με άλλα επιγράμματα του Ασκληπιάδη, και συγκεκριμένα στο *Ανθ. Παλ.* 5.207 *Αί Σάμιαι*, όπως στο όστρακό μας *Η Σαμίη*, βρίσκεται στην αρχή του επιγράμματος και στην αρχή του πρώτου στίχου⁵⁵. Στο *Ανθ. Παλ.* 5.202, 6, που αποδίδεται στον Ασκληπιάδη ή στον Ποσειδίππο, η αντωνυμία *τήνδε* βρίσκεται στην ίδια θέση στον πεντάμετρο του τρίτου ελεγειακού διστιχού. Ο ποιητής του επιγράμματός μας στο τρίτο διστίχο δημιουργεί μια παρήχηση του Δ *και σύ δέχου θίασον τῆς ση... τάσας Παπυλίδη τήνδε λύσιw δακρύων* (που γίνεται πιο έντονη αν συμπληρώναμε *Άδωνι* ή *Διόνυσε* στο ημιτέλες τμήμα). Ο Ασκληπιάδης χαρακτηρίζεται από παρήχησεις, όπως την παρήχηση του Λ στο επίγραμμα *Ανθ. Παλ.* 5.164, 3 και του Χ στο επίγραμμα *Ανθ. Παλ.* 5.162, 2-3. Επίσης, η αντιμετώπιση του έρωτα στα επιγράμματα του Ασκληπιάδη διαφαίνεται και στο ροδιακό επίγραμμα: δεν υπάρχει ύφος ερωτικής λαγνείας, κυριαρχεί ο ετεροφυλικός έρωτας, διακωμωδούνται τα έντονα ερωτικά συναισθήματα⁵⁶). Η ολιγοστιχία που χαρακτηρίζει τα επιγράμματά του, είναι χαρακτηριστική. Αν και συνήθως γράφει δύο ελεγειακά διστίχα, γνωρίζουμε επίσης επιγράμματα με τρία ελεγειακά διστίχα⁵⁷. Ο Ασκληπιάδης παραδίδεται σε τρεις παπύρους από την Αίγυπτο, από τους οποίους ο παλαιότερος (M-P³ 1596.2) χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του τρίτου αιώνα π.Χ. και περιέχει τα *incipits* διαφόρων επιγραμμάτων, ανάμεσα στα οποία και η αρχή του *Ανθ. Παλ.* 12.46⁵⁸.

Ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί ότι ο Σάμιος επιγραμματοποιός Ηδύλος ήταν ο ποιητής του επιγράμματος, αν υποθέσουμε ότι δημιουργεί ένα λεκτικό παιχνίδι με το όνομά του κρυμμένο στο επίθετο *ήδυπίκρους* (βλ. υποσημ. 39) και στην κατάληξη του ονόματος *Παπυλίδης* (βλ. υποσημ. 52). Επίσης βρίσκουμε το επίθετο *ήδύς* στο επίγραμμά του *Ανθ. Παλ.* 5.199, 2 και τη φράση *τῶν τότε μαρτύρια* στον στ. 6 του ίδιου επιγράμματος, η οποία βρίσκεται στην ίδια θέση με τη φράση *τήν τότε παννυχίδα*.

Τέλος, οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αποκλείουν και την περίπτωση ότι το επίγραμμα στο Ροδιακό όστρακο ήταν μία σύνθεση ενός ποιητή (ενδεχομένως ντόπιου· βλ. υποσημ. 43), που θέλησε να μιμηθεί γνωστά ελληνιστικά μοτίβα (όπως αυτό της εταιρας) και υφολογικά στοιχεία άλλων ποιητών (όπως του Ασκληπιάδη, Ηδύλου ή Ποσειδίππου), αλλά που διέπραξε ορισμένα μετρικά λάθη.

⁵³ Για τους τεχνικούς όρους και τις μη ποιητικές λέξεις στον Ασκληπιάδη βλ. Sens, ό.π. (υποσημ. 16), σελ. lxxviii-lxxix.

⁵⁴ Για τους νεολογισμούς του ποιητή βλ. Sens, ό.π. (υποσημ. 16), σελ. lxxvii-lxxviii.

⁵⁵ Πρβλ. επίσης *Ανθ. Παλ.* 7.450, 1 (Διοσκορίδου) *Τῆς Σαμίης*.

⁵⁶ Βλ. Νάστος, ό.π. (υποσημ. 48), 32-33· K. Gutzwiller, «The Paradox of Amatory Epigram», στο Bing – Bruss, ό.π. (υποσημ. 8), 315-321. Για τη σύνδεση του κόμου, γλεντιού και έρωτα στη ζωή στο επίγραμμα *Ανθ. Παλ.* 5.64 βλ. Τσαγγάλης, ό.π. (υποσημ. 48), 359.

⁵⁷ Βλ. E. Bowie, «From Archaic Elegy to Hellenistic Symptotic Epigram?», στο Bing – Bruss, ό.π. (υποσημ. 8), 107.

⁵⁸ Βλ. Sens, ό.π. (υποσημ. 16), σελ. xciii, c-cii. Τα σωζόμενα *incipits* είναι αποσπασματικά και δεν αναφέρεται ο ποιητής τους. Ευχαριστούμε τον καθ. Peter Parsons (Οξφόρδη) που μας πληροφόρησε ότι ο πρώτος στίχος του ροδιακού επιγράμματος δεν συμπεριλαμβάνεται στα *incipits* του παπύρου της Βιέννης. Δεν μπορούμε να πούμε αν το συγκεκριμένο επίγραμμα συμπεριλαμβανόταν στο αδιάγνωστο ή στο χαμένο σήμερα τμήμα του παπύρου.

Το όστρακο ως αρχαιολογικό εύρημα

Η γραφή σε ένα όστρακο συνήθως ερμηνεύεται ως μία σχολική άσκηση σε διάφορα στάδια της εκπαίδευσης ανάλογα με τον γραφικό χαρακτήρα και το κείμενο που διασώζεται. Μπορούμε, καταρχήν, να υποθέσουμε ότι το ροδιακό όστρακο γράφτηκε στο πλαίσιο της διδασκαλίας ως μαθητική άσκηση από ένα προχωρημένο μαθητή, ενδεχομένως σε μια σχολή⁵⁹. Σε μια τέτοια περίπτωση θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι το ΑΘΗ στο τέλος μπορεί να ήταν τα πρώτα τρία γράμματα του ονόματος του μαθητή, που το είχε σημειώσει στην κάτω γωνία πριν αρχίσει να καταγράφει το επίγραμμα⁶⁰. Θα μπορούσε να είναι ένας Ρόδιος ή και Σάμιος, που ήρθε στη Ρόδο να σπουδάσει, και το επίγραμμα που μιλά για μια Σαμία αποτέλεσε γι' αυτόν ένα ενδιαφέρον θέμα ή μια ενδιαφέρουσα άσκηση⁶¹. Επίσης, τα φωνολογικά λάθη θα μπορούσαν να ερμηνευτούν αν το ποίημα γραφόταν καθ' υπαγόρευση, όπως το όστρακο της Σαπφούς (βλ. παραπάνω υποσημ. 59).

Δεν αποκλείεται όμως ένας ενήλικας, άνδρας ή γυναίκα, να έγραφε σε ένα όστρακο ένα ολόκληρο λογοτεχνικό κείμενο (μικρής έκτασης και συνήθως ποίηση) ή ένα απόσπασμα, αν κάποια λέξη ή φράση ή μια γενικότερη έννοια και ιδέα του κειμένου προκαλούσε το προσωπικό του ή γενικότερο ενδιαφέρον και επιθυμούσε απλώς να το καταγράψει ως memorandum ή να το μοιραστεί με άλλους⁶². Το ροδιακό όστρακο μας μιλά ενδεχομένως για μια εταιρία με το όνομα Γλυκέρα, μία Σαμία, κάποια παννυχίδα και θίασο ενός θεού, έναν Παπυλίδη, και, τέλος, για τρόπους λύτρωσης από τις πίκρες του έρωτα. Ένα από αυτά ή συνδυασμός κάποιων από τα παραπάνω ίσως ήταν ο λόγος που οδήγησε έναν Ρόδιο (ή έναν Σάμιο επισκέπτη ή κάτοικο στη Ρόδο⁶³) να καταγράψει

⁵⁹ Πρβλ. τα επιγράμματα γραμμένα σε όστρακα ως μαθητικές ασκήσεις M-P³ 1596 και 1758 του δευτέρου αιώνα π.Χ., και 1759-1760 του πρώτου αιώνα π.Χ. Συζήτηση για τη χρησιμοποίηση επιγραμμάτων σε σχολεία βλ. J. Wißmann, «Epigrams as Schooltexts», στο M.A. Harder – R.F. Reguit – G.C. Wakker (εκδ.), *Hellenistic Epigrams*, Leuven-Paris-Sterling, Virginia 2001, 215-230. Το όστρακο με ποίημα της Σαπφούς, M-P³ 1439, που χρονολογείται στον δεύτερο αιώνα π.Χ., θεωρείται άσκηση καθ' υπαγόρευση ενός μαθητή στα ανώτερα στάδια της εκπαίδευσης (βλ. R. Cribiore, *Writing, Teachers and Students in Graeco-Roman Egypt*, Atlanta 1996, 247· R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind. Greek Education in the Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton-Oxford 2005, 151-153 (για τη χρήση των οστράκων στις μαθητικές ασκήσεις, για τα όστρακα γραμμένα από μαθητές σε προχωρημένα στάδια της εκπαίδευσης [υποσημ. 88], και για το όστρακο με το ποίημα της Σαπφούς), 230 (για τα ποιητικά κείμενα ως ασκήσεις).

⁶⁰ Πρβλ. το όνομα μαθητή σημειωμένο σε όστρακο με άσκηση στον H.C. Youtie, «New Readings in Michigan Ostraca», *TAPhA* 72 (1941), 453-454 (*Scriptiunculae* I, 119-120). Επίσης, ιδ., «Sambathis», *HTHR* 37 (1944), 211 (*Scriptiunculae* I, 470).

⁶¹ Βλ. Mygind, ό.π. (υποσημ. 43), 286-289, για σπουδαστές από τη Ρόδο και ξένους μαθητές στη Ρόδο· βλ. για παράδειγμα αρ. 143, έναν Πολεμαιο από την Κλάρο της Ιωνίας, κατά τον δεύτερο αιώνα π.Χ. Αν ο μαθητής ήταν Σάμιος, ίσως αυτό να ερμηνεύει και τον τύπο *Άθη-*, π.χ. *Άθη(ναγώρας)*, αντί του δωρικού *Άθα-*, που θα περίμενε κανείς στη Ρόδο.

⁶² Πρβλ. τό όστρακο με απόσπασμα του Αριστοφάνη, M-P³ 2780 (βλ. Litinas, ό.π., υποσημ. 8). Πρβλ. για την αποδοχή της ποίησης από το κοινό Cribiore, *Gymnastics*, ό.π., 230, παραπέμποντας στον Σιράβωνα 1.2.8.

⁶³ Για Σαμίους και Σαμίες σε επιγραφές της Ρόδου πρβλ. D. Morelli, «Gli stranieri in Rodi», *SCO* 5 (1955), 167-168. Μάλιστα στην επιγραφή *Clara Rhodos* VIII, σελ. 228 (πρώτος αιώνας π.Χ.), έναν κατάλογο πληρώματος ροδιακού πολεμικού πλοίου, αναφέρεται ένας *Όνάσανδρος Σάμιος παδαλιούχος* (στίχοι 13-14), μια σημαντική μαρτυρία, επειδή ο αριθμός των ξένων πληρωμάτων που μετείχαν στα πληρώματα των ροδιακών πλοίων ήταν μικρός· βλ. Β. Κοντορινή, *Ανέκδοτες Επιγραφές Ρόδου II*, Αθήνα 1989, 46, υποσημ. 119. Επίσης, η επιγραφή E274 του πρώτου μισού του δεύτερου αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στη Ρόδο, παραδίδει τον *Σάμιο Δημήτριο* (πλευρά Β, στίχος 39), (με το όνομά του γραμμένο στην ιωνική διάλεκτο) μεταξύ των μελών

το επίγραμμα. Στη Ρόδο και στη ροδιακή Περαιά έχουν βρεθεί επιγράμματα (κυρίως επιτύμβια) σε επιγραφές της ελληνιστικής εποχής⁶⁴, για τα οποία μπορούμε να συναγάγουμε συμπεράσματα και για την τοπική λογοτεχνική παραγωγή και σε κάποιες περιπτώσεις για την ιστορία ή το γεγονός που προκάλεσαν τη σύνθεσή τους.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω συζήτηση, για το επίγραμμα της Γλυκέρας παραμένουν άγνωστοι και ο επιγραματοποιός και ο (αντι)γραφέας, όπως επίσης και ο λόγος της γραφής στο όστρακο. Η εύρεσή του στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό περιβάλλον (επίχωση), αλλά και το γεγονός ότι δεν φαίνεται να συνδέεται με τα υπόλοιπα ενεπίγραφα όστρακα της ανασκαφής, τα οποία έχουν διαφορετικό χαρακτήρα, δεν συμβάλλει σε πιο ασφαλείς εικασίες. Στο παρόν άρθρο συνδυάσαμε την παπυρολογία και την κλασική φιλολογία με τα αρχαιολογικά δεδομένα και τη μικρο-ιστορική οπτική, ελπίζοντας η προσέγγιση αυτή να αποτελέσει βάση και έναυσμα για περαιτέρω μελλοντική έρευνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Για τις συντομογραφίες εκδόσεων παπυρικών κειμένων και παπυρολογικών εγχειριδίων βλ. την ηλεκτρονική μορφή του καταλόγου του J.F. Oates, R.S. Bagnall, S.J. Clackson, A.A. O'Brien, J.D. Sosin, T.G. Wilfong, K.A. Worp, , *Checklist of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets*, στην ιστοσελίδα <http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html>, Ιούνιος 2011.

M-P³: Κατάλογος λογοτεχνικών ελληνικών και λατινικών παπύρων (Mertens-Pack³, *Catalogue des papyrus littéraires grecs et latins* στην ιστοσελίδα <http://promethee.philo.ulg.ac.be/cedopal/index.htm>, Ιούνιος 2011.

Για τις συντομογραφίες εκδόσεων επιγραφικών κειμένων βλ. *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG) Index XXXVI-XLV* (1986-1995), 677-688, *SEG XXXIX* (1989), xix-xxxiii (βλ. *SEG XLVII* (1997), xxii-xxix).

Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου

ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και
Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ρόδος
anastasia.drel@yahoo.gr

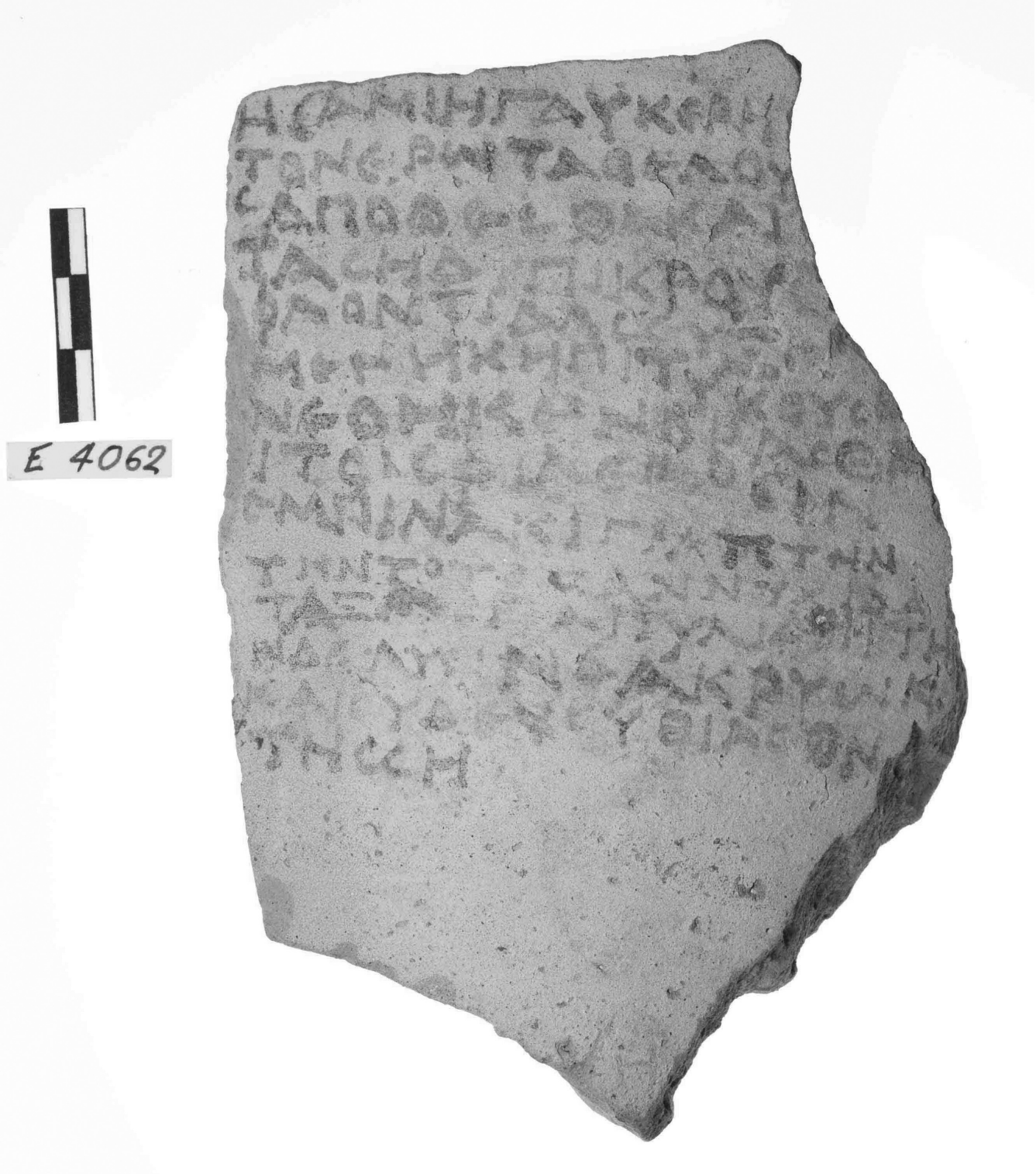
Νίκος Λίτινας

Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ρέθυμνο 74100 Κρήτη
litinas@phl.uoc.gr

ενός κοινού, που συνεισέφεραν για την αγορά ενός χώρου (*τόπου*) για την ταφή των μελών του κοινού. Τέλος, σε ένα επιτύμβιο βωμό στη Ρόδο (ανατολική νεκρόπολη [θήση Κορακόνερο], πρώτου μισού του δευτέρου αιώνα π.Χ.) αναφέρεται μία *ἰὰς Σαμία*.

⁶⁴ Ενδεικτικά βλ. W. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin 1960, αρ. 109, 118, 121, 141, 171, 173, 189, 217, 222.

BIBΛIOKPΙΣIΕΣ / BOOK REVIEWS

Giuseppe Guzzetta (a cura di), «*Morgantina a cinquant'anni dall'inizio delle ricerche sistematiche*». *Atti dell'Incontro di Studi (Aidone, 10 dicembre 2005)*. Caltanissetta: Salvatore Sciascia Editore, *Triskeles*, 4, 2008, pp. 141, € 15.

In Sicilia, uno dei siti archeologici più noti non solo in ambito locale ma anche internazionale è senza dubbio quello di Morgantina, grazie non solo al lavoro spesso nascosto ai più della locale Sovrintendenza ai BB. CC. AA. di Enna ma anche all'attività di scavo che da 50 anni la Scuola Archeologica Americana ha condotto instancabilmente sull'assolato pianoro di Serra Orlando.

Per celebrare degnamente questo prezioso anniversario, l'allora assessore alla Pubblica Istruzione e Cultura del comune di Aidone (nel cui territorio ricade Morgantina) pensò bene di organizzare una giornata di studi aperta sia alle comunicazioni degli scavatori in azione sul sito che alle ricerche di giovani studiosi che ad esso si sono di recente accostati nel corso del loro percorso scientifico.

Ecco che a distanza di tre anni, l'editore Salvatore Sciascia, benemerito promotore di pubblicazioni importanti per la storia della Sicilia, ha accolto nella sua collana *TRISKELES*, gli Atti di questo Incontro di studi, proponendoli nella sua consona veste grafica, arricchita anche di preziose fotografie a colori, sotto la supervisione del prof. Giuseppe Guzzetta, titolare della cattedra di Numismatica antica presso la facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli studi di Catania.

Malcolm Bell sottolinea gli aspetti di *Continuità e rottura a Morgantina nel V secolo a.C.* (pp. 9-21), sulla base di cospicui frammenti di decorazione architettonica in stile ionico, rinvenuti nel riempimento della cavea del teatro d'età ieroniana (260-240 a.C.) ed attribuibili secondo l'autore ad un altare monumentale dedicato ad una divinità oggi ignota. Il monumento, probabilmente frutto della dirigenza politica affiliata ai Dinomenidi, al momento della rivolta sicula di Ducezio, subì una *damnatio memoriae* che sigillò il definitivo *metoikismos* della *polis* dal sito orientale di Cittadella al nuovo sito su Serra Orlando nel corso della metà del V secolo. Lo stesso autore ha curato una preziosa appendice con tutte le *pubblicazioni scientifiche dedicate a Morgantina dai membri della Missione archeologica americana* (pp. 23-30).

Massimo Frasca individua due momenti di contatto fra *Morgantina e Leontini* (pp. 31-42): il primo in epoca pre-coloniale quando entrambi i siti furono interessati da un insediamento siculo, appartenente alla *facies* di Pantalica Nord, come testimoniano i resti di capanne sia nel villaggio di Metapiccola a Leontini che sulla Cittadella di Morgantina. Se quest'ultima scampò in effetti alla distruzione, subì comunque nel corso dei secoli successivi alla fondazione della colonia calcidese di Leontini (729 a.C.), un lento ma inesorabile processo di ellenizzazione ad opera molto probabilmente dei calcidesi di Katane o di Leontini stessa. Ciò spiegherebbe la presenza sia nel santuario *extra-moenia* di Hera in località Scala-Portazza a Leontini delle stesse terrecotte architettoniche con decorazioni a palmette e volute di tipo ionico che si sono ritrovate anche a Morgantina in due edifici pubblici. In entrambi i casi la datazione alla metà del VI secolo a.C. non fa che rinforzare questa ipotesi.

Giuseppe Guzzetta espone *alcune note sulla monetazione di Morgantina e sulla circolazione monetaria nella città classica* (pp. 43-57). Grazie ai ricchi ritrovamenti monetali effettuati negli scavi (1955-1981), si deve riconsiderare la datazione delle prime emissioni, forse

attribuibili alla volontà dello stesso Ducezio che s'impadronì (459 a.C.) della *polis* sicula, e infine distribuire le rimanenti emissioni lungo un arco cronologico più esteso almeno fino alla morte di Agatocle (317 a.C.). Tenendo a confronto la zecca viciniore di Camarina, quella di Morgantina appare così ben inserita nel circuito commerciale delle maggiori *poleis* siceliote.

Silvio Raffiotta invece, mette per iscritto le tormentate tappe del *lungo viaggio del tetradrammo di Morgantina* (pp. 59-68), denunciando così l'ennesima "pagina nera" della conservazione dei beni culturali in Italia (e in Sicilia in particolare), in attesa di un finale analogo a quello degli acroliti e della Afrodite, trafugati in USA e che solo di recente, dopo una lunga trattativa, sono stati restituiti alla Sicilia.

Carmela Bonanno rende conto degli *scavi effettuati nell'area del teatro di Morgantina (2004-2005) e dei lavori per la riapertura del Museo di Aidone* (pp. 69-85). In particolare, alcuni fortunati saggi nella cavea del teatro hanno apportato nuovi dati importanti sia per la fase classica dell'area di Serra Orlando, con la restituzione di frammenti architettonici riconducibili ad un altare monumentale (dedicato a Dioniso?) e di ceramica soprattutto della prima metà del III secolo a.C. Alla pulizia della *Plateia A* e la nuova organizzazione del percorso turistico del sito si accompagna un nuovo riallestimento del locale museo che dovrebbe esporre per la prima volta, reperti d'età romana, bizantina e medievale provenienti dal circondario.

Nel contributo di Alessandra Castorina (pp. 87-103) sono presi in esame la *letteratura antiquaria e gli scavi dell'Ottocento* che permisero al sito di Morgantina di inserirsi presto nel circuito accademico. Si possono così enucleare tre gruppi di documenti che contribuiscono a formare un quadro diacronico della ricerca storica isolana: innanzitutto le descrizioni dei viaggiatori e dei topografi che fotografando solo alcuni istanti della vita isolana, non furono però esenti da errori quali quello dell'identificazione del sito di Serra Orlando con la città antica di Herbita, citata spesso dalle fonti. Fu solo con la prima fase degli scavi condotti dal Cavallari, dal Pappalardo ed infine dall'Orsi tra la fine dell'Ottocento e il primo quarto del Novecento, che il sito conobbe un interesse scientifico più specifico, rivolto però ancora alla raccolta di reperti antichi piuttosto che alla corretta ricostruzione storica. Il terzo gruppo di documenti presi in esame sono gli scritti dei storiografi locali che a dispetto della preponderante tendenza all'esaltazione del passato ellenico dell'isola, almeno nel caso in questione, identificando in maniera quasi manichea, gli "invasori" Greci e Romani con le odiate classi della nobiltà fondiaria e del clero, ricostruirono una falsa età dell'oro nel periodo protostorico dell'isola, quando cioè le autoctone (ma fino a che punto si ci domanderebbe oggi) popolazioni di Siculi e Sicani convivevano armonicamente, ormai depositari del bene dell'agricoltura e della pastorizia, nonché già a conoscenza dei metalli preziosi. Il caso di Morgantina sarebbe dunque, emblematico dal momento che la ricerca antiquaria locale la prese a simbolo di questa età dell'oro, quale città orgogliosamente sicula, e solo sottomessa con la forza dapprima alle potenti *poleis* elleniche e infine dilaniata dalle rapaci aquile romane.

Serena Raffiotta offre a conclusione del volume un piccolo sunto della sua ricerca, recentemente edita in monografia¹, sulle *nuove testimonianze del culto di Demetra e Persefone a Morgantina* (pp. 105-139). Scavi di frodo nel 1977 riportarono alla luce una grande quantità di materiale votivo che lasciava presupporre l'esistenza di un santuario *extra-moenia* in località "San Francesco Bisconti". I successivi (1978-1979) scavi d'urgenza eseguiti dalla locale Sovrintendenza ai BB. CC. AA., confermarono tale ipotesi ma solo nel biennio 2002-2004, si rinvenne l'intero santuario. Dallo studio dei primi materiali ripartiti in quattro classi tipologiche, l'A. completa l'analisi effettuata a suo tempo dal Bell con la pubblicazione delle terrecotte votive rinvenute nelle aree sacre urbane, modificandone in parte le conclusioni: produzione standardizzata, frutto forse di un laboratorio artigianale le cui tracce sono state individuate nei pressi, la coroplastica priva dei dati di contesto ha consentito pur tuttavia di identificare in Demetra e Persefone le titolari del santuario, molto probabilmente un *Thesmophorion* extra moenia che rimase in vita ininterrottamente per quasi 4 secoli (dal VI alla fine del III secolo a.C.), senza sfuggire alla conquista romana del 211 a.C. Se dapprima si deve attribuire all'influsso dell'area geloakragantina l'origine dei modelli presenti a Morgantina in età arcaica e classica, in seguito essa entrò nella sfera economica-politica di Siracusa. La presenza fra i votivi, di terrecotte zoomorfe e

¹ S. Raffiotta, *Terrecotte figurate dal santuario di San Francesco Bisconti a Morgantina*, Assoro, 2007.

di una triade divina lascia supporre sulla base di altri santuari campestri noti in Sicilia (Butera, ad esempio) che la zona ricca di sorgenti d'acqua fosse sede di un culto dedicato alle ninfe ed ad una divinità di tipo metroaca, forse la stessa Cibele, come lascerebbe ipotizzare la presenza di raffigurazioni di strumenti musicali (che comunque potrebbero essere associati anche al culto tesmoforico). L'A. attribuisce le due splendide teste in marmo alle due dee, il cui trono sarebbe stato adornato da una figura felina della quale è stata rinvenuta una zampa fittile a dimensioni vicine al vero. Ciò a nostro avviso ricorderebbe molto di più invece l'iconografia di Cibele nel *Metroon* del Pireo, che avrebbe potuto in età ellenistica avere sostituito (su influsso siracusano) il culto delle due dee. Ma questa è solo un'ipotesi da appurare.

La relativa tempestività nella loro pubblicazione, la mancanza di estratti in una qualsivoglia seconda lingua straniera, l'alternanza qualitativa non sempre accettabile fra fotografie a colori ed in bianco e nero non sono da soli sufficienti a sminuire il valore di questi atti che giustamente offrono un piccolo ma significativo contributo alla ricostruzione storica dell'antica Morgantina.

Paolo Daniele Scirpo
pascirpo@arch.uoa.gr

Ιωάννης Τουράτσογλου, Συμβολή στην Οικονομική Ιστορία του Βασιλείου της Αρχαίας Μακεδονίας (6ος-3ος αι. π.Χ.). Αθήνα 2010 («ΚΕΡΜΑ II»), σελ. 236 (Κείμενο στα Ελληνικά και Αγγλικά).

Το νέο βιβλίο του Γ. Τουράτσογλου εντυπωσιάζει με την πολύ καλαισθητή μορφή του και στη συνέχεια βεβαίως με τον τρόπο που αποδίδεται η εικόνα του βασιλείου της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της οικονομικής ζωής του. Οι ερευνητές, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, οι οποίοι εργάζονται άμεσα στη Μακεδονία, νομίζω μπορούν να αντιληφθούν τη σημασία του έργου και της μεθοδολογίας του, αφού έχουν ευθεία σχέση με τον όγκο του πρωτογενούς υλικού και τις περίπλοκες ανασκαφικές πληροφορίες. Ένα τέτοιο εγχείρημα με τη σύνθεση τόσων πολλών δεδομένων για μια εποχή και μια περιοχή ακόμη άγνωστες είναι οπωσδήποτε πολύ ευπρόσδεκτο. Ο κύριος λόγος κατά την προσωπική μου άποψη είναι πολύ σπουδαίος. Πρόκειται για τη συγκεκριμένη μέθοδο παρατήρησης που αναπτύσσει και ακολουθεί ο συγγραφέας εδώ και χρόνια, μέθοδο πολύ σημαντική και άμεσα συνδεδεμένη με την ουσία του θέματος, όταν μάλιστα σήμερα ο ιστορικός και αρχαιολογικός πλούτος της Μακεδονίας, αποδίδεται συνήθως με μια λαμπερή –απαστράπτουσα, αλλά μονόπλευρη– εικόνα χωρίς άλλο χρώμα, εκτός αυτό του χρυσού.

Εδώ εξετάζεται το έργο αυτό όχι από έναν Νομισματικό ή Ιστορικό, αν και στα συστατικά του έργου περιλαμβάνονται ομολογουμένως και συντίθεται έντονα οι δύο αυτές επιστημονικές θεματικές Παρατηρούμε το βιβλίο αυτό ως αρχαιολόγοι που αναζητούν τον πλέον κατάλληλο δρόμο για να προσεγγίσει κανείς τα γεγονότα και τις αντίστοιχες αρχαιολογικές μαρτυρίες της Αρχαίας Μακεδονίας και της πολύπλοκης και μακρόχρονης εξέλιξής της.

Είχα την τύχη και την τιμή να συνεργάζομαι με τον συγγραφέα όχι μόνο για τη συγγραφή, αλλά και να συζητώ μαζί του για την πολύπλοκη αυτή ιστορική εποχή και χώρα, ιδιαίτερα των ελληνιστικών χρόνων. Στο έργο αυτό ο Γιάννης Τουράτσογλου δεν θέλησε να δημιουργήσει μια πραγματεία Νομισματική ή Αρχαιολογία κ.λ.π. Θέλησε κατά τη γνώμη μου να φτάσει περνώντας μέσα από τις ειδικές γνώσεις για την εποχή που τον απασχολεί στην Ιστορία του Πολιτισμού του βασιλείου της Μακεδονίας, δεδομένου ότι πιστεύει ότι το πολιτισμικό γεγονός είναι σύνθετο και αποτέλεσμα πολλών επιμέρους συστατικών (Οικονομία–Πολιτική, Τεχνολογία, Φύση) τα οποία προσεγγίζει ο ερευνητής πολύ συστηματικά και αναλυτικά. Η προσπάθεια αυτή δεν είναι για τον Γιάννη Τουράτσογλου, αφού εδώ και τριάντα χρόνια, στηριγμένος στη στέρεη γνώση της Νομισματικής και της Ιστορίας, υφάινει τον ιστό μιας σύνθεσης, αυτής που παρουσιάζει με το βιβλίο αυτό. Αναλυτικά οι σταθμοί–κεφάλαια του μεγάλου αυτού σχεδίασματος είναι τα παρακάτω:

ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ: Η χώρα της Μακεδονίας φαίνεται να είναι αυτάρκης ως προς τους φυσικούς πόρους, ενώ η διαμόρφωση του φυσικού τοπίου σε συνδυασμό με τη εθνοτική δομή των τοπικών κοινωνιών δημιούργησε από τα αρχαία χρόνια μια ιδιόμορφη οικονομία, η οποία θα

εξελιχθεί και θα πάρει το δυναμικό της χαρακτηρα στους κλασικούς αιώνες (πρβλ. τη δημιουργία της πόλης).

Το σύντομο κεφάλαιο στηρίζεται κατεξοχήν στην πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, η οποία έχει προσκομίσει πολύ σημαντικά δεδομένα της ίδιας εποχής και τα ενσωματώνει στην εξέτασή του. Απομονωμένες, όχι όμως αποκλεισμένες, οι γεωγραφικές ενότητες με πλούσιους φυσικούς πόρους, επέβαλλαν στους πληθυσμούς τους έναν ιδιαίτερο ρυθμό ανάπτυξης με τα γνωστά αποτελέσματα στους χρόνους της ακμής τους.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ: Με ένα ιδιαίτερα περιεκτικά εύστοχο κείμενο διαγράφεται η πορεία διαμόρφωσης και οικοδόμησης του βασιλείου από τις εθνοτικές ομάδες στη δράση και εξουσία των σπουδαιών ηγετών, όπως ο Αλέξανδρος Α΄, και στη συνέχεια στην ωριμότητα του οριστικού σχήματος της κληρονομικής βασιλείας και στην επικράτηση των Τημενιδών έως τον αμφιλεγόμενο Κάσσανδρο, στο τέλος του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών προσφέρουν τα υλικά, τα χειροπιαστά τεκμήρια για τους πρώιμους αιώνες (όπως οι αρχαϊκοί και κλασικοί τάφοι των Αιγών, της Αιανής κ.λ.π.) και επιτρέπουν πλέον ιστορικές παρατηρήσεις. Είναι πολύ ενδιαφέρον ο τρόπος παράθεσης του πυκνού σύνθετου συμπεράσματος και της πλούσιας τεκμηρίωσης στις απέναντι σελίδες του βιβλίου, σε έναν φανερό διάλογο του μελετητή και των πηγών σε θέση ισότιμη και ανοιχτή. Κύριο θέμα στην εξέταση αποτελεί η οργάνωση του κραταιού βασιλείου με τα κέντρα-πόλεις, τις συνδεδεμένες με τις ισχυρές οικογένειες, κυρίως αυτές των Τημενιδών. Η δημιουργία περιφερειών, κατά τον Γιάννη Τουράτσογλου, είναι βέβαιη ακόμη και τους αιώνες της ακμής, όπως αποδεικνύει η ανάπτυξη των κέντρων της νομισματικής δραστηριότητας και αργότερα, της ύπαρξης περιφερειών (Μερίδες) κατά τη διάρκεια λ.χ. της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄).

Το επόμενο αξιοπρόσεκτο στοιχείο της εποχής της ανάπτυξης του βασιλείου αποτελεί η επαφή με την Αχαιμενιδική αυτοκρατορία. Ο Γιάννης Τουράτσογλου αναγνωρίζει ότι η επαφή με τους Πέρσες επηρέασε ισχυρά τη ζωή της Μακεδονίας στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι άφησε πολλά ισχυρά ίχνη στα πράγματα του κατοπινού κραταιού βασιλείου είτε στη καθημερινή ζωή είτε στην πολυτέλεια της εξουσίας.

Ο ρόλος του Φιλίππου Β΄ υπήρξε πολύ σημαντικός για την επικράτηση των Μακεδόνων, αλλά και την οργάνωση της μεγάλης δύναμης: Οι προσαρτήσεις χωρών μεγαλώνουν την έκταση της χώρας, η έντονη νομισματική δραστηριότητα του αυξάνει την οικονομική και κατά συνέπεια την πολιτική της δύναμη. Τα οφέλη για τη Μακεδονία και τον Φίλιππο Β΄ είναι μεγάλα και οδηγούν τον μακεδόνα ηγεμόνα στη νότια Ελλάδα, εκεί όπου οι δημοκρατικές πόλεις υπολείπονται πλέον ως προς το κύρος και τη δύναμή τους. Το επόμενο βήμα, η εκστρατεία του Αλέξανδρου στην Ασία, θα επιφέρει τεράστιες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές αλλαγές σηματοδοτώντας την αρχή των ελληνιστικών χρόνων.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: Το τμήμα αυτό αποτελεί και τον πυρήνα ολόκληρου του έργου, το αποδεικτικό στοιχείο της δυνατότητας που προσφέρει το αρχαιολογικό υλικό. Με βάση τα ανασκαφικά σύνολα (κυρίως ταφικά), δηλ. τη στιγμιαία συνύπαρξη πολλών αντικειμένων με πρώτα αυτά της κεραμικής και την ερμηνεία τους, προκύπτει η σύνθετη εικόνα του εμπορίου, των χρήσεων κατά τα κοινωνικά και πολιτικά ειωθότα. Η εισαγωγή των αττικών προϊόντων περνά κατά εποχές διακυμάνσεις και κάθε φορά η πολιτική του βασιλείου σφραγίζει την οικονομική και πολιτική δράση η συμπεριφορά των Μακεδόνων βασιλέων.

Ο συγγραφέας πιστεύει ότι με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα προωθούνται βαθμιαία από τις περιοχές του Θερμαϊκού κόλπου προς δυτικά, στα μακεδονικά κέντρα, έως και την Ελίμεια τα πλούσια κοσμήματα και η πολυτελής αντίληψη της ζωής, όπως τη γνώρισε ο ελληνικός κόσμος στις χώρες της Ιωνίας, στο Ανατολικό Αιγαίο.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ – ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ: Στο τμήμα αυτό του έργου αξιοποιούνται τα πλούσια ταφικά ευρήματα, έμμεσες πληροφορίες για την απόκτηση και την εκμετάλλευση των μετάλλων και αντιστοίχως των πλούσιων σε μέταλλα περιοχών κ.λ.π. με τρόπο αριστοτεχνικό και με αποτέλεσμα να αποδίδεται πέρα από τη λάμψη των πολύτιμων μετάλλων το πιο λαμπρό αποτέλεσμα, η ξεχωριστή οικονομία αυτής της χώρας. Δίπλα σε αυτά εκτίθενται όλες οι πλευρές της οικονομικής ζωής, κτηνοτροφία, καλλιέργεια γαιών, μικροτεχνία, όλα σε μια παράλληλη πορεία προς εκείνη της εξέλιξης των οικισμών σε πραγματικά αστικά κέντρα. Ακολουθώντας μια ανοδική πορεία κριτηρίων, υλικού και παρατηρήσεων ο Γιάννης Τουράτσογλου περνά στη νομισματική δραστηριότητα (την εγχρήματη οικονομία) με στόχο όχι

να αναπτύξει τα ειδικά θέματα που άλλωστε γνωρίζει άριστα, αλλά να συνεχίσει την ερμηνευτική πορεία της ιστορίας της Μακεδονίας με τη βοήθεια του νομίσματος, σε συνδυασμό πάντοτε προς τα ανασκαφικά δεδομένα και τις πληροφορίες από τον ελληνικό χώρο γενικά. Η πορεία φαίνεται σχεδόν γοητευτική καθώς όλα τα δεδομένα αποκτούν συνοχή και δυναμική, γεγονός που ο συγγραφέας έχοντας θαυμαστή γλώσσα μπορεί να διατυπώσει άριστα.

Είναι πολλά τα ερωτήματα της μακεδονικής νομισματοκοπίας. Η πολυπλοκότητα γίνεται απόλυτα φανερή με τη δράση και τις οικονομικές και πολιτικές πρωτοβουλίες του «δαιμόνιου» βασιλιά, του Φιλίππου Β΄, ο οποίος χρησιμοποίησε το νόμισμα ποικιλοτρόπως στην πετυχημένη προσπάθεια να επιβληθεί στις ελληνικές πόλεις. Είναι φανερό ότι η νομισματική πολιτική του Φιλίππου, αλλά και του Αλέξανδρου, συνιστούν τον κεντρικό άξονα για την κατανόηση της εποχής τους και της δράσης τους.

Ο ΧΡΥΣΟΣ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ: Ο χρυσός των Μακεδόνων είναι ο τίτλος ενός των τελευταίων κεφαλαίων. Τίτλος και κείμενο λειτουργούν προφανώς ως μία ουσιαστική απάντηση στη συχνή χρήση της έκφρασης αυτής. Γίνεται ακόμη πιο θαυμαστό το τόλμημα της εκστρατείας του Αλέξανδρου πριν ξεκινήσουν οι Μακεδόνες για την Ασία. Εξήντα (60) τάλαντα ήταν το απόθεμα του βασιλείου και το χρέος δεκαπλάσιο. Τα πρόστιμα πόλεων, η λεία των μαχών και οι περσικοί θησαυροί θα αλλάξουν πλήρως την εικόνα. Το 330 π.Χ. ο μακεδόνας βασιλιάς είναι κάτοχος 180.000 ταλάντων (ή 460 τόνων χρυσού). Τροφοδοτούνται κυρίως τα νομισματοκοπεία, καθώς ο Αλέξανδρος ακολουθεί πιστά την πολιτική του νομίσματος, που τόσο καλά ανέδειξε ο Φίλιππος. Τη λιγοστή γραπτή παράδοση υποκαθιστούν εν μέρει τα αρχαιολογικά ευρήματα, χάρη στα οποία αναδύεται η εικόνα μιας πλούσιας κοινωνίας στη Μακεδονία: Χρυσοί στατήρες και ανάλογα σύμβολα τους, προσφορά για τη βασιλική προπαγάνδα, μεγάλα έργα, ανανέωση των μύθων καταγωγής (Αχιλλέας, Ηρακλής, τρωικά), δημιουργούν πλέον τα πρώτα συστατικά της νέας εποχής. Ο περσικός χρυσός μετατρέπεται επιτέλους δυναμικά σε νόμισμα, η οικονομία των παλιών ασιατικών βασιλείων μεταβάλλεται ριζικά σε δραστήριες, δυναμικές οικονομίες.

Ο πλούτος που εισήχθη στη Μακεδονία με τη μορφή μισθών, δώρων σκευών μεγάλων ποσών, υπήρξε πολύ σημαντικός, όπως μαρτυρούν οι πηγές και η γενική εικόνα των αρχαιολογικών ευρημάτων κατά τους χρόνους της βασιλείας του Αλέξανδρου και στις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο συγγραφέας έχει συγκεντρώσει σχεδόν ολόκληρη την υπάρχουσα αρχαία πληροφορία και βιβλιογραφία, παρακολουθεί τους «θησαυρούς» των νομισμάτων και παράλληλα αναλύει με σχολαστικότητα τα υπάρχοντα κλειστά, ταφικά κυρίως, σύνολα. Με βάση όλα αυτά επιστρέφει κατά ένα τρόπο στην άποψη που εξέφρασε και παλαιότερα για τη σημασία αυτών των δεκαετιών, στις οποίες εντάσσει όλα τα μεγάλα ταφικά σύνολα της Μακεδονίας, όπως αυτό του μεγάλου μακεδονικού τάφου II της Βεργίνας (τάφος Φιλίππου Β΄). Ένα μεγάλο θέμα που πρέπει να συζητηθεί περαιτέρω με ανάλυση πολλών ακόμη παραμέτρων, δεδομένου ότι πολλές πλευρές ή καλύτερα πολλές υλικές μαρτυρίες της εποχής αυτής του β΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. παραμένουν άγνωστες ή λάθος ερμηνευμένες. Το κείμενο συμπληρώνεται με τους καταλόγους σκευών από πολύτιμο μέταλλο και με την πλήρη έκθεση των γνωστών θησαυρών είτε με τη μορφή των χαρτών για την απεικόνιση της εξάπλωσης των σχημάτων, των νομισματικών «θησαυρών» κ.λ.π.

Το έργο συμπληρώνεται με ένα θαυμαστό κατάλογο κλειστών χρονολογημένων συνόλων ευρημάτων με όλες τις δυνατές πληροφορίες. Ο συγγραφέας δηλώνει ουσιαστικά με μια «κυκλική» κίνηση μεθόδου την αφετηρία, την αρχή της έρευνάς του. Ο κύκλος αυτός στην πορεία του διασταυρώνεται με πολλά ακόμη στοιχεία, θραύσματα σκευών, μισές λέξεις επιγραφών, αρχαία προπαγάνδα και θρησκεία, μόδα και εμπόριο, όλα στην αναλογία που επιτρέπει το αρχαιολογικό εύρημα.

Στο έργο αυτό ο Γιάννης Τουράτσογλου μπορεί να βασίστηκε στα κλειστά χρονολογημένα σύνολα και τους νομισματικούς «θησαυρούς» ως μια στερεή αφετηρία, αφουγκράζεται όμως, πολλά άλλα γεγονότα ακόμη, και κυρίως τον λόγο των κειμένων, έτσι ώστε με τον δύσκολο αυτό δρόμο, κατορθώνει να προσεγγίσει τον επίμαχο και σύνθετο 4^ο αιώνα π.Χ. Συγχρόνως βεβαίως χαράζει και προτείνει με το βιβλίο αυτό –ίσως πρώτη φορά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία– μια ολοκληρωμένη μέθοδο για την ιστορική προσέγγιση μιας «μυθικής» και σκληρής εποχής, της οποίας τα υλικά θαυμαστά κατάλοιπα αλλά και τα έργα των ηγετών της μας «κατέπληξαν». Είναι ενδιαφέρον ότι με αυτή την τόσο λεπτομερή και αναλυτική εργασία, το κείμενο δε χάνει τίποτα

από την καλλιτέπεία του και το θέμα του, η εποχή των Μακεδόνων, επίσης τίποτα από τη λάμψη της.

Είναι αξιέπαινη η προσπάθεια της Εταιρείας Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας «Λυδία Λίθος» να υποστηρίξει αυτό το έργο και να βοηθήσει στην έκδοσή του. Η έρευνα έχει αποκτήσει ένα εργαλείο υψηλής πιστότητας και χρησιμότητας. Εύχομαι στον συγγραφέα και στους εκδότες αυτού του βιβλίου να συνεχίσουν με το ίδιο θάρρος και τη σοφία.

Στέλλα Δρούγου

Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
drougou@hist.auth.gr

Malcolm Cross, *The Creativity of Crete: City States and the Foundations of the Modern World*. Oxford: Signal Books, 2011.

Malcolm Cross should be heartily congratulated for conceiving and presenting a much-needed synthesis of the legal, political, and economic achievements of Crete in the “Age of the Polis” (650 -067 BCE), an overarching period that unifies the traditional divisions into Archaic, Classical and Hellenistic. This book does not adopt a standard archaeological approach, despite its being inspired by John Pendlebury’s *Archaeology of Crete* (1939), nor a classicist’s approach to the epigraphical record of Crete. It is conceived instead as an essay in social science, and so aims both to discover commonalities and to construct valid generalizations about Crete in this period, and further to consider Cretan achievements in light of the modern world and contemporary issues. It is written to encourage archaeologists to draw upon the theories and methods of social and cultural anthropology, theories and methods Cross presents in a highly intelligible fashion. For archaeologists and classicists, it is written with a combination of in-text and foot-of-the page notes and with as little technical language as possible. For these scholars and for social scientists, the *Gazeteer* (205-49) describes the sites discussed in the text, and presents relevant research findings as well as the all-important spatial context for each site. After a discussion of the sources, the inclusion or exclusion of sites, and toponyms, Cross gives an alphabetical list of the sites on the north, east, south, and west coasts of Crete, plus a composite map of the primary, secondary, and independent city states to be identified in Chapter 3 and 4. The *Gazeteer* is accordingly presented in three parts, devoted to the primary *poleis*, secondary settlements, and independent *poleis*, followed by mapping information for the location of sites. A *Glossary* (254-58) defines unavoidable technical words and phrases. *References* (162-94) are preceded by a consideration of the sources and how to gain access to them, in print or electronic form.

The central proposition of this study is that Crete did not enter a period of dormancy and cultural exhaustion by the beginning of the 7th century BCE, as asserted by scholars in the fields of ancient history, classics, and archaeology. Cross presents the topographical and chronological evidence –synthesized from archaeological publications and geographical information together with photographic records, the collection of mapping data, and site visits– for the opposite case, argued by scholars in political science and legal history: that Crete’s early forms of democracy were praiseworthy and that the inscriptions at Gortyn constitute the earliest instance of codified civil law. He identifies the innovative responses Cretan city states invented to three challenges – social, political, and legal– all societies face: (1) how to establish a community that coheres as an entity; (2) how to make and implement decisions; and (3) how to survive materially. He credits the success of Crete to three correlating factors, albeit in a different order: economic progress that was not imposed from outside, and success in accommodating ethnic divisions in a form of power sharing, all enmeshed in an agreed framework of rules.

The first chapter, entitled “Introduction: Seven Myths” (1-16), lays out three methodological issues as well as seven myths and fallacies to be set forth and then debunked in succeeding chapters. The first methodological issue is spatial, as Crete is an island apart from the Greek mainland, with sites located between mountains and the sea. The second issue is broadly

chronological, encompassing the island's long history from the Neolithic Period to the domination of the Ottoman Turks (before 3650 BCE-AD 1898). The third is more narrowly chronological, focused on the relative chronology of Minoan and post-Minoan Crete. Once the critical questions of topography and chronology are established, Cross is ready to begin presenting his case for the creativity of Crete.

The first half of the book consists of three chapters devoted to three fundamental myths and fallacies about Crete, beginning with the myth of cultural exhaustion and arguing for cultural renaissance instead (Chapter 2, 17-27). The myth that Crete was a backward and impoverished island –given to internecine warfare and piracy, exporting only mercenaries, and adopting coinage relatively late– is the cumulative work of historians and philosophers in antiquity, modern historians and archaeologists writing after the discovery of Knossos, and economic historians. Cross identifies three additional factors that contributed to the neglect of post-Minoan Crete: (1) assumption of Dorian ascendancy on the Spartan model (to be further explored in Chapter 5 rather than in the first half of the book); (2) the fact that archaeology as a field tends to use material remains to understand the creators of artifacts, while classicists tend to document rules for political and administrative office, as well as monetary fines, but not to offer revisionist interpretations; and (3) the need to rethink definitions of such familiar concepts as “law”, “democracy”, and “monetary system” (undertaken in the second half of the book). Cross encourages scholars to be more inclined to consider cultural continuities from Minoan to Post-Minoan Crete and to appreciate the creativity of the city state civilization that emerged in the mid-7th century BCE and afterward. He later argues that Cretans may have recognized the significance of their past, and may have seen themselves as continuing traditions, specifically a unity between city states and countryside (22, 199). At the same time he perceives change – during an inward-looking period– that led to the development of complex societies with a mercantile class as well as secondary city states and to internal social stability rather than conflict or foreign adventures.

From the argument for internal social stability, Chapter 3 probes the myth of internecine strife and a counter-argument for peer-polity networks between city states (28-44). This myth is laid at the doorstep of the tendency –ancient as well as modern– to regard events outside Athens or Sparta as either unimportant or as a microcosm of the Athenian story, with warring city states on Crete acting out Aegean struggles. Such a myth distracts from the achievements of Cretan city states and precludes the application of analytical approaches. After presenting the case that not all Cretan city states were the same (or opposite), Cross considers three theories that can contribute to a typology of settlements: central place theory, core-periphery models, and peer-polity interaction. In a non-Athenocentric view of the ancient Mediterranean core-periphery models are judged inapplicable. Central place theory enables scholars to identify nodal points, measure their size, and assess their importance in terms of transport links or trade routes. Peer polity interaction allows Cross to focus on real and symbolic exchanges between polities in more or less equal relationship. By utilizing these two theoretical frameworks and adding a chronological dimension to the spatial distribution of city states, Cross is able to begin constructing a typology of Cretan settlements: primary city states founded inland between about 650 and 400 BCE, and dependent or secondary city states established on the coast in the 4th century BCE. He links the institution of the Cretan city state with the spatial distribution of city states to show that change was endemic and endogenous, and that city states evolved in such a way as to create networks out of autonomous political units and to make these networks function in terms of generating greater wealth.

From this typology of primary and secondary city states, Chapter 4 is focused on the myth that Cretan city states inhabited an unchanging world, frozen in time, and that they were conservative and backward, resistant to change (45-63). Cross replaces this myth with the evolutionary transformation of Crete from a world dominated by isolated and traditional city states to one in which some city states flourished and some faded, due to a new economic logic that depended on trade as much as on subsistence agriculture. This chapter securely locates Cretan city states and other settlements in both space and time, and shows how patterns of settlement were dynamic rather than static over a period of nearly 600 years. In this chapter Cross considers not only the primary and secondary city states identified in Chapter 3 but also so-

called independent (or “non-dependent”?) city states on the coast, which rapidly outgrew and absorbed primary city states or larger settlements. He identifies three phases in the evolution that transformed Crete: a foundation phase (ca. 8th-6th centuries BCE) when primary city states emerged on secure upland locations from which they could control large hinterlands; an integration phase (ca. 500-300 BCE) when coastal settlements featured a greater division of labor, a monetary economy was consolidated, and an infrastructure of trade established; and a consolidation phase (ca. 300-67 BCE), when the nodal points in networks of primary city states disappeared and coastal sites overtook their inland counterparts, economically and politically.

Carefully plotting the location of primary, inland city states on a topographical map of the island enables Cross to show that they had many features in common, especially in relation to their topography, and their relatively even distribution in circles on the foothills of the three mountain ranges that form the background of Crete. In the center of the book color maps show the whole island (Map 1), and the particular locations of Dreros and Praisos (Map 2). Establishing this ideal type for a primary city states allows Cross to examine three exceptions (Lachania and Aradena/Anopolis) and to exclude seven non-autonomous city states from an analytical table that presents the basic characteristics of primary city states (Table 4.2). Secondary, coastal city states of a markedly different type are both evenly distributed along the coasts of Crete (Map 3) and topographically connected with primary, inland city states (Maps 5-8). Primary and secondary city states appear together on a non-topographical map (Map 4). Again Cross is able to identify city states that are exceptions to the characteristics of secondary settlements analyzed in Table 4.3: Kydonia and Hierapytna which completely replaced their respective inland centers (Lachania and Oleros) to become major trading centers, while Phalasarna and Itanos possessed a mixture of the features of primary and secondary city states. These four city states, in the far west and far east of the island, commanded each of Crete’s four coasts and were focused on trade relationships with different parts of the Aegean and Mediterranean (Maps 9-10). A map at the end of the Gazetteer shows the full range of Cretan city states and settlements, primary, secondary, and independent (250). Cross then analyzes types of network links between coastal sites and primary, inland city states, the result of economic as well as spatial associations. Of five types of network links, Cross identifies two as suggestive of a strong commitment to economic development: straightforward connections between a primary city state and a port that was usually in its own territory, and a double connection when a primary city state established port functions to the north and south at the same time.

In the second half of the book Cross analyzes the legal, political, and economic achievements of the type of city state that evolved on Crete. Chapter 5 is entitled “Dorian ascendance or an ethnic mosaic?” and presents the legal achievements of Crete that resulted from ethnic diversity (64-98). This reviewer might have preferred one chapter devoted to the myth of Dorian dominance –identified as a modern assumption in Chapter 2 (25)– and placed in the first half of the book to be followed by a separate chapter on the legal achievements of Crete, at the beginning of the second half. Cross questions Dorian dominance on Crete and the traditional idea of Cretan society from the Archaic period onward as rigid, socially divided, hierarchical, and class-based, with the Dorians constituting an aristocracy dominant over indigenous ethnic groups. He argues that Crete’s emerging mercantilism (to be further explored in Chapter 7) was more like that of Corinth, Rhodes, or Argos, than the militarism of Sparta. He also contrasts Cretan society with both Sparta –where tribes (*phylai*) gave way to territorial divisions– and Athens – where individual loyalties to a common culture superseded ethnic identities. The epigraphic evidence clearly records the ethnic complexity of classical to Hellenistic Crete, as chief magistrates were both Dorian and non-Dorian in ethnicity.

The central argument of this compound chapter is that the laws of at least some Cretan city states, from the Archaic period onward, were intended to reflect the ethnic composition of the island by ensuring that no tribe dominated others. Cross traces the distinctive way Cretan city states maintained social order, by the early adoption of written law and by the writing and display of those laws to proclaim that no ethnic group would monopolize power. In Sparta, by contrast laws were not displayed publicly and may not have been written down at all. First Cross credits Crete with a pioneering role in using written Greek and breaking a scribal monopoly on literacy. Then he addresses the significance of the abundance of written laws on Crete, by surveying the

debate over whether literacy was widespread and connected with governmental form. Later in the chapter he concludes that Crete's laws were intended to be read by some (97), but that literacy might not have been as critical if law performed an integrating function across tribes and laws were displayed to clarify that any dominance was temporary (94). For the prevalence of written law in Crete Cross credits the law's affirmation of political unity in a society divided vertically into ethnic segments. In the particular case of the laws and law codes of Gortyn he sees a form of case law, as judicial interpretation both systematized and continuously amended law over a 150-year period, to help preserve an ordered agrarian community based on private property and accepted social inequalities.

Cross then assesses the distinctiveness of Cretan law by locating it in the context of Greek law –which shared great similarities in legal procedures even though the organization and the practice of writing laws down varied– and the role of written law as an elite, aristocratic instrument or as a non-elite, democratic instrument. In Crete he sees the role of written law as an expression of the people's authority as a group, as city states expanded to embrace geographically dispersed communities that might not share the customs and traditions of the urban center. Despite some similarities between Athenian and Cretan law, Cross identifies differences in three areas that make it clear that Athenian and Gortynian/Cretan legal systems were not even remotely similar. First, in the Cretan legal system justice was delivered in court proceedings based on a formal set of legal principles interpreted by judges. Second, in discussing differences in law and administration, Cross focuses on the reasons ancient philosophers from Plato onward might have praised Cretan law, for not being prey to the vicissitudes of the Athenian law with its individualistic and unpredictable nature. Third, in assessing the social function of the laws, Cross identifies a form of powersharing in which offices were rotated on behalf of the tribe or ethnic grouping. Cross concludes that Cretan and Athens evolved laws that were strongly linked to political systems that were unlike. In Crete written law ruled and all –differentiated socially rather than ethnically so as to avoid the tyranny of sectarian domination– were subject.

From this argument for Cretan multiethnicity and an avoidance of tyranny by the rule of written law, Chapter 6 goes on to address the myth of aristocratic governance and argues that the political achievement of Crete was a new form of democracy (99-125). The conventional wisdom assumes that an antiquated Dorian aristocracy prevailed, politically as well as ethnically. The numerous inter-state treaties of Crete have explained by regular conflict, rather than the ethics of reciprocity within and between cities. The Cretan form of democracy identified in Chapter 5 was representative, hierarchical, and focused on group rights (86). In a recognizably Cretan set of political institutions adopted by all or most Cretan city states, not only was no one ethnic group permanently dominant, but periods of office holding were limited, and political officers were accountable to the body of male citizens. Again, a comparison with Athens highlights the representative nature of the Cretan form of democracy, which –in a clear break from conventional wisdom– just may have been earlier and was of an entirely different type from the Athenian form. Cross credits Crete with inventing the city state with its institutions and representative democracy, which gave the citizen body an opportunity to assent to proposed laws and policies. While there may have been more than fifty self-governing city states, Cross identifies common features of political life, such as the contribution of an assembly of the citizenry to the decision making process, a board of magistrates that led in peace and war, and an advisory board of elders that was filled on an honorary basis for life. Political power was widely shared as three systems operated together –annual office holding, limitations on return to office, and rotation of office holding among tribes– and office holders were subject to popular accountability. Cross argues that the numerous inter-state treaties can provide evidence not of conflict but of avoiding outright warfare; of co-operation in military, religious, and political fields; and of ways to enhance Cretan involvement in trade. The ultimate example of political relations between city states is the Cretan *Koinon*, which brought order, stability, and a sense of identity to a larger terrain by having its own officials, constitution and currency from the mid-3rd century BCE onward, and could enter into diplomatic relations with overseas administrations to provide the services of Cretan mercenaries. By comparison, Athens again offered a different solution, in which individual participation was maximized and ethnic differences supplanted. The Cretan form of

democracy accommodated pre-existing loyalties, penalized non-rotation of offices, and explored the benefits of participation in the *Koinon*.

From the argument for the evidence of ways to enhance Cretan involvement in trade, Chapter 7 is devoted to the myth of fractured subsistence and explores emerging mercantilism as the economic achievement of Crete (126-71). Cross presents the case for a very early monetary system on Crete, not just as a convenient means of exchange but as an economic development within a framework of rules and institutions to promote it, that is, a political economy. In Cross's analysis Crete came closer than Athens to having a capitalistic economy, one in which prices and the flow of goods and services were shaped by supply and demand alone. Cross first assesses where the island might fit in the debates about commonalities/differences in the economies of the ancient Mediterranean that were characteristic there and nowhere else. Crete has traditionally been seen as an example of a region stuck in primitive modes of accumulation (negative exceptionalism). This myth portrays Crete as retarded in the Aegean context, simply backward, primitive, and inward-looking; having a subsistence economy based on farming and animal husbandry with primary city states controlling barren and infertile uplands, and no surplus extracted; engaging in visible intra-island trade but not in exporting massive amounts of any product; and failing to compete with Rhodes in the wine trade and amphora production. Cross suggests that one look to different places such as the fertile plains and valleys overlooked by primary city states and possibilities for the extraction of surplus given greater rainfall in the Age of the Polis; invisible trade, e.g., trade-related services and specialist military service; the evidence of imported amphoras and amphora production workshops in Crete before the Roman period; the mints of Cretan city states; and evidence for public wealth.

Cross demonstrates that Cretan city states were not only in the Hellenic mainstream but that the Cretan economy also had peculiar characteristics such as the absence of a link between militarism and visible trade, as at Athens, and the balance between visible and invisible trade. An intra-island trade network –involving the coastal cities of Kydonia, Itanos and Hierapytna, together with the inland cities of Eleutherna, Knossos, Arkades, and Gortyn– developed in the period between 600 and 400 BCE. Cross also presents the evidence that in the same period foreign coinage arrived on Crete in connection with seafaring and trade as early as the second half of the 6th century BCE, some 200 years before local coinage came to be minted. In the invisible economy Cretan mercenaries constituted a form of temporary migrant labor, men who sent or brought home wealth that boosted local economies. In the visible economy trade followed networks of contacts generated by overseas military service. Growth in the invisible and then visible economies of Crete had a particularly profound effect on two pairs of city states that provided mercenaries and were also nodal points for emerging trade relations –Phalasarna and Kydonia, Itanos and Hierapytna– and Cross suggests that the 2nd century BCE conflicts involving them might have been conflicts over trading contacts and routes. He argues that Crete was not isolated but embedded, at a cultural, personal, material and economic crossroads among Athens, Egypt, and the Middle East. Cross then presents the evidence for a consolidated currency in Crete, a currency in which more than 40 mints produced silver coinage in the same denominations and to common standards, and steadily debased the value of coins in an island-wide policy meant to enhance trading possibilities. In order to show that Crete not only adopted and standardized coinage but had a monetary system, Cross assembles the evidence for the duration of coin use; the adoption of coinage in market exchange and its use in payment for labor; the adoption of coin as a medium for taxation and payment of dues; private property and wealth creation; and state support for economic institutions both to achieve social solidarity and cohesion and to sustain a market-based economy.

Cross then examines the “Athenian debate” (also called the “Finley debate” or the “substantiveness debate”) concerning the autonomy of economic life as a useful yardstick for comparison with Crete. To the profile of Athens he adds the relationship between Athens and Piraeus, and the possibility of identifying of an Athenian monetary system. He concludes that Athens nearly but didn't become a market economy, as values of politics, honor, and war inhibited economic development beyond a precapitalist start. Cross also examines the economy of Sparta as an ancient economy outside Athens, to show how it differed markedly from Crete's despite a similar culture of egalitarianism: in the absence of an emerging trade sector or

orientation to the sea as a way of building relationships with trading partners; in a disinclination to adopt local coinage; and in the use of activities of egalitarian ideology such as equestrian pursuits and funding victory monuments to display private wealth. Considering the “Athenian debate” allows Cross to entertain the possibility of positive rather than negative exceptionalism for Crete, i.e., the proposition that Crete possessed unusual potential for economic advancement. Ultimately he concludes that the Cretan economy was no more advanced than others but not a frozen backwater either. Rather, it was a promising, protocapitalistic economy: new public wealth meant that land owned by a city state could support buildings or rooms in which common meals were taken (*andreia*); and trade was promoted as a means of maintaining employment, increasing public revenue, and promoting economic revenue.

From the argument sustained over three chapters –for the legal, political, and economic achievements of Crete in the Age of the Polis– Chapter 8 explores the myth of Roman liberation – from pirates and lawlessness– and argues for a lost inheritance instead (172-88). The myth – propounded by Polybius, the Romans themselves, and by 19th century studies of the Roman world that focused on the civilizing mission of Rome– credited Rome with liberating Crete. This myth continues to color analysis of important archaeological sites like Phalasarna. Piracy has in fact been a leit motif in this book, beginning with Chapter 1, where Cross cites traditional interpretations of piracy as a way of coping with population pressures on subsistence resources (21). In Chapter 4, he asked whether the piracy allegedly characteristic of Crete could have been an attempt to take over or retain trade routes instead (57). In Chapter 6, he considered ways inter-state treaties can provide evidence of measures to enhance Cretan involvement in trade rather than to control piracy (112). In Chapter 7, he suggested that customs dues were an important source of revenue for Cretan city states, a source that would have been undermined by piracy (170). In the post-colonial period rethinking about the Roman accession in the Mediterranean has come to emphasize not the civilizing mission of Rome but her orientation toward expansion and subjecting weaker territories. Romans could use the term “piracy” to justify intervention and oppressive treatment of those who were not their friends or allies, or even opponents in conflicts instigated to defend trade routes.

Cross offers an alternative, threefold explanation of the so-called Roman war against piracy in the eastern Mediterranean: the real threat to Roman hegemony posed by Crete’s fighting men and Mithridates as the leader of an anti-Roman bloc; economic interests, particularly in access to grain from Cyrenaica south of Crete, which had its own wealth and prosperity; and the increasingly negative depiction of Rome’s enemies together with an increasingly positive portrayal of Roman conquest as beneficial. The consequence of using the term “piracy” was both the loss of Cretan independence in antiquity and a modern failure to appreciate the wealth and sophistication of Crete in the Age of the Polis. Cross goes so far as to hypothesize that the Antikythera Mechanism –found in the wreck of a Roman vessel carrying treasures of war off the coast of northwestern Crete– could have been acquired on Crete to judge from an inscription from Itanos that refers to a *heliotropium* dedicated to Zeus Eposios (now *I.Cret.* III.iv 11, bearing letters dated by Guarducci to the 4th century BCE).

This reviewer wishes that Cross had offered a third way as an alternative to the loss of Cretan independence, as he did in assessing the economic achievement of Crete in Chapter 7 (165-70). After a book-length quest to debunk myths about Crete in the Age of the Polis, it is curious that he accepts without question the negative evaluation of scholars writing before the discovery of Knossos, that Crete lost all she had achieved together with her liberty (22). Yet Cross himself cites a powerful sense of Cretan identity that was inspired rather than abraded by the presence of others (2). To use some of the very criteria Cross has identified for the creativity of pre-Roman Crete, one could begin by applying to Roman Crete his typology of settlements and the evolutionary transformation that led to three broad types of Cretan city state and to examine patterns of interaction between them in the Roman period (Chapters 3 and 4). One could also extend his profile of a multiethnic society to include discussion of the dynamics of the Cretan assemblies and councils in the Roman period, and the Cretan elite who served as *protokosmoi* and other civic officials as well as archons in the Panhellenion, a supra-provincial imaginary community of bona fide Greeks. One could take note of the fact that the Law Code of Gortyn was still so significant in the early imperial period as to be displayed in the Augustan-Trajanic Odeion

of the city, as well as later phases of this otherwise modest structure. One could examine the continued vitality of the Cretan *Koinon*, an island-wide body with its own officials, coinage, and membership in the Panhellenion through the participation of two primary city states (Gortyn and Lyttos) and one or two independent city states (Hierapytna if not also Kydonia). One could examine the economic achievements of Roman Crete, from the wine trade and amphora production, to coinage minted by the Roman colony at Knossos and the free cities of Lappa and Kydonia as well as the Cretan *Koinon*, and Roman denarii brought to the island by trade and military service. Roman Crete lay not on the periphery to Rome's core, but at the crossroads of a "globalized" Mediterranean, between Achaia, Cyrenaica and Egypt, and between Italy and Asia Minor and as far east as the Levant. But that would be another book.

Chapter 9, finally, is devoted to the implications of a new appreciation for the achievements of Crete in the context of the modern world (189-204). Cross presented Crete's distinctive answers to questions of social order and stability (regulation and the rule of law) in Chapter 5; of direction, leadership and administration (ethnic divisions and a form of democracy) in Chapter 6; and the problem of material survival (regulated markets and trade networks) in Chapter 7. To his discussion of the form of democracy pioneered in Crete he adds the concept of a consociational democracy, a form that involves government by elites who are politically accountable, compromise through coalition, and the neutralization of threats to stability at the elite level. To his discussion of regulated markets and trade networks he adds the argument that Crete was actively involved in re-inventing its past, as city states emerged as an organic whole together with their countryside and that they were the political force from which administration and trade emerged. Cross credits Crete with developing an early form of a capitalist economy in a pre-industrial world where markets were unpredictable and specialization could spell disaster. Change in post-Minoan Crete was from within, and Cretan isolation can be seen not as a negative phenomenon but as a positive one that enabled the city states of the island to avoid monarchy, tyranny, and uprisings, and to give central place to the rule of law. Cross then asks whether Crete's distinctive answers to the questions of antiquity might not be incipiently modern, in terms of regulated state institutions and markets that came slowly and surely to work together. In the Age of the Polis Crete, with its organization in small cooperative communities – commu(ni)tarianism– in politics, and individualism in law and economics, was not the backward cousin but the opposite of Athens, legally, politically, and economically.

Martha W. Baldwin Bowsky
University of the Pacific
Stockton, California, 95211, USA
mbowsky@pacific.edu